



101 KØBENHAVNS  
KOMMUNES  
BIBLIOTEKER   
3621564675





**MAG**

**HB  
HIS**

HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN 2003



HISTORISKE MEDDELELSER

OM

# KØBENHAVN

UDGIVET AF KØBENHAVNS KOMMUNE

VED

KØBENHAVNS STADSARKIV

96. ÅRGANG

KØBENHAVN  
2003

# Historiske Meddelelser om København

Redaktør: Peter Henningsen, arkivar, ph.d.

Ansv.: Stadsarkivar Henrik Gautier

Redaktionssekretariat: Lars Peter Jørgensen

Omslag: Ida Klemann, Kultur- og Fritidsforvaltningen i Københavns Kommune.

Produktion: F. Hendriksen's Eftf.

ISBN 87-89457-21-8

*Historiske Meddelelser om København* udgives af Københavns Kommune ved Københavns Stadsarkiv og er udkommet siden 1907. Årbogen bringer artikler og anmeldelser om alle sider af hovedstadens historie, og er desuden medlemsskrift for Selskabet for Københavns Historie.

Abonnement på årbogen og indmeldelse i Selskabet for Københavns Historie koster 175 kr. årligt og kan tegnes ved henvendelse til Lars Peter Jørgensen på [lpj@kff.kk.dk](mailto:lpj@kff.kk.dk) eller tlf. 33662370. Ældre årgange kan rekvireres sammesteds.

*Historiske Meddelelser om København* henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for hovedstadens historie. I årbogen bringes artikler af både historikere, etnologer, arkæologer og andre historisk interesserede skribenter.

Artikler, debatindlæg og anmeldelser bedes sendt elektronisk til redaktøren på [PH@kff.kk.dk](mailto:PH@kff.kk.dk). Alternativt på diskette vedlagt udskrift, som kan sendes til Københavns Stadsarkiv, Rådhuset, 1599 København V, att.: Peter Henningsen. Skrivevejledning kan rekvireres hos redaktøren på ovenstående e-postadresse eller på tlf. 33662333.

Forsidebilledet:

I 1903-04 fik industrimanden og kemiingeniøren G. A. Hagemann maleren P. S. Krøyer til at udføre maleriet "Industriens Mænd". Billedet skulle vise Hagemanns videnskabelige, industrielle og private netværk. Billedet hænger i dag på Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. Se Anita Kildebæk Nielsens artikel i årbogen.

## Indhold

Ulrik Langen: . . . . .	5
<i>Toulonballet i København 1794 – historien om en aflysning</i>	
Karsten Skjold Petersen: . . . . .	25
<i>Hvervede soldater i Kastellet</i>	
Maria Fletting & Signe Trolle Gronemann: . . . . .	32
<i>Byen og vandet. Københavns vandforsyning, organisation og administration under den tidlige enevælde</i>	
Peter Winge: . . . . .	53
<i>Det kongelige høgmagasin ved Vester Vold</i>	
Birgitte Vedel-Larsen: . . . . .	71
<i>”De forvildede, usædelige og i højeste Grad fordærvede Mennesker”. Indsatte på arbejdsanstalten Ladegaarden i 1800-tallets København</i>	
Pernille Grouleff Poulsen: . . . . .	91
<i>De fattige forbrydere på Sundholm</i>	
Ida Rosenstand Lou: . . . . .	110
<i>Den asiatiske gæst i København – Opfattelser af koleraepidemien i København i 1853</i>	
Jan Ingemann Sørensen: . . . . .	132
<i>Ernst Wilhelm Klein. En tysk barbersvend kom til København 1853-63</i>	
Nils Erik Andersen: . . . . .	153
<i>Nybroe Mølle på Vesterbrogade. En mølle, der lå i vejen for udbygningen af København</i>	
Kirsten Lindberg: . . . . .	164
<i>Hjortens flugt fra apoteket</i>	
Anita Kildebæk Nielsen: . . . . .	190
<i>En sluttet kreds. De akademiske naturvidenskabsmænds København</i>	
Henrik Gautier og Bi Skaarup: . . . . .	211
<i>Selskabet for Københavns Historie i 2002-03</i>	
Henrik Gautier: . . . . .	213
<i>Københavns Stadsarkiv i 2002</i>	



# Toulonballet i København 1794

## Historien om en afløsning

*Ulrik Langen*

Danmark søgte med sin neutralitetspolitik at balancere mellem parterne i de krige, der fulgte den franske revolution i 1789. Men gnidningerne mellem revolutionens venner og fjender kunne ikke undertrykkes. I artiklen skildres, hvordan de politiske modsætninger kom til udtryk, især blandt de udenlandske gesandter i Danmark. Mens revolutionskampene hærgede i Europa udspillede nemlig en anden kamp i København. En symbolsk kamp, hvor våbnene f.eks. bestod i en diplomatisk klage eller en festinvitation.

Ulrik Langen, f. 1966, ph.d., undervisningsassistent ved Den Humanistiske Basisuddannelse, Roskilde Universitetscenter. Har bl.a. skrevet ph.d.-afhandlingen »I mindernes vold. Om kongelige ceremonier i den franske restaurationsperiode 1814-30« (1998); »Kongen og filosofierne«, Fortid og Nutid nr. 1, 2002; »En Fransk skibskonstruktør i Danmark«, »Handels- og Søfartsmuseets årbog 2002«. Har desuden redigeret bogen »Ritualernes magt« (2002).

»Har Ingen fortalt Dig om det Oprør her var i Anledning af at de Franske Kiøbmænd her vilde giøre et Bal pour celebrer la reprise de Toulon? Det er en rar Historie«. Sådan skrev forfatteren Christen Pram fra København i begyndelsen af 1794 til en ven, der opholdt sig i Göttingen. I januar 1794 var København nemlig på den anden ende. Men hvad var det, der havde skabt dette røre i den danske hovedstad? En gruppe franske handelskommissærer, der siden august 1793 havde opholdt sig i København, ville fejre de franske troppers tilbagebringelse af den sydfranske havne- og flådeby Toulon, der havde været under engelsk kontrol. Siden 1792 havde den franske republik været i krig med

Preussen og Østrig. Senere sluttede England og en række andre europæiske stater sig til den kontrarevolutionære koalitioner. Afholdelsen af et bal, der skulle fejre en republikansk militær sejr, var derfor en torn i øjet på de krigsførende landes gesandter i København. Endda i en sådan grad, at man var rede til at tage drastiske midler i brug for at stoppe foretagendet.

## De franske kommissærer

For at få et overblik over episoden må vi kaste et blik på de indvovede personer. Skal man tro Johanne Luise Heibergs senere beskrivelser, vakte de franske handelskommissærer



stor opmærksomhed, når de bevægede sig i klynger i de københavnske gader: »Her som overalt i Verden havde Revolutionen grebet Alle, til hvad Kjøen eller Stand de end hørte, og naar man derfor mødte disse Franskmænd med deres trefarvede Cocarder heftede paa Brystet, standsede de Forbigaaende ofte, snart med et velvilligt, snart med et hadefuldt Blik, alt som Betragteren var for eller imod Tidens store Spørgsmaal. Selv bevægede de Fremmede sig stilfærdigt og beskedent. Den daglige Conversation i Byen dreiede sig uophørligt om dem. Man havde i alt længere Tid disputeret med Hæftighed for og imod den franske Revolution, disse Disputer forøgedes nu ved Synet af Republikanerne«.<sup>1</sup>

Johanne Louise Heibergs beskrivelse hører vel til de mere pyntede, men giver nok ikke et helt forvrænget billede af de stemninger, der omgav republikanerne. Deres tilstedeværelse animerede den stående diskussion om revolutionen og medvirkede til at sætte skillelinier mellem revolutionens tilhængere og modstandere. Den store gruppe københavnere, der stillede sig midt imellem, fik ved republikanernes tilstedeværelse lejlighed til at be- eller afkræfte deres forestillinger, nuancere deres syn eller stabilisere deres fordomme om franskmændene. Eller også var de bare ligeglade. Men nysgerrigheden var stor blandt de fleste. »Har De set franskmændene?«, lød det overalt i byen. Og når franskmændene gik omkring i gaderne, stoppede de forbipasserende op og gloede på dem, som var det folk fra månen.<sup>2</sup>

Det var ikke kun på gaderne, man kunne støde ind i de franske republikanere. Hos ledende handelsfolk inviteredes franskmændene til selskaber, sikkert ikke uden bagtanker om

det profitable i at holde sig på god fod med de franske kornopkøbere. En ordre om forsyninger til de franske hære kunne være en rigtig god forretning. Således var de franske kommissærer faste middagsgæster hos grosserer Erich Erichsen hver torsdag. Også folk som Constantin Brun, C. P. Bügel, Fabritius-Tengnagel, den engelskfødte grosserer C. A. Selby, L. J. Cramer og J. L. Zinn omgikkes franskmændene og gjorde omfattende forretninger med dem.<sup>3</sup> Selvom handelsfolkene og deres familier koketterede med franskmændene og deres revolutionære symboler og sange, skal man ikke se det som revolutionære tilkendegivelser. Der var snarere tale om sværmerier, der udsprang af de interessante franskmænds tilstedeværelse og fascinationen af revolutionens drama. Handelsfolkene var og blev kongens tro undersåtter, og de kunne ikke være andet end tilfredse med regeringens politik. De tjente fedt på neutraliteten, der primært blev opretholdt ud fra økonomiske og handelsmæssige betragtninger.

Blandt de republikanske kommissærer gjorde Honoré Nicolas Marie Duveyrier et stort indtryk. I det daglige gik han alene under navnet Honoré. I følge Sophie Dorothea Thalbitzer havde han »en afskrækkende Physiognomie«, og »hans Huud var næsten ganske bruun. Hans kulsorte Øiebryn beskyggede et Par Øine, der vare lige saa sorte. Meget hvide Tænder, som man kun saae, naar han loe, var det eneste smukke ved ham«.<sup>4</sup> Duveyrier havde oprindeligt været officer, men skiftede løbebane og ernærede sig inden revolutionen som advokat i Paris. Han var dér blevet valgt som suppleant til generalstænderne i 1789. Snart fik han flere betroede

hverv for det nye revolutionære styre. Den 10. august 1792 blev han valgt som deputeret for Paris' kommune, men samme aften anklaget for »mangel på borgersind«. Derfor blev han umiddelbart efter valget erstattet af Maximilian Robespierre, der hurtigt lod Duveyrier arrestere. Duveyrier slap dog ud af fængslet og holdt sig skjult indtil februar 1793, hvor han via justitsminister Dominique-Joseph Garats mellemkomst udnævntes til medlem af den forsyningskommission, der nu havde bragt ham til Danmark.<sup>5</sup> Det er nok ikke helt forkert at se hans ophold i Danmark som et frivilligt eksil, der kunne holde ham uden for Robespierres rækkevidde.

Kommissærernes cirkel bestod endvidere af Louis Gervais Delamarre, der var jævnaldrende med Duveyrier. Delamarre var en meget velhavende mand og gik altid »overmaade kostbart klædt, havde en Uhrkiede og Brystnaal af Brillanter, og hans Tobaksdaase, hvorpaa hans Kones og 2 Børns Portraiter var afmalet, var ligeledes besadt med store Brillanter«. <sup>6</sup> Miniatureportrætterne var i øvrigt malet af Jean Baptiste Isabey. Desuden var der Henri Castera, en lærd skribent omkring de 50, og tilsidst »le petit docteur«, Aubry; en lille, buttet mand, der tidligere havde været livlæge for den polske fyrst Poniatowsky, en nevø til kong Stanislav 2. August. I kølvandet på kommissærerne opholdt sig en skiftende gruppe franskmænd, hvoraf Pierre Tinel omtales af P. A. Heiberg som en behagelig mand, som Heiberg så en del til i Paris efter sin landsforvisning.<sup>7</sup>

Skildringerne af franskmændene er overvejende positive, og kommissærerne var med deres dannelse og moderne republikanske skikke et livligt

indslag i det pæne handelsborger-skabs selskabskredse. Ud over handelskommissærerne bestod den franske kreds af den franske republiks politiske udsending og hans legation. I begyndelsen af august 1793 var Philippe-Antoine Grouvelle ankommet til København for at afløse den franske konges udsending, Hurault de Vibraye, der havde nedlagt sit embede i protest mod begivenhederne i Paris den 10. august 1792, hvor den franske konge, Louis 16., var blevet suspenderet. Men Danmark havde ikke anerkendt den franske republik, og man kunne derfor heller ikke anerkende dens nye udsending. Alligevel lod man Grouvelle blive i Danmark, og i praksis behandledes han som en fuldgyldig gesandt med ret til foretræde for udenrigsministeren.

Dette arrangement vakte naturligvis stor harme blandt de udenlandske gesandter fra de krigsførende lande. Med til billedet hører, at Grouvelle havde været sekretær ved det såkaldte provisoriske eksekutivråd, der var blevet oprettet som følge af Louis 16.s suspension. I denne egenskab var det Grouvelle, der skulle bekendtgøre alle Nationalkonventets dekretter og love. Således havde han den 20. januar 1793 pligt til at overbringe og oplæse kong Louis 16.s dødsdom. Dette forhold gjorde, at Grouvelle i visse danske kredse blev opfattet som en skinbarlig kongemorder. At sende sådan en mand som udsending til et af Europas ældste kongehuse måtte opfattes som en provokation fra den nye franske republiks side.<sup>8</sup>

Men Grouvelle blev ligesom de franske kommissærer modtaget med åbne arme af adskillige førende familier i København. Sådan en dannet mand, der havde forfattet operatek-



Fig. 1. Grouvelle og to af hans legationsfolk på gaden i København tegnet af Johan Tobias Sergel i 1797 (Det kongelige Bibliotek).

ster og teaterstykker og før revolutionen havde været sekretær for prinsen af Condé, der tilhørte en sidegren af den franske kongefamilie, var alt for interessant til, at man ikke skulle have ham inden for dørene. Først i februar 1796 blev Grouvelle officielt anerkendt af de danske myndigheder som befuldmægtiget minister for den franske republik.

## De vrede gesandter

Republikanernes tilstedeværelse i København var ikke uproblematisk. Især den engelske gesandt i København, Daniel Hailes, og hans russiske kollega, baron Burchard Alexis von Krüdener, var ihærdige observatører og kritikere af alt, hvad der blot lugtede en smule revolutionært. Sammen kun-

ne de drive stats- og udenrigsminister A. P. Bernstorff til vanvid med deres klager over, hvad de mente var revolutionære, danske tidsskrifters franskvenlige propaganda. Flittigt rapporterede gesandterne hjem til deres udenrigsministre om de græsselige forhold i Danmark med jacobinerklubber, franske propagandister og pøbelopløb. Rusland truede endda med at tilbagekalde sin gesandt i Danmark, hvis ikke den danske regering satte ind overfor den umådeholdne brug af trykkefriheden. Dertil ansås Grouvelles tilstedeværelse i København – og hele hans opførsel – som et eklatant brud på diplomatisk skik og brug.

Eksempelvis insisterede Grouvelle på at blive tiltalt *citoyen* og ikke *excellence* af sine kolleger i diplomatiet. Den franske regering havde udstedt et dekret, hvori det blev påbudt alle borgere og borgerinder at være *dus*. Så der var ikke bare tale om drilleri eller provokation fra franskmandens side, men om lovlydighed overfor sin regering og måske også en smule republikansk nidkærhed. Grouvelle havde da også set det som en indrømmelse fra den danske regerings side, at man var begyndt at titulere ham *citoyen* i stedet for *monsieur* i skrivelserne til ham, efter at han havde bedt Bernstorff om at ændre formen.<sup>9</sup>

De evindelige klager fra diplomaterne over de tilstedeværende republikanske franskmænd blev af Bernstorff betragtet som noget nær en provokation: »Det er en Kjendsgerning, at der ingen Magt er, som man holder skarper Øje med, end vi; man vil gjøre os ansvarlige for ethvert Ord, der ytres af Franskmænd, som vi ikke kunne vise bort herfra uden at bryde vor Neutralitet. Man ønsker aabenbart at bringe os til Skridt, hvori Frankrig

kunne se en Krigserklæring«. <sup>10</sup> Neutralitetens balancegang havde mange små faldgruber, og den europæiske koalition var stærkt interesseret i at hive Danmark med ind i krigen mod Frankrig eller i det mindste få den danske regering til at afbryde forbindelserne med den franske republik.

Pga. et fejltrin fra Grouvelles side, fik de allierede gesandter ved én lejlighed mulighed for at fare op og lave spektakel. Grouvelle havde i forbindelse med en tysk forfattet kundgørelse om en række franske handelsbestemmelser, »Nota für den Handel des Nordens«, underskrevet sig som »der bevollmächtigte Minister de französischen Republik in Dänemark«. <sup>11</sup> Som bekendt havde Danmark ikke anerkendt republikken, og Grouvelle var således ikke en officielt akkrediteret repræsentant. Da Krüdener, Hailles og de andre gesandter for de krigsførende magter fik kendskab til Grouvelles dokument og den problematiske underskrift, greb de straks chancen for at gøre vrøvl. Først skrev Krüdener en harmdirrende note til Bernstorff »i ikke særlig afmålte vendinger for at spørge, om vi tog afstand fra denne benævnelse, som om vi kunne tage afstand til en anden mands gerning«, som Bernstorff udtrykte det. <sup>12</sup>

De allierede gesandter vidste, at de kunne styrke deres klage ved at optræde samlet, og Hailles havde udtrykkelige stående ordrer om så vidt muligt altid at handle i overensstemmelse med Krüdener. <sup>13</sup> Derfor sendte gesandterne dagen efter en kollektiv note til Bernstorff, hvori de spurgte om Danmark havde anerkendt republikken, siden Grouvelle nu kaldte sig befuldmægtiget minister. <sup>14</sup> Krüdener havde været fyr og flamme og ville gerne have fortsat den hårde

tone fra sit eget brev i den fælles note. Men selv for Hailes var Krüdener ved at gå over stregen, og den engelske gesandt måtte gøre sig anstrenge for at få Krüdener til at acceptere fællesnotens mere moderate formuleringer.<sup>15</sup>

Bernstorff blev tydeligvis irriteret over den anklagende og nærmest sarkastiske tone i noten. Den afvisende måde, hvorpå han svarede på forespørgslerne, viser at han opfattede det som ganske urimeligt, at de fremmede magter forsøgte at kompromittere ham på grund af Grouvelles fejltrin. Efter i en skrivelse at have svaret på gesandternes spørgsmål tilføjer Bernstorff: »Der findes ikke nogen mere indlysende og almindelig anerkendt sandhed end den, at ingen kan drages til ansvar for andres gerninger. Og endnu mindre, når det drejer sig om en uventet handling til hvilken, man intet kendskab har og således umuligt kan have den mindste andel i«. <sup>16</sup> Samtidig henvendte han sig til Grouvelle og bekendtgjorde sin utilfredshed med den franske udsendings fejl eller letsindighed.<sup>17</sup> Og Bernstorff mente nok, at Grouvelle var klog nok til at erkende sin fejl; »hvis ellers en mand, der hele tiden har guillotinen i syne, vover at tilsidesætte sine overordnede anskuelser«. <sup>18</sup>

Det lykkedes Hailes og Krüdener at irritere Bernstorff, sådan som det havde været hensigten. Hailes mente, når alt kom til alt, at Grouvelles fejl nok mest var et udslag af franskmandens personlige forfængelighed og ikke så meget andet. Men alligevel greb han ivrigt chancen til at forsøge at sætte Bernstorff i en problematisk situation: »Jeg kan ikke undgå at sætte grev Bernstorff i forlegenhed«, som han glædestrålende udtrykte det.<sup>19</sup> Men

Bernstorffs fattede og polemiske svar ærgrede gesandterne. Hailes skriver, at »den demonstrative uhøflighed, med hvilken grev Bernstorff har fundet det behørigt at besvare et simpelt spørgsmål, den klare opmuntring han dermed giver Grouvelle og den sarkasme han utvivlsomt har brugt mod de allierede gesandters skridt kunne efter min overbevisning ikke tillades at passere uden påtale«.

Dog kunne den engelske gesandt glæde sig over, at han nu fik endnu en chance for at gøre vrøvl til Bernstorff over »den danske regerings farlige principløshed over for franskmændene«, som han mente Bernstorffs svar var et udtryk for.<sup>20</sup>

Hailes kunne da heller ikke nære sig for at fortsætte spillet lidt endnu og skrev et sarkastisk brev til Bernstorff, hvori han undskyldte at have troet det muligt, at den danske konge kunne modtage en udenlandsk minister, som med egen mund havde oplæst en dom, som havde sendt en ulykkelig og uskyldig monark på skafottet. Efter at have fået nys om episoden skrev den franske udenrigsminister til Grouvelle, at han ikke burde støde sit værtsland ved at bruge ministertitlen. Det ville også passe bedre til republikansk skik at bruge den mere enkle titel agent: »Jeg er overbevist om, at din filosofi og din patriotisme er højt hævet over en titel, der alligevel intet siger om dine funktioners beskaffenhed«, sluttede udenrigsministeren.<sup>21</sup> Det har Grouvelle nok ikke været helt enig i.

## Tilbageerobringen

Fronterne mellem de forskellige grupper af revolutionstilhængere og –mod-

standere i København var således trukket skarpt op. Og begivenhederne i den europæiske krig kunne ikke andet end puste til ilden. Således skulle tilbageerobringen af Toulon få sinde til at koge over. Den 19. december 1793 stormede de republikanske tropper Toulon efter længere tids belejring. Det afgørende udfald mod byen blev fra landsiden ledet af en ung ukendt general ved navn Bonaparte.

Siden sommeren havde Toulon været i åbent oprør mod det republikanske styre. Hvorfor det var kommet så vidt for den oprindeligt revolutionære by, må ses som et kompliceret sammenfald af forskellige begivenheder og omstændigheder. Toulon ønskede ikke længere at lade sig styre af de parisiske magthavere og deres repræsentanter i byen.

Den oprørske by tilsluttede sig den kontrarevolutionære rørelse, der prægede dele af det vestlige og sydlige Frankrig, men som havde vidt forskellige udgangspunkter og sammensætninger fra område til område. Signalerne fra Toulon var klare. Byens styre udstedte dekretter, der afsværede den revolutionære ateisme som roden til alle tidens onder. Der afholdtes udsoningsprocessioner til ære for den hellige jomfru. Guillotinen afskaffedes som henrettelsesinstrument. Det var et alt for revolutionært symbol. Derfor gik man over til den gode gammeldags metode med hængninger, når man skulle gøre det af med politiske modstandere i byen. Frihedstræer blev fældet, det blev påtvunget at bære den hvide royalistiske kokarde og byens tidligere afskedigede præster blev genindsat i deres embeder. Den fængslede søn af den henrettede Louis 16. udråbtes til konge i Toulon, og royalisternes hvide fa-

ne blev hejst over byen og på alle skibene i havnen.

I Paris var man længe om at reagere på Toulons oprør. Først i september udstedtes dekretter, der fordømte oprøret. Republikanske tropper drog mod byen for at få den til at makke ret, men engelske, spanske og napolitanske skibe sejlede ind fra vandsiden for at komme den oprørske by til undsætning. Om der egentlig var tale om en engelsk besættelse af byen eller en frivillig alliance mellem oprørske royalister i Toulon og en mod republikken krigsførende nations flåde, er vel et fortolkningsspørgsmål. Men det er klart, at Toulon i republikkens øjne begik forræderi ved at åbne sin havn for fjendtlige skibe. Selv for folk, der sympatiserede med den kontrarevolutionære opstand, rummede englændernes efterfølgende beslaglæggelse af den franske flådes skibe en smertelig symbolsk dimension.<sup>22</sup> I udgangspunktet lå det politiske styre af byen stadig i de lokale myndigheders hænder. Men englændernes mange vetonedlæggelser mod bystyrets beslutninger og desarmeringen af byens flåde talte sit eget sprog. Til sidst var de lokale myndigheder uden nogen form for indflydelse.

Efterhånden som de republikanske tropper ankom fra forskellige steder i landet forstærkedes belejringen i løbet af oktober og november. Efter et par dages intensive kampe var det hele forbi den 19. december. Så snart de republikanske tropper trængte ind i byen begyndte en barbarisk hævnterror med massehenrettelser og plyndringer. Alene på den første dag blev 200 oprørske sømænd skudt. Først den 31. august blev de vilkårlige henrettelser erstattet af en revolutionsdomstol bestående af 3 repræsentanter fra Paris,

der afsagde domme uden appelmulighed. I de følgende 3½ måned blev næsten 300 mennesker henrettet. Englænderne havde ikke i sinde at lade de indtrængende republikanske tropper få fingre i Toulons flåde og satte derfor ild til de franske skibe inden de sejlede fra byen den 19. december.

Kaos herskede i byen. Tusinder af rædselsslagne toulonesere søgte at komme ombord på afsejlende engelske, spanske og napolitanske skibe, for at undslippe de indtrængende republikanske tropper. Omkring en fjerdedel af byens befolkning flygtede umiddelbart efter den republikanske tilbageerobring. Som en sidste hævn over den oprørske by blev Toulon ved et dekret af 4. nivôse år 2 (juleaftens dag 1793) omdøbt til *Porte-la-Montagne*.<sup>23</sup>

## Nyheden når København

Den dramatiske hævnterror overfor Toulons indbyggere kunne man naturligtvis ikke vide noget om, da nyheden om byens tilbageerobring nåede København ved årsskiftet 1793-94 og »vakte megen Sensation«. <sup>24</sup> Den engelske gesandt kommenterer nedslået nyhedens modtagelse i København: »Nyheden om Toulons tilbageerobring nåede hertil med ilbud i tirsdags. Jeg må med beklagelse meddele, at den glæde nyheden skabte tilsyneladende var almindelig udbredt. På Børsen var jubelen i både ord og fagter fuldstændig utilbørlig og kunne næppe have været overgået i et fjendtligt land«. <sup>25</sup>

P. A. Heiberg fattede pennen og skrev et hyldestdigt, der beskrev englænderne som en kræmmernation og sluttede med ordene »Leve de, der tog

Toulon«. Da der efter et stykke tid begyndte at cirkulere mere delte og forskelligtlydende informationer om tilbageerobringen, begyndte en vis skepsis at indtræde i synet på begivenhederne. <sup>26</sup> Men da nyheden var dugfrisk og endnu ukompromitteret af senere efterretninger, var der en vis uskyldighed over begejstringen ved republikanernes tilbageerobring. Skalmå man tro Grouvelle afstedkom nyheden spontane glædestilkendegivelser hos især den lavere del af befolkningen i Københavns gader.

I sine ellers formelle indberetninger slår Grouvelle over i en mere malerisk stil i sin beskrivelse af nyhedens modtagelse. Han fortæller, hvordan folk stimlede sammen i gaderne. Den folkelige glæde havde fået frit løb i en sådan grad, at han næsten var blevet rørt til tårer. På trods af »danskernes kølige og afmålte natur« havde jubelen fundet sit udtryk i en række for denne by helt usædvanlige vidnesbyrd. Mange tvivlede næsten på, at man kunne have været mere fornøjet over nyheden i Paris. Franskmand blev stoppet på gaden af danskere, der var ivrige efter at fortælle dem om de store nyheder. Når franskmandene gik på gaden, fortæller Grouvelle videre, smilede studenterne indforstået til dem. En gammel mand, som Grouvelle aldrig havde set før, var endda kommet hen til ham under et stort menneskeopbud, havde lagt sine hænder på hans skuldre og med et forunderligt ansigtsudtryk havde den gamle sagt: »I tapre franskmand!« For den, som kender »den danske ligegyldighed og spagfærdighed«, måtte alle disse små tilkendegivelser forekomme meget forbavsende. Småkårsfolk, småhandlende og arbejdere havde i deres beskedne hjem



*Fig. 2. Tricoloreskærf  
båret af Sophie Doro-  
thea Thalbitzer ved en  
festlig lejlighed nogle  
måneder før Toulon-  
ballet (Gengivet efter  
Thorhild Kjærgaard:  
Danmark og den fran-  
ske revolution)*

fejret franskmændenes triumfer. Og i 8 dage havde man drukket Frankrigs skål i fransk vin – endda i ufattelige mængder.<sup>27</sup>

Den levende beskrivelse af den folkelige glæde over den revolutionære sejr bærer naturligvis præg af de øjne, der har betragtet. Grouvelle har bemærket de revolutionsvenlige tilkendegivelser med stor opmærksomhed og har sikkert været årvågen i forhold til enhver gestus, der kunne tolkes som en anerkendelse. Men et eller andet ved situationen har gjort

et stort indtryk på ham. Alene den berettende stil bryder med den sædvanlige tone i hans indberetninger. Hans forundring over, at se den eksplicitte glæde udfolde sig i modsætning til københavnernes normale opførsel og væremåde, virker oprigtig og slående. Om københavnernes glæde så skal ses som en politisk manifestation, eller lige så meget som en kærkommen lejlighed til at slå gækken løs, kan nok diskuteres. For Krüdeners var der ingen tvivl om det politiske aspekts tydelighed. En stor del



af Københavns indbyggere var i hans øjne smittet af den demokratiske ånd. Derfor kunne det næsten ikke undre, at der var folk, som uden at rødme havde udstillet deres begejstring ved at deltage i glædesorgier med franskmændene.<sup>28</sup>

## Ballet

Det var ikke kun i de folkelige kredse, at nyheden bragte glæde. For en del handelsfolks vedkommende kunne man glæde sig over de republikanske hæres sejr af økonomiske grunde. Inden nyheden om tilbageerobringen havde man været meget optaget af hele Toulonsagen. Det ville nemlig gå mod danske handelsinteresser, hvis englænderne fik fodfæste i Middelhavet. Men tiltroen til de republikanske tropper var udbredt. I en af Københavns førende klubber havde medlemmerne væddet om, hvor vidt republikanerne ville sejre over oprørerne inden årets udgang. 54 personer havde satset på republikansk succes inden 1. januar, mens kun 4 havde væddet modsat.<sup>29</sup>

Den franske kommissær Delamarre havde desuden lovet, at de franske republikanere i København ville afholde et bal, så snart Toulon var genindtaget af de republikanske tropper.<sup>30</sup> Da tilbageerobringen var en kendsgerning, gik man i gang med forberedelserne. Lokaler blev lejet på Raus etablissement, d'Angleterre, på hjørnet af Vingårdsstræde og Reverentsgade.<sup>31</sup> Stedet var almindelig brugt til større selskaber, og der var på overfladen ikke noget galt i at leje sig ind netop på d'Angleterre. Men ud over de almindelige selskabslokaler havde Den engelske Klub til huse hos Rau.

Faktisk havde hotellet taget navn efter den fornemme selskabsklub, der var et kendt tilholdssted for mange udenlandske diplomater.<sup>32</sup>

I klubbens love hed det, at man kun kunne blive medlem og få adgang til klubben ved dennes generalforsamling – undtaget var dog »Ministrene for de fremmede Hoffer, Chargés d'Affaires og Legations-Secretairene«, der »blive antagne uden Vurdering fra den Dag, de forestilledes ved Hoffet«. At franskmændene – og deres danske medarrangører – valgte at holde deres fest netop dér, kunne næsten kun opfattes som en provokation eller utidig triumferen overfor især den engelske legation. Den symbolske dimension var ikke til at tage fejl af.

Indbydelser blev trykt og sendt ud til mere end 50 københavnske familier.<sup>34</sup> Eller »hele handelsstanden i denne by«, som en stødt Daniel Hailles bemærkede.<sup>35</sup> Under den i manges øjne forargelige overskrift »Frihed, lighed, brøderskab« blev der indbudt til dans og souper for at fejre Toulons tilbageerobring. Ballet skulle finde sted fra kl. 18, fredag den 17. januar 1794. Invitationen var underskrevet af kommissærerne Aubry, Duveyrier, Castéra og Delamarre. Grouvelles navn var ikke at finde på indbydelsen. Man engagerede balletmester Antoine Bournonville til i forvejen at lære de danske festdeltagere nogle franske kontradanse, der på dette tidspunkt ikke var kendte i København. Franskmændene ville nemlig gerne have lejlighed til at danse nogle af deres egne danse, når nu det var dem, der afholdt ballet. De forberedende prøver blev afholdt hos grosserer Erich Erichsen.

Hele dette menageri blev for meget for den engelske gesandt Daniel Hai-

les. Festligholdelsen af Toulons generobring var en hån mod englænderne. Og som en neutral magt kunne Danmark ikke tillade den slags manifestationer. Derfor henvendte Hailes sig til Bernstorff for at klage over afholdelsen af festen og fremhævede, at det var på sin plads, om den danske regering skred ind overfor en så utilstedelig festivitas. Endnu en gang viste Hailes sig fra sin harcellerende side, men denne gang var der mere rimelighed i hans protester. Man kan desuden forestille sig, at Hailes har set episoden som en lejlighed til at sætte Bernstorff på en prøve. Hvis ikke Bernstorff skred ind over for afholdelsen af denne republikanske sejrsfest, ville Hailes kun blive yderligere bekræftet i sine formeninger om Bernstorffs partiske dispositioner.

Bernstorff rettede henvendelse til Grouvelle for at få ham til at stoppe arrangementet.<sup>36</sup> I et brev skrev han, at det var kommet ham for øre, at Grouvelle planlagde en fest for at fejre republikkens militære sejre, at mange københavnere ville deltage og at de var inviteret i friheden, ligheden og broderskabets navn. Da Bernstorff anså Grouvelle for at være en klog mand, som han skrev, ville franskmændene nok kunne indse, at et sådan arrangement ville kompromitere den danske regering. Og hvis ikke det var Grouvelle selv, der stod bag arrangementet, men derimod de franske kommissærer, bad Bernstorff Grouvelle om at tale med sine landsmænd og sørge for, at festforberedelserne blev indstillet. Bernstorff rettede altså henvendelse direkte til Grouvelle, selvom Grouvelles navn ikke figurerede på invitationen. Måske mente Bernstorff, at det måtte være Grouvelle, der stod bag festen – eller

i det mindste havde sanktioneret dens afholdelse.<sup>37</sup>

Selv var Grouvelle klar over modstanden mod festplanerne. De fjendtlige landes udsendinge havde gjort, hvad de kunne for på den mest afskyelige måde at stille sig i vejen for festlighederne. Og nu så det endda ud til, at Bernstorff havde ladet sig overtale af republikkens fjender til at aflyse arrangementet.<sup>38</sup> Sådan vurderede franskmændene sagen. Men mon ikke det snarere var Bernstorff selv, der søgte at holde ligevægt mellem Frankrigs venner og fjender i København?

En fest som det forestående Toulonbal ville være et tungt lod i de franskvenliges skål. Neutralitetens balancegang kunne ikke tåle en så stor indrømmelse til den ene af siderne. Hvad Bernstorff selv mente om Hailes og hans protester, om Toulonballet, kommissærerne og deres danske venner betød ikke meget. Derimod var ligevægten altafgørende for ministeren. Men ligevægten var ikke kun et ministerielt anliggende. I følge Bernstorffs tankegang forbrød de mange københavnske familier, der ville deltage i ballet, sig mod neutraliteten.<sup>39</sup> Ved at deltage i festlighederne ville man åbenlyst fraternisere med den ene side. Det gik ikke.

## Aflysningen

Det ser ikke ud til, at Grouvelle har haft held – eller lyst – til at stoppe ballet ved egen hjælp, selvom han dog havde oplyst kommissærerne om den danske regerings betænkeligheder i forbindelse med arrangementet.<sup>40</sup> 3 dage før ballet skulle stå, rettede Bernstorff via politimesteren henven-

delse direkte til de franske kommissærer og bad dem aflyse arrangementet. Københavns politimester gik derefter til restauratør Rau på d'Angleterre og sagde, at han godt kunne indstille forberedelserne til det store arrangement. Onsdag formiddag sendte de franske kommissærer aflysningskort ud til alle de indbudte. Kommissær Delamarre blev ganske forført over at være blevet presset til at aflyse og skrev et højst fornærmende brev til politimesteren.<sup>41</sup> Efter sigende blev brevet taget så ilde op, at Delamarre fik valget mellem at trække fornærmelserne tilbage med en undskyldning eller forlade landet inden 24 timer.<sup>42</sup>

Ifølge baron Krüdeners oplysninger havde alle forsyningskommissæerne udtrykt stor harme over at være blevet behandlet så dårligt og havde bedt om straks at få udstedt pas, så de kunne rejse fra Danmark. De havde desuden understreget, at man i Danmark ville komme til at fortryde deres afrejse. Til sidst havde Grouvelle dog fået talt kommissæerne til rette. I sin indberetning om sagen undskylder Krüdeners, at han bruger plads på at beskrive den slags »småepiso-der« til sin overordnede, men han mener, det er vigtigt at afrapportere den slags, fordi det siger meget om den stemning, der herskede i København.<sup>43</sup> Balletmester Bournonville, der havde stået for danseprøverne inden ballet, havde ikke mere at lave i forbindelse med arrangementet efter aflysningen. Måske ønskede han ikke at gøre sig uheldig bemærket i forbindelse med sagen og rejste derfor til Sverige den 18. januar.<sup>44</sup>

Ud over det tilsyneladende provokative element ved afholdelsen af festen, mente andre, at festen var far-

lig, fordi den kunne animere de folk i København, der i forvejen var reformivrige. Man havde jo set, hvor galt den slags var gået i Frankrig.<sup>45</sup> Ja, måske havde det netop været franskmændenes hensigt med hele arrangementet at opflamme københavnernes til oprør. Det kunne ikke være uden bagtanker, at franskmændene ville afholde denne fest. Den slags truende manifestationer forstyrrede den almindelige fred og pustede til de gløder, der var.

I det foregående år havde København oplevet flere opstandslignende uroligheder, hvor militæret var blevet sat ind for at genoprette ro og orden. »Nogle gange tror jeg, at man har ladet disse jacobinere komme hertil for at erhverve sig nogle opskrifter på revolution, for de begunstiges i en sådan grad, at man har svært ved at tro andet«.<sup>46</sup>

Endnu andre mente, at stemningen mod ballets afholdelse kunne resultere i optøjer og gadeuorden, og at det derfor var en god idé at aflyse arrangementet. Det lader da også til, at man fra myndighedernes side var bekymret for, at situationen skulle udvikle sig. Garnisonen var sat i højeste beredskab.<sup>47</sup>

Grouvelle ærgrede sig over aflysningen og kaldte i den forbindelse Hailes for »min stupide forfølger«.<sup>48</sup> I hans øjne var aflysningen alene englænderens værk. Men det er nok ikke helt rigtigt. Bernstorff mente tydeligvis, at franskmændene var gået for vidt. Han havde endda stillet et ultimatum; enten blev festen aflyst eller også måtte de franske kommissærer rejse hjem.<sup>49</sup> Kommissæerne havde tilsyneladende glemt, som han noterede, at gesandterne for 4 udenlandske magter i en fælles note hav-

*Liberté, Egalité & Fraternité.*

*Messieurs, Madames & Mes Demoiselles*

*Vous êtes priés d'assister au Bal & au Souper qui auront lieu Vendredi prochain, chez Rauch, pour célébrer la reprise de Toulon.*

*C'est de la part des Français Aubry, Honoré, Castera & Delamarre.*

*Le Bal commencera à 6. heures.*

*Reponse.*

Fig. 3. Invitation til Toulonballet (Gengivet efter Grandmamas bekendelser)

de »udpeget dem som jacobinere«. Det kunne en dansk minister ikke sidde overhørig. Det var i forvejen ikke uproblematisk for neutraliteten overhovedet at tillade kommissærernes ophold i byen. Heldigvis havde Grouvelle efter aflysningen talt kommissærerne til rette, eller i det mindste ladet dem forstå, at mådehold og forstandighed var en langt bedre strategi end stædighed og umedgørlighed.

Andre vurderede også Grouvelles rolle i sagen med positive øjne, selv om de i almindelighed ikke var begejstrede for manden og hans tilstedeværelse i landet.<sup>50</sup> Hailes mente på den anden side, at de allierede gesandters optræden i denne sag havde gjort gavnligt indtryk på både det danske hof og den danske opinion. Og han glædede sig over, at Grouvelles anseelse havde lidt skade.<sup>51</sup>

Mens rygterne løb om bestræbelserne på at få stoppet festen, havde grosserer Zinn erklæret, at han i tilfælde af en aflysning af arrangementet på d'Angleterre ville afholde et privat selskab den efterfølgende søndag for at »celebrere Toulons Igientagelse«.<sup>52</sup> Selskabet blev afholdt søndag den 20. januar med deltagelse af omkring 30 personer. Under middagen var en postej blevet bragt til bordet. Da Grouvelle havde løftet låget af postejen, var 3 kanariefugle fløjet op. Fra fuglenes vinger dalede små sedler ned på bordet. På sedlerne var skrevet »Toulon er generobret«.

Det aflyste bal vakte stort røre og delte byen imellem dem, der fandt aflysningen i orden, og dem, der mente, at myndighederne var gået for vidt med deres indgriben.<sup>53</sup> Rygterne om festarrangementet løb som en steppe-

brand og blev ikke mindre fantasifulde undervejs. I en avis i Altona fortæltes det, at ballet skulle iscenesættes som en af den slags republikanske frihedsceremonier, der på dette tidspunkt var fremherskende i Frankrig.<sup>54</sup>

Også Krüdener kunne i en indberetning skrive, at franskmændene havde hyret en københavnsk pige, der skulle klædes ud som fornuftsgudinde.<sup>55</sup> Avisens omtale og Krüdeners oplysninger var sikkert bygget på verserende rygter i København, hvor det blandt andet hed sig, at grosserer Zinns datter, Sophie Dorothea, der ved en tidligere lejlighed havde smykket sig med en kjole og et skærf i trikolorens farver, var tiltænkt en speciel rolle ved festen: »Man havde sagt, jeg skulde forestille »Fornuftens Gudinde« paa det franske Bal, at jeg skulde føres i Triumph omkring i Sahlen og bekrandses, og til al denne Herlighed skulde jeg kun have en tynd Floers Kiøle paa den bare Krop«. <sup>56</sup>

## Efterdønninger

Selvom ballet ikke blev afholdt, gav det anledning til et optrin på d'Angleterre. På nogenlunde samme tid som Toulonballet var planlagt til at foregå, afholdtes nemlig et subscriptionsbal på d'Angleterre. En gruppe - sikkert ikke helt ædru - udenlandske diplomater og deres danske bekendte trængte ind til ballet i den tro, at der var tale om Toulonballet. Man havde åbenbart tænkt sig at lave lidt ravage. I tidsskriftet »Den danske Tilskuer« beretter pseudonymet Petronius Vækker om »den Skrækkelige og upaaankede Grovhed, nogle excentriske Personer for en otte Dages Tid siden skulde have begaaet, da de

understod sig, uden Tilladelse, og under et Paaskud, hvis Usandfærdighed ved første Øiekast faldt i Øinene, af næsviis Nysgierrighed, at indtrænge sig i et borgerligt og sluttet Selskab, hvor adskillige af den agtværdige Middelstand morede sig med at dandse«. <sup>57</sup>

I det følgende stykke tager Knud Lyne Rahbek over og fortsætter med at ironisere over det pinlige optrin. Han fortæller, at det slet ikke var så slemt som rygterne lod vide. Faktisk var de indtrængende ikke kommet helt ind i balsalen og havde således ikke forstyrret selskabet, men »havde holdt sig paa deres rette og vedbørilige Sted i værelset udenfor, bag ved Musicanterne«; nemlig der, hvor tjenestefolk og nysgerrige har lov at stå.<sup>58</sup> Ifølge Rahbeks erindringer skulde Bernstorff have moret sig, da han hørte om de udenlandske diplomaters kiksede optræden.<sup>59</sup>

Toulonballet kunne altså sætte sine i kog og skabe som nævnt grobund for en masse rygter og spekulationer. De allierede gesandters bestyrelse over arrangementet var offentlig kendt og har sikkert givet anledning til de mere dramatiske fortællinger, der verserede om sagen. Som det fremgår af et brev fra Christen Pram til en ven, skulde Hailes have grebet til drastiske foranstaltninger for at ødelægge afholdelsen af ballet:

»Har Ingen fortalt Dig om det Oprør her var i Anledning af at de Franske Kiøbmænd her vilde gjøre et Bal pour celebrer la reprise de Toulon? Det er en rar Historie. Den engelske Minister, en Highwayman, som Kong Pit har sendt herover, der hedder Hailes, havde kiøbt nogle af vore Matroser til at slaae vinduerne ind til Rauchs, hvor Ballet skulde staae. Man

havde buden en heel Deel Folk ved Billetter, der vare trykte, men kiønt forseglede, og altsaa dog vel ikke offentlige Documenter. Politimesteren forbød Tingen solennement. Jeg har derfor bedet min Kone ikke give mig Boeff à la Mode eller Salat, siden det er franske Retter, og det kunde stikke Politimesteren eller Hoffet ved ham, at sende hen og lade mig forbyde, at æde sliig Democratisk Mad«. <sup>60</sup>

Grosserer Zinn havde modtaget et anonymt brev med en advarsel i forbindelse med afholdelsen af det selskab, der skulle stå i stedet for Toulonballet på d'Angleterre. I brevet advares Zinn mod at lade afsynge republikanske sange under festlighederne. Den engelske gesandt havde nemlig »betalt Pøbelen for at slaae hans Vinduer ind, og Marseiller-Hymnen skulde være Signalet for dem at begynde derpaa«. <sup>61</sup> En anden noterer i sin dagbog, at modstanderne af republikken havde planer om slå ruderne ind hos dens tilhængere. <sup>62</sup> Der er nok tale om samme hændelse eller rygter i forskellige udlægninger. Rygter eller ej; noget taler for, at stemningen mod Toulonballet i de antirevolutionære kredse har været tilstrækkelig ophedet til, at man var klar til korporligt at vise sin utilfredshed. Selskabet hos Zinn forløb dog uden knuste ruder – endda med Duveyriers afsyngelse af både Marseillaisen, Pyrenæermarchen og carmagnolen med en tekst forfattet af sangeren selv.

## Den symbolske kamp

Mens krigen buldrede ude i Europa, mens kaperiet og opbringningerne gjorde havene usikre, udkæmpedes i

København en anden kamp. En symbolsk kamp med de allierede magters gesandter, de franske republikanere, A. P. Bernstorff og danske revolutions-tilhængere som kombattanter. En kamp, hvor våbnene udgjordes af kokarder, pyntebånd, protestnoter, politiske skrivelser eller festligheder. Planlægningen af Toulonballet, og modstanden mod det, var et led i den symbolske kamp. Striden havde mange facetter og fandt sit udtryk i en række episoder og optrin, der involverede forskellige personer, der ikke nødvendigvis havde direkte tilknytning til modsætningerne. Vi har tidligere set, hvordan de allierede gesandter med lidenskabelig ildhu klagede til Bernstorff over, at Grouvelle havde kaldt sig bevollmægtigte Minister, selv om han ikke var officielt anerkendt af den danske regering. Og så den revolutionære praksis med afskaffelse af traditionelle tituleringer og indførelsen af »du« som gængs tiltaleform var kilde til irritation og forargelse. Ved officielle arrangementer fandt den symbolske kamp nye måder at manifestere sig på.

Uviljen mod Grouvelle holdt ved og kom eksempelvis tydeligt til udtryk ved et selskab små 2 år efter aflysningen af Toulonballet. I anledning af den svenske konges fødselsdag afholdt den svenske diplomat, Johan Vilhelm von Spengtporten, en stor sammenkomst. Alle ministrene i den danske regering, hele det diplomatiske korps og adskillige af det københavnske establishment var samlet. Krüdener ankom og havde højtideligt hilst på den svenske ambassadør, da han blandt en gruppe diplomater fik øje på Grouvelle. Krüdener blev rasende over at se ham stå dér blandt gesandterne, vendte om på stedet og



Fig. 4. Prospekt af Kongens Nytorv. Til venstre Gjethuset og den danske skueplads – til højre det imponante Grams palæ, hvor det nuværende d'Angleterre ligger. Datidens lidt undselige d'Angleterre lå på hjørnet af Vingårdsstræde og Reverentsgade (nu Laksegade) og kan anes under Børsens spir (Gengivet efter Pontoppidans Danske Atlas).

kaldte på sin gesandtskabsattaché, Wassilief, og dennes nevø, der var med til selskabet. Sammen forlod de 3 selskabet uden at sige et ord eller undskyldte sig over for værten. Den svenske ambassadør vidste ikke rigtig, hvad han skulle stille op. Han havde fået ordre til at invitere Grouvelle, Krüdener havde ordre til at undgå ham.<sup>63</sup> Selv om Krüdener sikkert har været forpligtet af sin regering til ikke at have kontakt med Grouvelle, viser oprinnet med hvilken demonstrativ heftighed Krüdener kunne vise sin foragt. Ingen andre af de tilstedeværende havde forladt selskabet; ej heller repræsentanterne fra de krigsførende lande.

Da Spengtporten døde året efter, skulle hans begravelse give anledning til nye skærmydsler. Den svenske legation havde inviteret Grouvelle til at deltage i mindehøjtideligheden. Grouvelle var endnu ikke blevet officielt anerkendt som republikkens udsending, men derimod havde Sverige anerkendt republikken og havde modtaget en fransk gesandt i Stockholm. Derfor var det ikke unaturligt for svenskerne at indbyde Grouvelle. Derimod var de allierede gesandter ikke glade for Grouvelles tilstedeværelse. Og da man ikke kunne blive enige om gang og sæde blandt diplomaterne, meldte adskillige gesandter afbud til begravelsen – de fleste pga. sygdom.<sup>64</sup>

Disse arrangementer blev således brugt til at markere modsætninger og tilhørsforhold. Endnu et eksempel er Grouvelles holdning til den påbudte hofsorg i forbindelse med arveprinsesse Sophie Frederikkes død i november 1794. Man havde anlagt en hofsorg, der var »mere streng og omfattende end den før i tiden havde været i Paris og endda i Versailles«, som Grouvelle udtrykte det. Hele byen var indhyllet i sort og alle ministre, embedsmænd og øvrigheds personer havde båret sørgeklæder. Det havde derfor vakt opsigt og var blevet påtalt, at Grouvelle havde vist sig i et farvet sæt tøj og blå strømper. Grouvelle havde forklaret sine kritikere, at republikken havde afskaffet den slags sørgemanifestationer med henvisning til lighedens principper. Og som repræsentant for republikken var det ham magtpåliggende at overholde dens love på strengeste vis. Grouvelle havde lidt polemisk tilføjet, at republikken aldrig ville dø og at den ingen fætre havde, som dens allierede kunne bære sorg over.<sup>65</sup> Situationen ville naturligvis være en anden, hvis Danmark anerkendte republikken.

Selvom Toulonballet var blevet aflyst, var det ikke svært at finde andre anledninger til at luften sine sympatier. Omkring et halvt år efter at bølgerne omkring Toulonballet havde lagt sig, fejredes årsdagen for stormen på Tuilerierne, 10. august, ved et større selskab hos grosserer Erich Erichsen.

Hailes så ikke bare arrangementet som en provokation eller en symbolsk manifestation. Det var mere end det; det var et skridt på vejen mod den revolution, der snart måtte finde sted i København: »For at tegne Deres Nåde et tydeligere billede af den farlige

situation, som denne by er bragt i, behøver jeg kun at nævne, at den 10. august naturligvis blev fejret af de franske udsendinge i den fremtrædende handelsmand hr. Erichsens hjem. Desuden er en pamflet med titlen »Stormklokken« sendt på gaden, hvori nødvendigheden af et regeringsskifte på frækkeste måde fremsættes.«<sup>66</sup> For Hailes var Toulonballet og fejringen af årsdagen for stormen på Tuilerierne ikke kun symbolske markeringer, men den rene opildnelse og et skridt nærmere den uundgåelige revolution. Når der så samtidig cirkulerede revolutionære pamfletter kunne det kun øge risikoen for uroligheder. Og i gesandstens øjne var der sikkert en direkte forbindelse mellem pamfletterne og de franske republikaneres tilstedeværelse i København. Hailes så måske spøgelse, men frygten er ikke til at afvise. Hvis en udenlandsk gesandt melder tilbage til sine foresatte med et så prægnant ordvalg som Hailes anvendte, må der være tale om en oprigtig bekymring fra hans side. Men det er også værd at være opmærksom på, at fejringen af den revolutionære mærkedag hos Erichsen faldt sammen med den store københavnske tømmerstrejke i 1794.

Alligevel var det nok de færreste, der i samme grad som Hailes malede fanden på væggen. For mange andre var der tale om et spil – om end et alvorligt af slagsen. Også Bernstorff deltog i dette spil – både frivilligt og ufrivilligt. Han blev tydeligvis fortørnet over gesandternes klager og irriteret over deres evindelige mistroiskhed. Deres klager over danske borgere – reelle eller forestillede – revolutionssympatier var kilde til besvær og omstændelige udredninger. På den anden side vidste Bernstorff også, at



Danmark som en neutral magt var nødt til at deltage i spillet, hvilket han da også gjorde med snilde og behændighed. Han afviste gesandternes klager over Grouvelles tituleringsbommert, men irettesatte også den franske udsending. Aflysningen af Toulonballet må ses på denne baggrund. Det var et spørgsmål om at opretholde en ligevægt i den symboliske kamp mellem de stridende parter. Spillet blev således holdt kørende af Bernstorff og neutralitetspolitikens fordringer. Og her var Bernstorff en mester til at dele sol og vind lige, mens København leverede kulisserne til denne operettekrig.

## Noter

1. Aage Friis og Just Rahbek (red.): *Peter Andreas Heiberg og Thomasine Gyllembourg. En Beretning støttet paa efterladte Breve ved Johanne Luise Heiberg*, Kbh. 1947, s. 22-23.
2. Martine Remusat: *Un Sans-Culotte à la Cour de Danemark*, Paris 1912 s. 547.
3. Julius Clausen og P. F. Rist (udg.): *Grandmamas Bekiendelser. Memoirer og Breve bd. IV*, Kbh. 1906, s. 42.
4. *Ibid.*, s. 43-44.
5. Biografiske oplysninger: M. Michaud (red.): *Biographie universelle ancienne et moderne*, XII, Paris 1855, s. 176-77; Friis og Rahbek som anført i note 1, s. 417; Louis Bobé (udg.): *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekræds i Tidsrummet 1770-1827*, VII, Kbh. 1906, s. 466-67.
6. Clausen og Rist 1906, s. 44-45.
7. Peter Andreas Heiberg: *Erindringer af min politiske, selskabelige og litterære Vandel i Frankrig*, Kristiania 1830 s. 49-50.
8. Thorkild Kjærgaard: *Danmark og den franske revolution*, Kbh. 1989 s. 78.
9. Archives du Ministère des Affaires Étrangères (AMAE): Correspondance politique: Danemark 1794. Indberetning af 3. floréal, II (22. april 1794).
10. Citeret fra Edvard Holm: *Danmark-Norges udenrigske Historie under den franske Revolution og Napoleons Krige*, II, Kbh. 1875, s. 58-59. Se s. 58, note 3 og s. 59, note 1 for Holms henvisninger.
11. AMAE: Correspondance politique: Danemark 1793. Fol. 394, 12. frimaire, II.
12. Rigsarkivet (RA): Departementet for udenlandske anliggender (DUA): Geheimmerregistratur, dec. 1793, nr. 55. Bernstorff til Rosencrantz, 14. december 1793, (oversat fra fransk).
13. RA: Danica: Public Record Office, arkiv 600, film 71, F.O. 22.20. Indberetning af 14. december 1793.
14. Noten er optrykt i C.U.D. von Eggers: *Denkwürdigkeiten aus dem Leben des Königlich Dänischen Staatsministers Andreas Petrus Grafen von Bernstorff*, Kbh. 1800, (2.del), s. 305.
15. RA: Danica: Public Record Office, arkiv 600, film 71, F.O. 22.20. Indberetning af 14. december 1793.
16. RA: DUA: Geheimmerregistratur, dec. 1793, nr. 81. "Repponse à la note commune des ministres des Puissances en guerre avec la France", 18. december 1793. Også trykt i Eggers 1800 (2. del), s. 306, (oversat fra fransk).
17. Holm 1875 (I), s. 61.
18. RA: DUA: Geheimmerregistratur, dec. 1793, nr. 55. Bernstorff til Rosencrantz, 14. december 1793.
19. RA: Danica: Public Record Office, arkiv 600, film 71, F.O. 22.20. Indberetning af 10. december 1793, (oversat fra engelsk).
20. RA: Danica: Public Record Office, arkiv 600, film 71, F.O. 22.20. Indberetning af 21. december 1793, (oversat fra engelsk).
21. Remusat 1912, s. 554-55 (oversat fra

- fransk).
22. Maxime de la Rocheterie (red.): *Correspondance du Marquis et de la Marquise de Raigecourt avec le marquis et la marquise de Bombelles pendant l'émigration 1790-1800*, Paris, 1892, s. 400-401.
  23. I de fleste større værker om den franske revolution findes omtaler af Toulons oprør, belejring og tilbageerobring. Nærværende fremstilling bygger hovedsagelig på Michel Vovelle: *Un champ de bataille de la révolution (1789-1815)*, Maurice Agulhon (red.): *Histoire de Toulon*, Toulouse, 1980, s. 179-97.
  24. Rahbek 1827 (IV), s. 258.
  25. RA: Danica: Public Record Office, arkiv 600, film 71, F.O. 22.20. Indberetning af 11. januar 1794, (oversat fra engelsk).
  26. Se eksempelvis Minerva, januar 1794. Her diskuteres slaget med udgangspunkt i oplysninger fra Politische Journal. I Journal for Politik, Natur- og Menneske-Kundskab (januar 1794, s. 95) hedder det: »Neppe vare saaledes de Franske Herrer af Byen, før det blev en af deres første Sysler at tage skrækkelig, nu desværre sædvanlig, Hævn og Straf over hver den, de have Tanke om at høre til Forrædernes Klasse«.
  27. AMAE: Correspondance politique: Danemark 1794. Indberetning af 25. nivôse, II (14. januar 1794).
  28. RA: Danica: Det russiske udenrigsministeriums arkiv (AVPR), arkiv 485, film 322. Krüdeners indberetning af 31. december/ 11. januar 1794.
  29. AMAE: Correspondance politique: Danemark 1793. Indberetning af 20. brumaire, II (10. november 1793).
  30. Clausen og Rist 1906, s. 72.
  31. Stedet brændte i 1795, hvorefter Gottfried Rau overtog gården på hjørnet af Østergade og Kgs. Nytorv – det tidligere Ahlefeldt-Granske palæ. I 1872 blev palæet nedrevet og 3 år senere stod det nuværende d'Angleterre færdig.
  32. RA: DUA: Geheimeregistratur januar 1794, nr. 96 (Bernstorff til Kønemann, 21. januar 1794) og Holm 1909 (VI, 2), s. 20.
  33. Her citeret fra Jørgen Bast: *Hotel d'Angleterre 1755-1955*, København, 1955, s. 20.
  34. RA: DUA: Geheimeregistratur januar 1794, nr. 96 (Bernstorff til Kønemann, 21. januar 1794).
  35. RA: Danica: Public Record Office, arkiv 600, film 71, F.O. 22.20. Hailes' indberetning af 18. januar 1794.
  36. RA: DUA: Geheimeregistratur januar 1794, nr. 74a (Bernstorff til Grouvelle, 15. januar 1794).
  37. Holm 1875 (I), s. 62. »Det var vitterligt, at Grouvelle stod bag den hele Fest«, skriver Holm. Det er ikke lykkes mig at finde noget, der peger i den retning. Tværtimod skriver Grouvelle flere gange i sine indberetninger, at ballet var arrangeret af hans franske »concitoyens«.
  38. AMAE: Correspondance politique: Danemark 1794. Indberetning af 9. pluviôse, II (28. januar 1794).
  39. RA: DUA: Geheimeregistratur, januar 1794, nr. 96 (Bernstorff til Kønemann, 21. januar 1794).
  40. AMAE: Correspondance politique, Danemark 1794. Indberetning af 2. ventôse, II (20. februar 1794).
  41. RA: DUA: Geheimeregistratur, januar 1794, nr. 96 (Bernstorff til Kønemann, 21. januar 1794).
  42. Marie Madelaine de Coninck: *Journal de Marie de Joncourt, épouse de Frédéric de Coninck 1793-1815*, Le Havre, 1984, s. 20.
  43. RA: Danica: Det russiske udenrigsministeriums arkiv (AVPR), arkiv 485, film 322. Krüdeners indberetning af 10./21. januar 1794.
  44. RA: Københavnske pasregnskaber, 1794, nr. 80. I Clausen og Rist 1906, s. 74,

- note 1, nævnes det, at Antoinette Bournonville var balletmester i Stockholm indtil attentatet på Gustav 3., hvorefter han blev ansat ved det kgl. teater i København. I sønnen, August Bournonvilles, erindringer beskrives Toulonballet, som om det virkelig fandt sted. Balletmesteren havde under ballet improviseret en dans, der vandt meget bifald, men næste dag fortalte skumlerne i byen, at den omtalte cotillons-tur havde forestillet et billede af Guillotinen. Se Bournonville 1877, s. 239-40. I den ovennævnte note hedder det endvidere: »Naar August Bournonville fortæller, at Hoffet og Theateret optog hans Faders Virksomhed ved Festen saa ilde, at hans Ansættelse ved dette blev udsat, er det heller ikke rigtigt, thi han var jo allerede fra det forrige Aar ansat ved Theateret«. Men et eller andet ved arrangementet kan alligevel have voldt problemer for Bournonville, siden han rejste til Sverige umiddelbart efter aflysningen.
45. Coninck 1984, s. 19.
  46. Arkivet på Frederiksdal: Brev fra Sophie Schulin til Frederik Warnstedt, 1. februar 1794. (oversat fra fransk).
  47. RA: Danica: Public Record Office, arkiv 600, film 71, F.O. 22.20. Hailes' indberetning af 18. januar 1794 og AMAE: Correspondance politique, Danemark 1794. Grouvelles indberetning af 2. ventôse, II (20. februar 1794).
  48. AMAE: Correspondance politique: Danemark 1794. Indberetning af 2. ventose, II (20. februar 1794).
  49. RA: DUA: Geheimeregistratur, januar 1794, nr. 96 (Bernstorff til Kønemann, 21. januar 1794).
  50. Coninck 1984, s. 20.
  51. RA: Danica: Public Record Office, arkiv 600, film 71, F.O. 22.20. Hailes' indberetning af 18. januar 1794.
  52. Clausen og Rist 1906, s. 77.
  53. Coninck 1984, s. 20.
  54. Rahbek 1830, s. 258.
  55. RA: Danica: Det russiske udenrigministeriums arkiv (AVPR), arkiv 485, film 322. Krüdeners indberetning af 7/18. januar 1794.
  56. Rist og Clausen 1906, s. 81. Rygtet omtales også i Coninck 1984, s. 20.
  57. *Den danske Tilskuer* 1794, nr. 8, s. 59.
  58. *Den danske Tilskuer* 1794, nr. 8, s. 60.
  59. Rahbek 1827 (IV), s. 261.
  60. H. Ehrencron-Müller: *Brevvexling mellem Ægteparret Pram og Oluf Christian Olufsen under dennes Udenlandsrejse 1793-96*, Personalhistorisk Tidsskrift, 5. række, 2, s. 311-12.
  61. Clausen og Rist 1906, s. 79.
  62. Coninck 1984, s. 19-20.
  63. Oprinnet er beskrevet i et brev fra Charlotte Schimmelmann til hertug Frederik Christian af Augustenborg, d. 3. november 1795 i Louis Bobé (udg.): *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds i Tidsrummet 1770-1827*, IV, København, 1906, s. 194 og i Coninck 1984, s. 174.
  64. AMAE: Correspondance politique: Danemark 1796. Indberetning af 24. pluviôse, IV (13. februar 1796).
  65. AMAE: Correspondance politique: Danemark 1794. Indberetning af 22. frimaire, III (12. december 1794).
  66. RA: Danica: Public Record Office, arkiv 600, film 72, F.O. 22.20. Indberetning af 16. august, 1794. Selv med kyndig hjælp er det ikke lykkedes mig at finde den omtalte pamflet.

# Hvervede soldater i Kastellet

*Karsten Skjold Petersen*

Kastellet er i dag et fredeligt åndehul midt i den pulserende storby. Det er stadig militært område, men der er langt fra den lille daglige vagtafløsning til det store militære skuespil, som udfoldede sig her i de hvervede soldaters tid. Fra Kastellet stod færdigt i 1664, og indtil Englandskrigene i begyndelsen af 1800-tallet, bestod garnisonen i den femtakkede fæstning af hvervede soldater, hvoraf en stor del var tyske.

Karsten Skjold Petersen, f. 1967. Ph.d., museumsinspektør og seniorforsker ved Tøjhusmuseet. Har bla. skrevet bogen »*Gevorbne Krigskar-le. Hvervede soldater i Danmark 1774-1803*« (2002) og »*Den danske hærs hvervning af soldater i slutningen af 1700-tallet*« i tidsskriftet *Fortid* og *Nutid* bd. 3 (2001).

Fra Kastellets opførelse og indtil Englandskrigene bestod dets garnison af hvervede soldater. Dette gjaldt ikke blot Kastellet, men også landets øvrige fæstninger og garnisonsbyer. De hvervede soldater udgjorde den faste tjenstgørende styrke, mens de værnepligtige landsoldater kun indkaldtes til 3-4 ugers samlet eksercits om året. De hvervede soldater var hærens ryggrad. De skulle sikre hovedstaden og riget mod overrumpling, og det var dem, borgerne så til daglig.

København var en fæstning omgivet af volde og grave. Skulle byportene passeres, var det de hvervede der stod vagt og kontrollerede de rejsende. Med et fåtalligt politi varetog de ligeledes allehånde former for ordenshåndhævelse. Endelig havde den hvervede hær en vigtig men upåagtet funktion: Den skulle sikre enevælden mod politisk og social uro. I så henseende spillede Kastellet en vigtig

rolle. Som en sluttet fæstning, hvis volde og grave også vendte mod byen, var den i påkommende tilfælde et sidste tilflugtssted for kongefamilien.

Når den stående hær bestod af hvervede soldater i stedet for værnepligtige undersåtter, skyldtes det dels ønsket om et højt beredskab, dels hensynet til det store landbrug. Godejernerne modsatte sig bestemt udskrivning, da man frygtede, det ville dræne landbruget for arbejdskraft.

I takt med den voksende nationale selvforståelse i den sidste fjerdedel af 1700-tallet, steg kravet om den hvervede hærs afvikling. Den stærke forsvarsvilje efter Slaget på Reden accentuerede kravet, og da folketællingen samme år viste, at der fandtes et stort uudnyttet udskrivningspotentiale, gennemførtes værnepligtsordningen 1802, der fastslog, at hvervningen helt skulle indstilles. Ved 1803-hærplanen blev der trukket lidt



Fig. 1. Portvagt ved Sjællandsporten i Kastellet. I Kastellet var der vagter ved de to porte, ved ravelinerne, ved Møens kontragarde, ved Pinnebergs reduite samt ved Toldboden. Hovedvagten lå ved Norgesporten (Tegning af Christian Würgler Hansen 2000).

i land, og hvervningen fik lov at fortsætte ved nogle ganske få enheder. Hvervningen af underofficerer og musikere fortsatte imidlertid endnu flere årtier.<sup>1</sup>

De hvervede soldater var dels kongelige undersåtter (danskere, nordmænd, slesvigere og holstenere), dels udlændinge. Udlændingene udgjorde flertallet, og blandt dem var hovedparten tyskere. Fra 1764 havde hæren i lange perioder en fælles generalhervning med hvervekontorer i flere store tyske byer. Ellers sendte

regimenterne selv hvervekommander af sted med en pose penge. Hvervning var ikke tilladt alle steder, og den organiserede danske hvervning begrænsede sig til Tyskland, fortrinsvis de frie rigsstæder. Det stærke tyske islæt gjorde sig også gældende i officerskorpset, og rent faktisk var kommandosproget i den danske hær tysk indtil 1773.

De menige hvervede soldater tegnede normalt kontrakt på 8 år, underofficerer på 6 år. Ganske mange forlængede deres kontrakter gang på

gang og forblev i tjenesten, til de måtte bæres væk. Efter 24 års tro tjeneste kunne de forvente en yderst beskeden pension. Hvis soldaten som følge af alder og svaghed ikke længere kunne bruges af regimentet, men dog kunne forrette lettere garnisonstjeneste uden eksercits og øvelser, kunne han komme til et af de såkaldte invalide-garnisonskompagnier, der udgjorde den faste bemanning på de mindre fæstninger, såsom Nyborg, Korsør, Helgoland m.fl. Kastellets garnison udgjordes dog af regulære enheder.

En del soldater havde både kone og børn når de lod sig hverve, andre giftede sig i løbet af tjenesten. Hæren tillod at op til en trediedel af mandskabet var gift. Man så ikke med velvilje på soldaternes giftelyst, men accepterede det, da man ellers ville få meget svært ved at rekruttere. Hvis en soldat fandt en pige, måtte han

indhente sin regimentschefs tilladelse til at gifte sig. På denne måde havde man styr på antallet. Som den naturlige ting i verden blev koner og børn indkvarteret sammen med soldaterne. Når man i dag færdes i Kastellet, er det svært at forestille sig, det liv der var engang.

Hovedparten af den danske hær var indkvarteret hos borgerne, oftest under kummerlige forhold. Indtil 1771 fandtes kun kaserner 2 steder, i Rendsborg og i Kastellet. Kastellets garnison lå i de 6 »stokke«, der var opført helt tilbage i 1664. Rendsborgs garnison var indkvarteret i 21 såkaldte »barakker«, tidens ord for kasernebygninger, der var opført 1691-99. Når Kastellet og Rendsborg havde deres garnisoner indkvarteret i kaserner, skyldtes det, at de var opført som regulære fæstninger uden en normal bys borgerskab, hvor garnisonen ellers ville være blevet indkvarteret.



Fig. 2. En dømt soldat føres gennem spidsrodsalléen. Spidsrodsstraffen anvendtes rutinemæssigt ved tyveri og desertion. Straffen var speciel derved, at soldatens kammerater blev gjort til hans bødler. 4-8 passager var det mest almindelige. Ved meget grove forseelser kunne straffen øges til 24 gennemløb fordelt over 3 dage. Dette var ofte ensbetydende med døden. Indtil 1791 omfattede alléen i alt 300 mand, herefter 200. Spidsrodsstraffen blev endeligt afskaffet i 1836 (Tegning af Christian Würgler Hansen 2000).



Fig. 3. Opisning af voldgraven om Kuppet. For at forhindre desertion, forsøgte man at holde voldgravene omkring fæstningen åbne. Alt andet lige ville isfri grave også gøre det vanskeligt for svenskerne at overrumple garnisonen (Tegning af Christian Würdler Hansen 2000).

Rendsborg fik snart sine borgerkvarterer, men Kuppet var for lille til at rumme bymæssig bebyggelse. I 1771 stod Sølvgadens Kaserne færdig i København. Herefter gik der 15 år, inden den næste kaserne var klar, denne gang for Livgarden til Fods. Endelig, i 1803, var hele københavns garnison indkvarteret i kaserner. I provinsen var der dog lang vej endnu.

I Kuppet betegnede ordet barak en belægningsstue, og de lange kasernebygninger benævnes da også undertiden stokbarakker. Belægningsstuerne var centreret omkring en fælles trappeopgang og skorsten. Når man trådte ind ad en af dørene i de 6 stokke stod man i en lille forstue med en stejl trappe. Til hver side lå en stue på ca. 3,75 m. i kvadrat. I stuen nærmest døren fandtes et åbent ildsted, hvor soldaterne kunne tilberede varm

mad. Brænde udleveredes i begrænset omfang. I stuen befandt sig 2 tremandsenge, 2 bænke og et bord. Sengene var forsynet med en halm-madras, hertil kom en over- og en underdyne samt hovedpuder med fjerfyld. En gang om måneden blev der lagt rene lagener på. Knager og hyl-der til opbevaring af udrustning kom først til o. 1789. Indtil da hang tingene blot på søm.

1. sal var indrettet som stuen. Loftet havde ligeledes rum til begge sider, men ingen ildsteder. Oprindeligt var loftværelserne ikke tænkt som belægningsstuer. Denne funktion fik de imidlertid, og for at forbedre forholdene lidt, blev der ca. 1749-53 opsat kvistvinduer. Disse var ikke særligt holdbare, og i stedet anlagde man 1767-72 de karakteristiske mansardtage på alle stokkene.<sup>2</sup>

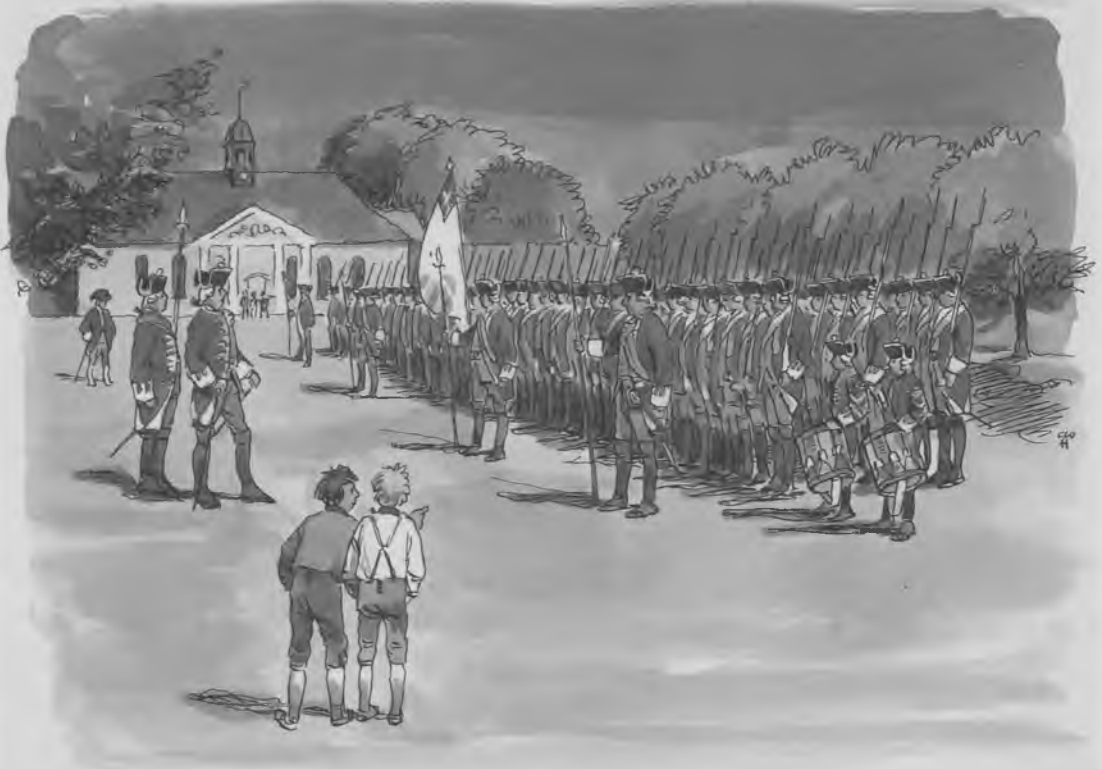


Fig. 4. Parade på kirkepladsen i Kastellet. Hver dag afholdtes vagtparade på kirkepladsen i nogle timer, inden de enkelte vagter blev afløst ved middagstid. Derudover afholdtes hver søndag kirkeparade og hver femte dag lønningsparade (Tegning af Christian Würgler Hansen 2000).

Der var ingen norm for belægningen, og denne svingede derfor fra det rene ingenting til en sundhedsfarlig sammenstuvning. I lange perioder bestod besætningen dog af et artillerikompagni og et infanteriregiment.<sup>3</sup>

Hovedparten af året var op til halvdelen af de hvervede infanterister permitteret som frifolk, og skulle selv skaffe sig logi i byen. Blandt de resterende havde knap en trediedel korer og en del af disse tillige børn. Den normale belægning må derfor have

ligget mellem 800 og 1.300 personer afhængig af regimentets størrelse. Soldaterkorer blev i øvrigt regnet lige med mændene, når det gjaldt indkvartering. Børnene optrådte derimod ikke i sådanne kalkuler. De måtte enten sove i sengen hos forældrene eller på gulvet.

For Kastellets garnison bestod de tjenstlige pligter hovedsageligt i vagttjeneste. Hver tredje dag måtte soldaten trække på 24-timers vagt. Inden da blev der afholdt et par timers vagt-





Fig. 5. Kastellet 1754. Kort udarbejdet af chefen for Fortifikationssetaten Samuel Christoph Gedde (1691-1766). Udover kortet fremstillede Gedde facadetegninger og grundplaner af alle fæstningens bygninger. Geddes værk findes i Forsvarets Bygningstjenestes historiske Tegningsarkiv i Rigsarkivet.

parade med eksercits på kirkepladsen. Mellem posteringerne, der varede 1-2 timer, kunne soldaten hvile ud nogle timer i vagtstuen. I den hvervede hærs tid blev der holdt meget på formerne, og en væsentlig del af soldaternes tid gik med soignering. Våben, knapper, sko, lædertøj og støvletter skulle pudses og poleres. Uniformen skulle børstes og lappes. Håret skulle sættes og pudres, og hagen skulle rages. Ureglementeret fremtoning blev straffet hårdt og hurtigt.

Normalt med nogle rap af den såkaldte korporalsstok, som var en uundværlig del af underofficerernes udrustning.

Udover den tilbagevendende eksercits under vagtparaden, afholdtes hver forsommer mere omfattende eksercits og øvelser i 3-4 uger. Her deltog alle, og man trak derfor gerne udenfor københavns volde. I mellemtiden blev Kastellet bevogtet af borgerkompagnierne. Ellers bestod tjenesten af forskellige slags udkom-

manderet arbejde: Transport og bevogtning af slaver og arrestanter; desertørjagt og ispostering; transport af rekrutter fra Generalhvervekommissionen i Rendsborg; deltagelse i krigsretter og spidsrodskommandoer mod kammeraterne; følge og æresvagt ved kammeraters begravelse; marineinfanteri (soldateske) på flådens skibe o.s.v. Soldaterne kunne også blive kommanderet på kronarbejde.

Dette omfattede anlæggelse og vedligeholdelse af de kongelige slotte og haver, af fæstningsanlæg, af veje, kanaler, havne og diger. I slutningen af 1700-tallet blev soldaterne også sat til at bekæmpe sandflugt og opretholde karantænezoner under kvægsygen. Under kronarbejde modtog soldaterne ganske vist tillæg, men deres løn lå stadig under de civile arbejdes. Som sådan repræsenterede de hvervede soldater en billig arbejdskraft, og det blev udnyttet.

Blandt de hvervede var det i lange perioder kun omkring halvdelen, der var tjenstgørende. Resten var permitterede, som det man kaldte frifolk. De permitterede fik ingen løn fra regimentet, og de måtte selv skaffe logi. De skulle dog stå til rådighed for regimentet, og som de tjenstgørende skulle de deltage i den årlige eksercertid. Så længe regimentet vidste hvor de befandt sig, kunne de frit tage arbejde hos borgerne og herved tjene mere end de tjenstgørende. Hvis de var faglærte håndværkere endog betydeligt mere.

Permittering uden løn var et fast element i den hvervede hær. Regi-

menternes budgetter var faktisk lagt an på, at en stor del af styrken var frifolk. For soldaterne selv var det afgørende, at de i perioder blev permitteret, da de næsten ikke kunne leve af deres løn fra regimentet. Denne bestod dels af et kontant beløb, dels af rugbrød. Ekstra indtjening kunne man dels skaffe sig som permitterede frimænd, dels ved småjobs mellem vagterne. Mangen en soldat huggede således brænde for sin kvartervært for en skål suppe eller lignende.

I Kastellet fandtes ingen private kvarterværter, der mod lidt betaling kunne servere mad. I stedet fandtes et varierende antal marketenderier, hvor soldaterne kunne købe varm middagsmad. Dette kostede omtrent det samme som den daglige kontantløn. Brødforplejningen skulle dække de øvrige måltider. Alt forbrug ud over dette mest nødtørftige måtte soldaten dække ved ekstraarbejde.

## Noter

1. For en grundig gennemgang af hvervningen i 1700-tallet henvises til Karsten Skjold Petersen: *Geworbne krigskarle. Hvervede soldater i Danmark 1774-1803*, Kbh. 2002.
2. Herluf Krabbe: *Kastellet gennem 300 år*, Kbh. 1964.
3. For en oversigt over hvilke enheder, der lå i Kastellet, henvises til den utrykte fortegnelse *Danske militære enheders garnisonering*, som er opstillet i forkontoret til Rigsarkivets læsesal.

# Byen og Vandet

Københavns Vandforsyning, organisation og administration under den tidlige enevælde

*Maria Fletting & Signe Trolle Gronemann*

Gennem et omfattende system af udhulede træstammer blev København i 16- og 1700-tallet forsynet med drikkevand fra Emdrup Sø, Peblinge- og Sortedamssøen. Vandforsyningen var af svingende kvalitet, og dette skyldtes ikke kun den tekniske formåen. Også institutionelle forhold gjorde sig gældende, idet der var usikkerhed om, hvem der havde ansvaret for forsyningen og skulle afholde udgifterne. Den tidlige enevælde så det derfor som sin opgave at bringe orden i forholdene. Artiklen redegør for de institutionelle ændringer inden for den københavnske vandforsyning i slutningen af 1600-tallet. Den ser endvidere på, hvad dette betød for den almindelige bruger og for de mennesker, der arbejdede med vandforsyning.

Maria Fletting, f. 1978, stud. mag. i historie ved Københavns Universitet; Signe Trolle Gronemann, f. 1976, stud. mag. i historie ved Københavns Universitet. Arbejdet med Københavns vandforsyning er foregået under et praktikophold på Københavns Bymuseum i foråret 2002.

København har ikke fået sin geografiske placering pga. områdets gode drikkevand. Tværtimod har forsyning med godt og rent drikkevand været et stort problem gennem det meste af byens historie. Indtil den gennemgribende reform og grundlæggende omstrukturering af vandforsyningen i 1859 var tilgangen til vand præget af vandets dårlige kvalitet, omegnens svingende forsyningsevne, krigsførelse og manglende økonomisk og til tider politisk vilje. Alle mennesker havde behov for vand, men ikke alle havde lige mulighed for rent drikkevand. Vandet kostede penge, og spørgsmålet om hvorvidt udgiften skulle deles mellem navngivne bru-

gere, såkaldte partcipanter i et vandkompagni, eller skulle fordeles kollektivt over hele byen – om det var staten, kongen eller byen, der skulle betale – var nogle af de problemer, der søgtes løst. Vand var også afgørende for en by, hvor brandfaren altid var overhængende, og samtidig var en effektiv tilførsel af vand nødvendig for voldgrave og befæstning.

Vandkompagnerne, der hver især stod for et vandledningssystem, udførte de opgaver, der til daglig var nødvendige for at holde systemet i gang. Som udgangspunkt var der imidlertid ikke noget samarbejde mellem kompagnerne. Efter enevældens indførelse blev der oprettet en

Fundation i Anlangende  
Pompe Vandet, udi Kiøbenhavn

Hafna die 20 Novembr Anno 1680.

Høgt fød. Ol. Kongl. Højst. Konge Mægt.  
or Universit. Rædte. af Kiøbenhavn.

Vn Christian den ferte, af Guds Naade  
 Konge til Danmark og Norus, de Wendes oc Scholheas  
 Hertug udi Sleßwig, Holsten, Stormarn, og Dithmarschen  
 Grefue udi Sleswig og Holsten, Chiere alle  
 vnderligt at vi af fur Romzky Omfær for at bringe  
 Danne vordt Kongaly Kongl. Højst. Rædte. af Kiøbenhavn  
 i vort god oc Bæder Mind, and Førdel, oc at Løse  
 vort vordt Rædte. af Kiøbenhavn, som vil vnderligt vi, viderer Blage oc Misbrøng  
 der med, alle vnderligt Løse for got oc vnderligt vordt,  
 viderer følgende Artikler, som en vnderligt Fundat til viderer  
 viderer viderer for alle Pompe Vandets Compagnier for viderer  
 viderer, at Løse viderer.

I.

Iaa Ii for viderer med alle Participanter oc Løse i alle  
 Pompe vandt Compagnier ma viderer viderer, da vi  
 vi at forst Pompe vandt Compagnie lige som i viderer vandt  
 Compagnierne viderer viderer viderer for viderer, viderer  
 Inspecteurer till viderer, viderer med viderer viderer  
 Participanter, viderer viderer viderer viderer, viderer  
 viderer viderer viderer oc viderer viderer, viderer viderer  
 for viderer viderer, oc for viderer viderer viderer viderer  
 viderer viderer, at Danne Fundat oc Participanterne viderer viderer

naa

Fig. 1. Den 20. november 1680 opstilledes en fundats for pumpevandet, der skulle gælde for samtlige nye og tidligere bestående pumpevandskompagnier. Fundatsen indeholdt 12 punkter, som i detaljer specificerede, hvorledes kompagnierne skulle organiseres, og hvordan vandet skulle fordeles. Her ses fundatsen for Børsens Pumpevandskompagni (Københavns Stadsarkiv).

vanddirektion. Den skulle holde overordnet opsyn med de forskellige vandkompagnier samt de anlæg, vandkompagnierne var fælles om, de såkaldte udenværker. Dvs. søer, anlæg, grøfter og dæmninger i området udenfor København.<sup>1</sup> I Vanddirektionen, der i 1714 erstattedes af Vand- og Brandkommissionen, mødtes de forskellige ideer og interesser med hensyn til vandforsyningen.<sup>2</sup> Vanddirek-

tionen tog både stilling til den almindelige brugers problemer vedr. restancer, snyd, opstandere,<sup>3</sup> birender og klager over dårligt smagende vand, samtidig med at den kontrollerede vandkompagniernes udførelse af de offentlige pligt opgaver, der var pålagt dem ovenfra. Vanddirektionen stod mao. for udførelsen af den unge enevældes plan og ideer omkring vandforsyning.

I denne artikel vil vi beskrive den voksende institutionalisering af Københavns vandforsyning i slutningen af 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet. Dette gøres for det første gennem en beskrivelse af den kongelige vanddirektions arbejde og for det andet gennem en undersøgelse af forløbet i en af vandvæsenets mindste enheder, nemlig Børsens Pumpevandskompagni. Ved at sammenholde arbejdsgangen og begivenhederne i det lille kompagni med problemerne og målsætningerne i den centrale direktion er det muligt at give et billede af den generelle organisering af, og forventning til, vandforsyningen samt undersøge, hvordan disse forhold ændredes i løbet af perioden.<sup>4</sup>

### Vandets vej – fra sø til by

Da vanddirektionen blev nedsat fandtes der i København 3 slags vandforsyning: Brøndvand, pumpevand og springvand. Forsyningen fra brønde havde været dominerende det meste af byens levetid, men i slutningen af 1500-tallet var man begyndt at indlede vand fra søerne uden for København. Vand indlagt fra Emdrup Sø var det fineste og mest kostbare. Emdrup Sø ligger i fugleflugt ca. 5 km. fra København og gennem trærender – udhulede træstammer – ledte man vandet ind til byen. Vandet fra Emdrup havde den fordel, at det pga. niveauforskellen kunne »falde« ned til byen og selv springe ud af hanerne. Derfor fik denne type vand betegnelsen springvand. Pumpevandet, som kom fra Peblinge- eller Sortedams Sø og var billigere og dermed mere udbredt, skulle derimod pumpes op af renderne.<sup>5</sup>

Omkring 1679 var der 6 springvandsrender i brug. Kongen havde 2, én til Rosenborg og én til Slottet. Københavns Magistrat rådede også over én, kaldet Stadens Springvand. Derudover fandtes 3 private render, som var bestyret og administreret af kompagnier med regler nedskrevet i såkaldte fundatser. Disse var Universitetets Springvandskompagni, Øster Springvandskompagni og Rosengårdens Springvandskompagni.

Pumpevandsrenderne var mere udbredt, og de største systemer blev bestyret af Københavns Magistrat, der rådede over 5 hovedledninger fra Peblinge Sø, samlet kaldet Stadens Pumpevand. Stadens Pumpevand bestod af rendesystemerne Lille Pumpevand, Store Pumpevand og Nørreports Pumpevand. Kongen havde 3 pumpevandsledninger, en til Rosenborg, en til Slottet, samt en, der førte vand til Bryghuset, Proviantgården og Staldene. Derudover havde enkedronningen en rende til Sofie Amalienborg og Dronningen en rende til sin have ved Citadellet. Admiralitetet havde endvidere en rende til Bremerholm.

Der fandtes også flere private render. Boyesens og Garvernes Pumpevandskompagnier bestyrede en hver. Sidstnævnte kompagni administrerede dog ikke en hovedrende, men en stikledning fra renderen til Bremerholm. En stikledning fra Rosenborg førte vand til Tugthuset. Af private render fandtes endvidere Christianshavns Pumpevand, og ikke mindst Børsens Pumpevandskompagni. Vand fra Sortedams sø forsynede renderen til Rosenborg, dronningernes 2 render samt Boyesens rende. Resten af hovedrenderne bragte vand fra Peblinge Sø.<sup>6</sup>

Systemet af vandledninger havde

udviklet sig efter behov, men uden nogen samlet plan. Omkring 1670 havde dette resulteret i et indviklet og ikke særlig velfungerende system. Der manglede overordnet styre og klare regler. Situationen blev ikke bedre af, at arbejdet med befæstningen havde krævet store omlægninger af renderne. Vandet havde hidtil ikke kostet andet end prisen på rendernes nedlæggelse divideret med antallet af participanter, hvis man var blandt dem, der startede et privat kompagni. Hvis man tilsluttede sig de kommunale render, skulle man betale et første-gangsbeløb samt udgifterne til biren-den til eget hus. Folk betalte endvi-dere forskellige beløb for identiske ydelser.<sup>7</sup> Udgifter, der på anden måde knyttede sig til vandforsyningen, blev enten betalt af Københavns Ma-gistrat eller af kongen.

Efter svenskerne belejring var man begyndt at indkræve en årlig afgift for vedligeholdelse og reparation på 1 Rdlr. I 1667 blev der yderligere på-lagt en engangsudgift på 5 Rdlr., sam-tidig med at den årlige afgift på van-det blev kongeligt stadfæstet.<sup>8</sup> Dette skete i forbindelse med anlægget af den nye befæstning, der krævede om-læggelse af flere hovedrender. Belø-bene knyttede sig dog til Stadens Pumpevand, idet springvandskom-pagnierne – som de private foreta-gender de var – selvstændigt måtte betale, i fald deres render skulle om-lægges pga. befæstningen. De private pumpevandskompagnier gik i første omgang fri.

## Vanddirektionen af 1679

Det lader til, at der blandt partici-panterne ikke var fuld tilfredshed

med vandets kvalitet. Vandet fandtes »saa ilde luchtendis och stinchendis, ja saa udøgtig, at deraf Siugdomb skulle befrøgtes at foraaarsagis.«<sup>9</sup> Van-det løb heller ikke altid lige stabilt, da der i hård frost eller i sommerens hede ikke var vand i rørene. Situa-tionen var ikke holdbar og resultere-de den 27. august 1679 i nedsættelsen af Den kongelige Vanddirektion.

Direktionen fik 19 medlemmer, bredt sammensat af indflydelsesrige militærfolk, højtplacerede statslige embedsmænd, folk fra Københavns Magistrat, jurister og akademikere og repræsentanter for participanterne.<sup>10</sup> En sådan medlemsskare signalerede tydeligvis høj prioritering og et kongeligt ønske om handling og slagkraft.

Direktionens nedsættelse handlede nemlig ikke kun om det ildelugtende vand; i 1677 havde Magistraten ladet kærneren gennemgå regnskabet over indtægter og udgifter knyttet til Sta-dens Pumpe- og Springvand, og der-for var et chokerende økonomisk underskud blevet opdaget. Det lod til, at inddrivelsen af de årlige gebyrer ikke var foregået særlig effektivt og underskuddet var på flere tusinde Rdlr. Beløbet var blevet så stort, idet befæstningen havde krævet en om-lægning af renderne. Ifølge regnska-bet havde værkerne uden for byen i perioden 1662-1680 kostet 3105 Rdlr., og omlæggelsen af renderne havde kostet 3333 Rdlr.<sup>11</sup> I samme periode var der stort set ikke blevet betalt noget af participanterne. Dette under-skud blev den direkte og mest til-skyndende grund til direktionens ned-sættelse.

I 1679 stod den nys nedsatte di-rektion altså med et kaotisk og gælds-tyngt system, præget af stor util-fredshed og generel ansvarsforflygti-

No. 22 Jan. Excellens Geheim. Råd Rabe  
Med Participanternes Forsamling udi Øster Springvands Compagnie den 16. marts 1759 Mars Regning revideret og qviteret og enhver Interessent for samme Aar skyldig til Nestor Rdlr. som tillige med Rdlr. Indskud for dette Aar, af hver Portion efter Resolution af dito Dato imod denne Billets Extradition findes betalte, hvorfore qviteres. Kiøbenhavn den 16. marts 1759

Fig. 2. Geheimeråd Rabe, participant nr. 22 i Øster Springvandskompagni, betalte 16. marts 1759 11 Rdlr. og 2 Sk. til kompagniet. Beløbet dækkede hans gæld fra 1758 og indskuddet for det begyndte år (Københavns Bymuseum)

gelse. For at komme ud af denne situation identificerede man en række opgaver, der skulle løses:

Der skulle indkræves penge. Det store beløb, Magistraten havde ude at svømme, skulle inddrives. Det var desuden nødvendigt at opbygge et system, så situationen ikke gentog sig.

Der skulle udformes regler. Området var fuldstændig uden lovgivning, kun præget af tilfældige påbud om betaling, men hvor ingen tog ansvar for, om pengene kom ind. Det var derfor nødvendigt at opstille et regelsæt for, hvordan man som privatperson kunne få indlagt vand, samt hvilke rettigheder og pligter man havde. Først når dette var gjort, kunne di-

rektionen opfylde sin rolle som dommer i alle tvister vedr. vandet.

Søer og grøfter udenfor byen, de såkaldte udenværker, skulle oprensnes og vedligeholdes, idet de var i en miserabel stand. Man måtte sætte denne vedligeholdelse i system med fastsatte inspektioner og regelmæssigt opsyn. Samtidig skulle det klarlægges, hvem der havde ansvar og rettigheder til hvilke udenværker, samt hvem, der skulle betale for hvad.

I oplægget til direktionens arbejde blev det anbefalet, at Stadens Pumpevand kom ud af Magistratens hænder. Det skulle ske ved at oprette i alt 4 private kompagnier af byens kommunale hovedrender. Tillige med

byens andre private pumpevandskompagnier skulle disse have fundatser i stil med springvandskompagniernes.<sup>12</sup> Det var tanken, at denne privatisering skulle effektivisere inddrivelsen af de store restancer. I sommeren 1680 fik direktionen så omlagt Stadens Pumpevands render. Der blev nu i stedet 4 selvstændige systemer, der hver skulle bestyres af et kompagni. Kompagnierne Vestergades Lille Pumpevand, Vestergades Store Pumpevand, Nørreportsgades Pumpevand og Farvergades Pumpevand overtog styringen med Stadens Pumpevand i december 1680.<sup>13</sup>

Den primære og mest presserende opgave var at få inddrevet bare nogle af de penge, Magistraten havde til gode hos byens mange brugere af vand. Før dette var gjort, kunne man nemlig ikke opdele Stadens Pumpevand i nye kompagnier. Det krævede nemlig omlæggelse af renderne, der igen krævede penge. Det samme gjaldt vedligeholdelsen af søerne. I september 1679 frygtede man, at flere af dæmningerne ikke kunne holde vinteren over. Derfor indvilgede Magistraten i at foretage nødtørftige reparationer og føre dem til regnskab på trods af, at der endnu ikke var fundet nogen endelig løsning med hensyn til participanternes betaling.

## Gælden inddrives

Direktionen havde lovhjemmel til at fratage folk vandet, hvis de ikke betalte deres gæld og årlige afgifter. I begyndelsen nøjedes man dog med at advare om denne mulighed for »execution«. Execution betegnede den fysiske overskæring af en participants vandledning eller – hvis man kun vil-

le gøre det midlertidigt – en prop i hullet. Det blev besluttet, at vandmesteren i selskab med sine 4 karle skulle møde op på skyldnernes bopæl og kræve pengene betalt. Dette skulle foregå i nærværelse af underfogeden samt rodemestrene for hvert kvarter. Det var nemlig dem, der indkrævede skatter for Magistraten. I oktober 1679 var der imidlertid stadig kommet meget få penge ind ad denne vej. Derfor besluttede man, at rodemestrene endnu en gang skulle advare brugerne. Det var også rodemestrene, vandmestrene og underfogedernes arbejde at lokalisere de skyldnere, som var flyttet. Det foregik efter de regler, der senere blev kongeligt stadfæstet med »Forordningen om Vandforsyningen« af 13. februar 1680.<sup>14</sup>

Vigtigst i denne forordning var ønsket om at danne sig et overblik over, hvor mange participanter der fandtes. Man besluttede derfor, at de folk, der havde indlagt vand, skulle give sig til kende og vise deres adkomstbrev til vandet. Folk, der ønskede vand i fremtiden, skulle fra da af have overdirektørernes samtykke. Men forordningen rummede som noget nyt en redegørelse for, hvordan betalingen rent faktisk skulle finde sted, og hvordan dem, der ikke betalte, skulle straffes. Hvis man ikke kunne bevise, at man havde betalt startgebyret, det såkaldte førstekøb, skulle man have »forbrudt« sit vand. Det samme gjaldt, hvis man ikke betalte sit årlige kontingent. Havde man købt et hus med allerede indlagt vand, skulle man blot betale det årlige kontingent, og de tidligere ejere hæftede for førstekøb. Det blev samtidig anbefalet byfogeden ikke at udstede skøder på ejendomme, før den sælgende part havde bevist, at han ikke var i restance med sine



vandudgifter. Samtidig blev det fastlagt, at det var ejerne af en grund, der hæftede for vandet, ikke lejere af bygninger på grunden.

Man mødte flere forhindringer i indkrævningen af restancerne. For det første viste det sig i løbet af vinteren 1679, at rodemestrene ikke var lige villige til at indkræve pengene. For at løse dette problem vedtog man at gøre rodemestrene personligt fri for vandskat, så længe de var behjælpelige med at indhente penge.<sup>15</sup> Man oplevede også, at folk, der lå yderst i ledningsnettene, undskyldte sig med, at deres manglende betaling skyldtes manglende vand i ledningerne. Denne undskyldning godtog direktionen imidlertid ikke. I forordningen om vandforsyningen kan man nemlig læse, at mangel på vand ikke retfærdiggør manglende betaling. Hvis man betalte, ville der være penge til vedligeholdelse og dermed vand i hanerne, lød den logiske begrundelse.

Efterhånden valgte man dog at lade execution blive en realitet i stedet for blot en trussel. Den første runde faldt i marts 1680, hvor der ud fra en liste over samtlige formodede skyldnere blev udvalgt 60. I april året efter blev der igen foretaget execution.<sup>16</sup> Det lader til, at man langsomt opgav at inddrive den gamle gæld og i stedet koncentrerede sig om at få fuld kontrol med de løbende indtægter og udgifter. Det ses af, at kun de første runder af executioner skyldtes gælden til Magistraten og skete på foranledning af byens kæmner. De derpå følgende tre executioner knyttede sig alle til bestemte kompagnier og var på foranledning af kompagniernes inspektører, der altså har haft problemer med at få inkasseret de nyoprettede løbende afgifter.<sup>17</sup> På spørgs-

mål fra underfogeden fastslog direktionen, at man var sin gæld kvit, hvis man mistede sit vand.

I praksis har det åbenbart også vist sig umuligt at udregne, hvad hver enkelt participant burde have betalt siden 1662. Regnskabet viser, at man i stedet fordelte de udgifter, som Magistraten havde haft gennem årene på vandvæsenets nuværende partcipanter.<sup>18</sup> For den del af udlægget, Stadens Pumpevand skulle betale, hvilket i 1679 var beregnet til 1835 Rdlr., var dog betalt så meget, at der kun skyldtes 663 Rdlr. ved udgangen af 1683.<sup>19</sup> Det lykkedes altså direktionen at få en stor del af pengene ind. De undersøgte kilder giver dog aldrig noget rigtigt overblik over regnskaberne, idet direktionen blot skulle godkende regnskabet, men ikke stod for den praktiske udfærdigelse. Det var derimod Stadens kæmner, der udfærdigede selve regnskabet og stod for registrering af de daglige indtægter og udgifter i forbindelse med vandet.

Direktionen er blevet beskrevet som langmodig med hensyn til inddrivelsen af gæld.<sup>20</sup> Dette er ikke nødvendigvis det sande billede. For det første var der ikke overblik over hvem, der rent faktisk burde betale. En oversigt fra januar 1689 taler om i alt 240 skyldnere. Hvor meget hver især skyldte, vides imidlertid ikke, idet der ikke er ført ordentligt regnskab. For det andet er det ikke usandsynligt, at der i befolkningen har eksisteret en udbredt følelse af, at vandpengene var urimelige. De restancer, man søgte indkrævet i 1679 og 1680, var penge, der skulle være betalt tilbage i 1662. Penge, hvis inddrivelse først og fremmest var begrundet i ødelæggelsen af renderne under belejringen samt den senere omlægning i forbindelse med

den nye befæstning. Dertil kom det beløb, som der ikke var blevet gjort synderligt umage for at indkræve tidligere. At disse penge nu skulle betales, og det i en periode, hvor de fleste indbyggere var tynget af store udgifter og ekstra skatter, er næppe faldet i god jord.

Det gik desuden op for direktionen, at reglerne angående de forskellige afgifter var blevet opfattet forkert. I teksten var det nemlig ikke blevet specificeret, hvilke brugere af vandet, der skulle betale vandpenge. Alligevel var det blevet forstået, som om det kun gjaldt brugerne af de kommunale render, altså Stadens Pumpevand. Da indbetalingerne havde været mangelfulde, mente direktionen ikke, at der var noget i vejen for at tolke reglerne, som om det var alle brugere af pumpevandet, der skulle betale. Det fandt man rimeligt ud fra den betragtning, at det var de samme søer og grøfter, kompagnierne benyttede sig af.<sup>21</sup> Spørgsmålet var, om partipanterne i de private kompagnier har følt det lige så rimeligt at blive pålagt denne 13 år gamle vandskat med tilbagevirkende kraft. Samtidig stod det klart, at hvis de private kompagnier skulle til at betale en generel udgift, så burde kongen og ikke mindst dronningen og enkedronningen også betale deres del af udgifterne til vedligeholdelse af søer og grøfter.

Med pumpevandsfundatsen af 20. november 1680 blev det fastlagt, at den fremtidige betaling til udenværkerne skulle foregå pr. kompagni og ikke pr. participant.<sup>22</sup> Dvs. at alle kompagnier skulle betale lige meget uanset antallet af partipanter. Dette var administrativt fordelagtigt, men også en måde at tilgodese den almindelige bruger på.

Da dette punkt var blevet diskuteret i direktionen, var det først og fremmest beregnet på at få kongen til at betale sin del af udgifterne. Finessen bestod i at sætte lighedstegn mellem rendesystem og kompagni. Da kongen bestyrede en del rendesystemer, hvortil der kun var tilsluttet ganske få partipanter, kunne han ellers være sluppet ganske billigt, hvis betalingen var sket pr. participant. For de 4 kompagnier fra Stadens Pumpevand var denne beslutning yderst fordelagtig, idet der her var mange partipanter.

### Børsens Pumpevandskompagni

Direktionen fik også indflydelse på, hvordan livet udfoldede sig i det relativt lille pumpevandskompagni ved Børsen, grundlagt i 1672. Børsens rende blev forsynet med vand via en stikledning fra Christianshavns rende.<sup>23</sup> Børsrenden løb fra Vestergraven og videre langs Volden og ud i de nyanlagte gader på Frederiksholm. Derfra fortsatte renden over Prinsens Bro og ud i Tøjhusgade mod Børsen, hvor den delte sig i 2. Den ene rende løb ned bag Børsen, og den anden førtes langs Børsgraven ind i Børsen og videre til Nybørs. Dette var i det store hele det område, Børsens Pumpevandskompagni dækkede i perioden fra 1672 til 1714. Antallet af partipanter voksede, da flere gårde og huse blev koblet på renden, men kompagniets geografiske område forblev stort set det samme.

Først og fremmest var Børsens Pumpevandskompagnis regelsæt bestemt af direktionen, der 20. november 1680 fastsatte den ovennævnte pumpevandsfundats, der skulle gælde



Fig. 3. Navnet til trods var Vestergades lille Pumpevandskompagni et af byens største kompagnier målt efter antallet af participanter. Det ses af kortet, at renden gik gennem Vestergade til Gammeltorv under fontænen og på den østre side af rådhuset, gennem Brolæggerstræde, Badstuestræde, Kompagnistræde, Læderstræde, Højbrostræde, til Amagertorv og videre til Nikolaj Kirke. Renderne havde oprindeligt været en del af det såkaldte Stadens Pumpevand, påbegyndt i 1609 - et rendesystem styret og administreret af Københavns Magistrat. Ved Vanddirektionens nedsættelse blev renderne privatiseret og Vestergades lille Pumpvandskompagni blev dannet til-lige med Vestergades store Pumpevand, Nørre Pumpevand og Farvergades Pumpevand (København Stadsarkiv).

for samtlige pumpevandskompagnier. Ifølge fundatsen skulle der for hvert kompagni vælges en vandinspektør for 3 år ad gangen. Han skulle tilse vandmesterens arbejde og sørge for, at vandrenderne blev vedligeholdt, og at de benyttede materialer var i god stand. Desuden var det inspektørens job at udarbejde regnskaberne og indkassere afgifter. Han skulle endvidere angive hvilke reparationer eller forbedringer, der var foretaget, så det altid var muligt at se ledningsnettets beskaffenhed.

I fundatsen blev det gjort klart, at det var forbudt at spilde og misbruge vandet eller foretage ændringer på opstandere eller pumper. Desuden var det ulovligt at underbore sin opstan-der. Ved at underbore en opstan-der kunne man få vandet til at løbe kon-tinuerligt, og dette blev karakterise-ret som at forandre sit pumpevand til springvand. At bruge flere pumper, end man havde købt sig rettighed til var ligeledes ulovligt og straffedes med bøde. Den, der angav misbrug hos naboer eller bekendte, ville mod-

tage halvdelen af bøden. Fulgte en participant ikke fundatsens bestemmelser, kunne hans ledninger afskæres.

Pga. faren for ildebrand blev det i fundatsen pålagt hvert kompagni at have 4 »publique opstandere,« så man hurtigt kunne skaffe vand. Disse skulle jævnligt tilses af inspektør og vandmestre, så de var brugelige året rundt. Samtidig var det muligt for de husstande, der ikke havde indlagt pumpevand, at hente vand fra opstanderne.

Sammen med pumpevandets fundats fulgte en »Instrux for Vandmestrene«, <sup>24</sup> på 14 punkter, hvori kongen fastsatte vandmestrenes forpligtelser i kompagnierne. En vandmester skulle først og fremmest holde opsyn med hovedrenderne i de kompagnier, han var tilknyttet, og børe nye render hvis det var nødvendigt. Blev han tilkaldt af inspektør eller participanter til at tilse hoved-, birender eller opstandere, skulle han hurtigst muligt samle et hold svende, der kunne reparere skaden inden- eller udenbys. Derudover skulle han i samarbejde med inspektøren holde mandtal over kompagniets participanter. Vandmesteren havde ligeledes pligt til at holde tilsyn med participanternes brug af vand. Det betød naturligvis også, at han under ingen omstændigheder måtte udføre ulovligt arbejde for participanterne, som f.eks. at underbøre deres vandpost, flytte piben ned eller opsætte en vandpost uden inspektørens vidende.

## Snyd og svindel

Da Peder Friborg tiltrådte som inspektør i Børsens Pumpevandskom-

pagni omkring 1690 var det tydeligt, at disse regler ikke var blevet fulgt af hans forgængere. I Friborgs embedsperiode vidner arkivalierne nemlig om, at en lang række sager om snyd og misbrug af vand blev oprullet. Samtidig ses det ved gennemgang af direktionens papirer, at sager om misbrug generelt var forholdsvis sjældne. Det var sagerne fra Børsens Pumpevand, der fuldstændig dominerede billedet i forhold til sager fra de resterende kompagnier.

Mest ekstrem var sagen mod Anna Michel-Becher, enke efter Wigant Michel-Becher, den indflydelsesrige storkøbmand, tidligere inspektør i Børsens Pumpevandskompagni og medlem af direktionen til sin død i 1692. Sagen blev ført kun få måneder efter hans bortgang, og noget kunne tyde på, at han havde taget sig visse »friheder« i sin embedsperiode. Madam Michel-Becher havde i sine ejendomme på Frederiksholm 16 opstandere, men havde kun lovligt adkomstbrev til én. Hun forsvarede sig med, at der allerede var nedlagt vandrender, da hendes salig mand havde købt grundene, og at hun ikke var klar over, at man ikke blot måtte forsyne disse med det antal opstandere, man havde lyst til. Desuden havde hendes mand på egen bekostning ladet anlægge en ny rende, der ellers burde have været betalt af kompagniet. På denne baggrund besluttede direktionen, at Madam Michel-Becher skulle slippe med at betale den sædvanlige årsafgift for samtlige opstandere.<sup>25</sup>

I kompagniets journal findes adskillige andre sager, hvor participant overtrådte fundatsen. Det gælder f.eks. tilfælde, hvor participant ændrede deres pumpevand til springvand, at de »aabne derris birender her

og der for at skaffe sig vand i deris kieldere« og at »der findis de der bruger tvende tude paa en pumpe, for deraf at bespise meere end it huusis indvaanere,« men kun betalte for én tud.<sup>26</sup> De overtrædelser, der oftest sås, var, at participanterne havde flere opstandere, end de havde betalt for, og at de ikke betalte deres afgifter til tiden.

## Det daglige arbejde

Kompagniets daglige arbejde omfattede dog også andre helt almindelige, rutinemæssige sager, som ikke adskilte sig væsentligt fra de opgaver, der udførtes i andre pumpevandskompagnier. Dette arbejde dækkede bla. opsyn med og optælling af opstandere, regnskabsførelse, indkrævning af afgifter, reparation af vandrender, afholdelse af møder og ikke mindst sagsbehandling ved optagelse af nye participanter og ved klager.

Det forekom jævnligt, at nye participanter ønskede at tilslutte sig kompagniets render eller havde behov for at opsætte en ekstra opstander. Det krævede imidlertid, at participanten søgte om tilladelse. Selve sagsbehandlingen kunne variere, eftersom det var forskelligt, om ansøgerne skrev direkte til direktionen eller først til inspektøren i kompagniet. Det gjaldt dog for alle ansøgninger, at de skulle behandles begge steder, og denne variation spiller derfor ikke den store rolle.

Ofte forløb en sagsbehandling således, at ansøgeren søgte direktionen om tilladelse til at koble sig på kompagniets rende. Direktionen sendte derefter ansøgningen videre til inspektøren, som sammen med udvalgte participanter afgjorde, om man vil-

le optage den nye participant. Var svaret positivt – hvilket det oftest var – kunne direktionen stadfæste beslutningen og lade inspektøren udforme et skøde på opstanderen. Den nye participant skulle herefter betale 30 Rdlr. for sin opstander og forpligtede sig samtidig til at overholde fundatsen.

Sagerne i kompagniets journal viser, at det generelt var en formsag at få tilladelse til at tilslutte sig pumpevandet. Sagsbehandlingen virker umiddelbart bureaukratisk og omstændelig. De noget kaotiske forhold før 1679 viser dog, at denne form for sagsbehandling var nødvendig, for at holde orden på, hvem der tilsluttede sig vandrenderne, og samtidig sikre sig, at afgifterne blev betalt.

Der blev jævnligt indkaldt til møder i kompagniet, og her var alle participanter forpligtede til at møde personligt eller ved fuldmagt. Det var kompagniets inspektør, der indkaldte til mødet, som blev afholdt, når regnskabet fra det forløbne år skulle godkendes, eller hvis der skulle vedtages særlige beslutninger eller optages nye participanter. Med mindre det drejede sig om dagligdags reparationer, handlede inspektør eller vandmester aldrig på egen hånd. De fremlagde altid sagen på et møde i kompagniet eller konfererede med direktionen.

Når en inspektør havde tilsagt participanterne at møde, dukkede langt de fleste op – en del ved stedfortrædere med fuldmagt. Et sådan møde blev oftest afholdt i inspektørens hjem; i enkelte tilfælde hos participanter, der havde en præsental bolig. Normalt havde inspektøren og vandmesteren opstillet en række punkter, som skulle drøftes. Disse blev diskuteret, hvorefter man nedfældede de resolutioner, der var blevet vedta-

Fig. 4. Alle søer omkring byen blev brugt som reservoirer. Springvandsrenderne hentede vandet fra Emdrup Sø, der ses til højre på kortet. Emdrup sø fik vand fra de nordligere Gentofte sø og Liden- eller Huul sø. For pumpevandets vedkommende var Damhussøen det vigtigste reservoir, selve vandforsyningens spisekammer, som man omtalte det. Søen, kaldet Langvadsdam, ses yderst til venstre. Fra Damhussøen blev vandet ført gennem Grøndalsåen, der løb sammen med Lygteåen. Vandet fortsatte forbi Ladegården og ud i Sortedams Sø og Peblinge Sø, hvorfra vandrenderne bragte vandet ind i selve byen (Ober Brand og Vandkommissionens arkiv nr. 7, Københavns Stadsarkiv).



get. Normalt afsluttede man mødet med at finde 2 partcipanter, som skulle gennemgå regnskabet fra det foregående år.

Der synes at have været et ønske om, at eventuelle sager i kompagnierne skulle ordnes i »mindelighed«, idet det i pumpevandsfundatsen specificeredes 2 gange, at netop den »mindelige« ordning skulle forsøges, inden man greb til sanktioner eller bøder.<sup>27</sup> Det tyder på, at man prøv-

de at undgå enhver form for uvenskab partcipanterne imellem, og det betød nogle gange, at der blev givet lang snor i tilfælde af brud på reglerne. Kunne partcipanterne selv komme overens, var det den bedste løsning. Direktionens arkiver understøtter billedet af, at man bestræbte sig på at løse sagerne lokalt og i mindelighed, idet sager om egentlig strid mellem partcipanter er forholdsvis sjældne.

Det skete dog, at beboerne i København måtte bede direktionen om hjælp til at få afklaret hvem, der havde ansvaret for hvilke render. Det skete oftest i forbindelse med en rendes brøstfældighed, med det resultat, at folk fik vand i kælderens. Konflikter partcipanter imellem handlede gerne om, hvem der skulle betale hvor meget af de fælles birender. Der var f.eks. ikke altid enighed om, hvornår en rende trængte til at blive repareret eller hvordan brugere, der var fælles om en birende, skulle fordele udgifterne mellem sig. Oftest har sådanne sager sikkert haft baggrund i dårlige forhold mellem naboer eller, omvendt, at nabostridigheder udviklede sig pga. vandet. Forholdene kunne være så dårlige, at ejere af birender nægtede naboer en tilslutning. De kunne passende få nedlagt deres egen stikledning til hovedrenden. Man kunne dog have forventet betydelig flere af den slags sager, end tilfældet er.

## Rod i regnskaberne

I kildematerialet fra Børsens Pumpevandskompagni, er der tydelige tegn på, at pumpevandsfundatsen blev overtrådt allerede fra kompagniets grundlæggelse, og indtil Peder Friborgs tiltrædelse som inspektør i ca. 1690. Dette gjaldt uorden i mandtallene, manglende optælling af opstandere og unkladelse af opsætning af de påkrævede publique opstandere. Den manglende regnskabsføring lader dog til at være den alvorligste overtrædelse. Gennemgår man kompagniets regnskaber, opdager man, at de er opstillet med meget forskellig nøjagtighed. Før Peder Friborg blev inspektør, lader det til, der faktisk slet ik-

ke blev ført regnskaber. På baggrund af en korrespondance mellem Friborg og direktionen i 1691 tyder det nemlig på, at det var Peder Friborg selv, der i dagene 18. og 20. juni 1691 forsøgte at skabe sig et overblik over »Compagniets beskaffenhed«. Derfor opdagede han, at der var store uoverensstemmelser mellem det reelle antal opstandere i kompagniet, og det antal regnskabet viste. Han forsøgte efterfølgende at genskabe de gamle regnskaber.

Hans materiale har tydeligvis været mangelfuldt, eftersom han har slået regnskaberne fra 1672-77 sammen i ét. Det umuliggør en udskillelse af de enkelte poster og en eventuel undersøgelse af, hvorledes man brugte penge disse første år.<sup>28</sup>

Friborgs regnskabsrevision skal utvivlsomt kædes sammen med et møde i Vanddirektionen afholdt 27. oktober 1691. På dette møde havde Friborg redegjort for sine mistanker om de omfattende ulovligheder, begået i årene før han tiltrådte som inspektør. Vanddirektionen havde taget sagen meget alvorligt og givet Friborg ordre om at foretage en tilbundsgående undersøgelse af kompagniet. Denne skulle bla. indeholde en grundig gennemgang af regnskaberne.

Helt frem til 1685 var Friborg nødsaget til at slå regnskaberne sammen, og først i 1690'erne kom der langsomt klarhed over det samlede regnskab og de enkelte poster. Heraf ser vi, at en stor del af kompagniets indtægter kom fra den årlige afgift, som betales af hver opstander. Desuden betales der 30 Rdlr. for hvert nyt førstekøb af en opstander, hvilket også skæppede godt i kassen. Selvom det både i fundatsen og i skødet krævedes, at afgifter blev betalt til tiden,

*Fig. 5. I forbindelse med metrobyggeriet foretog Københavns Bymuseum i perioden 1999-2001 en arkæologisk udgravning ved Nørreport, og her fandt man adskillige vandledninger. På billedet ses indføringen af 3 trævandledninger gennem tamburen foran Nørreport (Københavns Bymuseum).*



var mange partcipanter i restance med temmelig store beløb. Når disse beløb blev tilbagebetalt, hørte de til blandt kompagniets største indtægter. På udgiftssiden var lønnen til vand-

mestre og svende samt indkøb af træ til renderne. Oprensning af søer, grøfter og sluser var den største udgiftspost, men skulle til gengæld ikke betales så ofte.



## Bendt Vandmester

Vandmesteren var en vigtig person for vandvæsenets daglige drift. Vandmestrene udførte al det praktiske arbejde vedr. rendernes nedlæggelse og reparation. De opstillede og indstillede pumper og opstandere og havde ansvar for renderne udenbys, som førte til Peblinge-, Sortedam- eller Emdrup Sø. Da direktionen blev nedsat, var vandmesteren Bendt Knudsen den mest indflydelsesrige og dygtige vandmester i byen. Bendt Knudsen havde ansvaret for Stadens Pumpevand og samtlige springvandskompagnier.

Det lader ikke til, at de private pumpevandskompagnier har haft en fast tilknytning til en vandmester, men blot har kontaktet en, når de opdagede »brøstfældigheder«. Omkring 1680 virker det imidlertid ikke som om, der har været andre kvalificerede end Bendt at kontakte. Det skulle da lige være Johan Tartz, der i en årrække havde stået for pumpevandsrenderne til Slotsholmen. Planen var ellers fra begyndelsen, at alle kompagnier skulle have en fast tilknytning til en vandmester. Det var åbenlyst en for stor opgave for Bendt alene, og han anbefalede derfor Johan Tartz som byens anden vandmester.<sup>29</sup>

Da direktionen blev nedsat, var Bendt Knudsen den person, der vidste mest om vandvæsenet generelt. Han var den eneste, der kendte rendernes forløb under jorden, og havde en ide om hvem og hvor mange, der benyttede sig af vandet. Bendt Knudsen spillede derfor en afgørende rolle i de første år af direktionens levetid. Det var bla. ham, der gennemtænkte og udførte omlæggelsen af Sta-

dens Pumpevands render. Fra direktionens side var der dog ingen tvivl om, at en sådan indflydelse måtte lægges i stramme tøjler. Der måtte være regler for, hvad vandkompagnierne kunne forvente af deres vandmester, og hvordan forholdet mellem kompagni og vandmester rent faktisk skulle arrangeres. Bestræbelserne resulterede i ovennævnte instruks for vandmestre af 20. november 1680.

Instruksen blev meget grundig og nøjagtig til mindste detalje, og må have betydet en forringelse af den arbejdsfrihed, som især Bendt havde nydt inden direktionens nedsættelse. Instruksen var stilet direkte til Bendt og Johan, og den fastslog, at vandmestrene på baggrund af kontrakter med de enkelte vandkompagnier skulle udføre al nødvendigt arbejde på hovedrenderne med øjeblikkelig varsel. Birenderne var partipanternes ansvar, men skulle repareres af de autoriserede vandmestre. Daglønnen var 3 mark. Det understregedes endvidere, at vandmestrene var forpligtet til at antage 4 svende. Direktionen var tydeligvis interesseret i på sigt at råde over flere udlærte vandmestre end blot 2. Når man læser instruksen får man indtryk af, at der blev lovgivet på et potentielt meget konfliktfyldt område. F.eks. omhandlede et punkt, at de 2 vandmestre ikke måtte genere hinandens arbejde, lægge hindringer for hinanden, men derimod skulle arbejde i fordragelighed til det almene bedste.

Ét problemfyldt område i udarbejdelsen af instruksen viste sig at være vandmestrenes løn. Man endte med at vedtage, at lønnen skulle aftales mellem de enkelte kompagnier og vandmesteren. Dette var Bendts ønske, hvorimod direktionen havde ar-

bejdet for en fast årlig mesterløn. Direktionen fik dog indført, at aftalen mellem kompagni og mester skulle nedfældes i en kontrakt, og en kopi sendes til direktionen.<sup>30</sup>

I løbet af foråret 1681 blev kontrakterne udarbejdet, og de skulle vise sig at være gavnlige for vandmestrene, der gang på gang havde problemer med at få deres løn fra kompagnierne. De individuelle kontrakter var dog både en fordel og en ulempe for vandmestrene. En fordel, fordi det gav mestrene mulighed for selv at forhandle en pris, men en ulempe, fordi de dermed var i konkurrence med, og kunne underbyde, hinanden. Den største ulempe lader til at have været, at kompagnierne ikke havde penge at betale med. Dette problem havde direktionen imidlertid overvejet inden instruksen blev afsendt. Man mente, at det ville give vandmestrene et større incitament til effektivt at indkræve penge via executioner, når deres egen løn var afhængig deraf.<sup>31</sup>

Det er vanskeligt at sige, hvordan en vandmesters arbejde præcis har formet sig inden direktionens nedsættelse, men for Bendt har arbejdet været godt betalt og relativt frit. For sit arbejde for Stadens Pumpevand fik han årligt 400 Rdlr. af Magistraten, og han fik desuden penge fra de springvandskompagnier, han betjente. Springvandskompagnierne deltog i arbejdet og bestod overvejende af velhavende folk, og Bendt har sikkert betjent dem først, hvorimod Stadens Pumpevand har kunnet vente lidt længere. Med direktionens nedsættelse var det ikke længere muligt, og Bendt fik hurtigt problemer med den nye struktur.

Det gik galt allerede i sommeren 1680, idet omlæggelsen af Stadens

Pumpevand tog al Bendts tid, og direktionen var en krævende arbejdsgiver. Oveni arbejdet med renderne skulle Bendt aflægge betænkninger om fundatser og instrukser; han skulle lave overslag over udgifter; give mandtal på participanter; møde op til direktionens møder og aflægge forklaringer samt afgive statusrapporter. Direktionen var nemlig ivrig efter at få kontrol med tingene. Resultatet blev et hav af klager over Bendt Vandmester. I begyndelsen kom klagerne mest fra Springvandskompagnierne, der tilsyneladende blev negligeret, men sikkert heller ikke holdt sig tilbage fra at benytte den nye klageinstans.

Af klagesagerne ses, at participanterne havde en forestilling om, at vandmestrene brugte ufine forretningsmetoder. Mestrene kunne f.eks. finde på at straffe participanter, de ikke brød sig om, eller presse kompagnier, der var dårlige betalere. Ikke usandsynligt, lønforholdene taget i betragtning. Og flere sager viser da også, at vandmestrene kunne finde på at tjene sig en ekstra skilling ved selv at lave lidt skade på renderne, eller tage penge for at reparere påståede eller falske skader. Bendt anbragte på et tidspunkt 9 ulovlige opstandere på Holmens rende, et kompagni han ikke engang betjente, og i samarbejde med Store Vestergades kompagni anbragte han en hovedrende tværs imod direktionens ordre, så flertallet af participanterne fik mere vand, mens andre mistede deres. Til tider krævede han uhyrlige summer af participanterne for at reparere deres birender, og en overgang favoriserede han mod betaling den vestre del af Universitetets rende ved at lukke for tilførslen til den østre.<sup>32</sup> Desværre fortæller

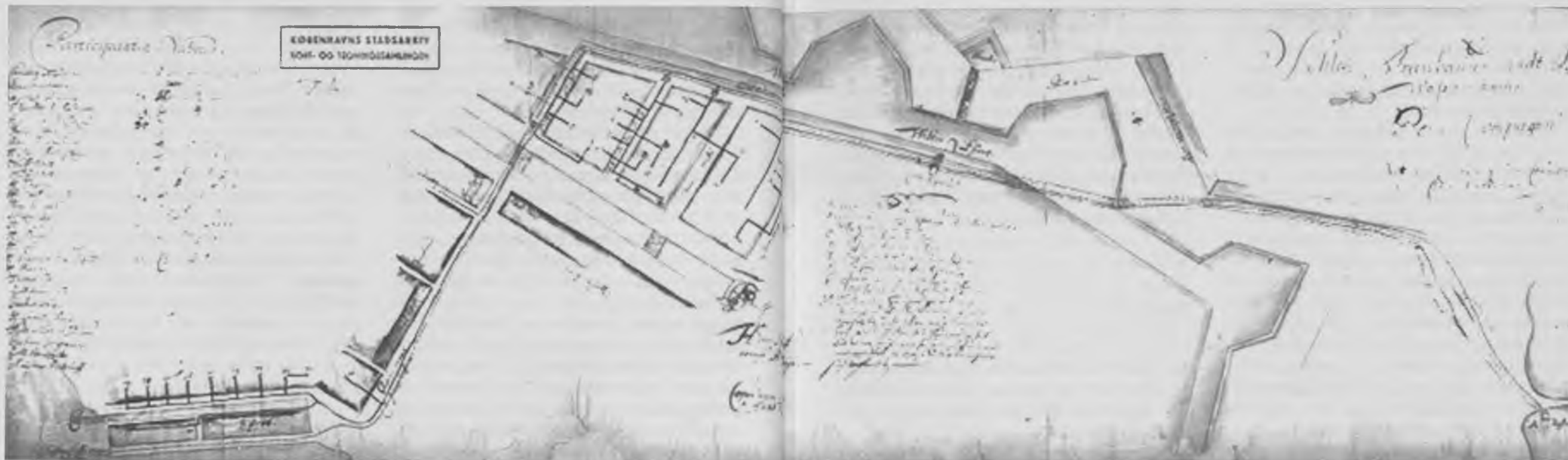


Fig. 6. Franciscus von Hammershaimb udformede i 1690 et kort over vandrenderne for Børsens Pumpevandskompagni. Her ses det, hvordan Børsens render, som løb parallelt med Christianshavns rende, hentede vand fra Peblinge Sø, og siden førte det ud i de nyanlagte gader på

Frederiksholm og videre til Børsen og Nybørs. På kortet er endvidere anført navnene på participanterne det givne år (Københavns Stadsarkiv).

arkivalierne ikke noget om, hvad vandmestrene tog for at bryde reglementet eller komme ulovlige vandbrugere til hjælp.

Bendt blev efterhånden upopulær i direktionen, der havde modtaget mange klager fra især Universitetets- og Øster Springvand. Det blev derfor besluttet, at disse kompagnier skulle løses fra deres kontrakt med Bendt. I stedet skulle de betjenes af Johan Tartz. I maj 1681 var Johan Tartz ikke sen til at benytte sig af Bendts dårlige position, idet han lod direktionen vide, at han godt kunne betjene alle byens hovedrender i samarbejde med en vis Nikolaj Helgemundt, der netop var ankommet fra Hamborg

og kaldte sig vandmester. Dette lykkedes dog ikke, og først i januar 1685 ansatte direktionen en tredje vandmester.<sup>33</sup> Det var i sidste øjeblik, for i november 1685 døde Bendt Knudsen, og der måtte blandt hans svende findes vandmestre til de mange kompagnier, han havde betjent.

### Vandvæsenet under forandring

Den manglende betaling, diverse former for snyd og ulovligheder begået af participanter, vandmestre og inspektører er alt sammen tegn på, at der herskede en vis »lovløshed« om-

kring vandet, til trods for de nye retningslinier i fundatsen. Misbruget i Børsens Pumpevandskompagni viser, at de nye regler var vanskelige at implementere. Mænd som Wigant Michel-Becher og Bendt Vandmester er eksempler på, at der i de første år af direktionens levetid var ganske stor mulighed for selv at bestemme vilkårene for arbejdet omkring byens vandforsyning. Inspektørerne i Børsens Vandkompagni kunne tilsyneladende administrere kompagniet efter for godt befindende og vandmestrene havde tilnærmelsesvis monopollignende status.

Direktionen fik derfor som opgave at stoppe lovløsheden og den formåe-

de at bryde vandmestrenes monopol ved at indføre tvungen uddannelse af nye mestre, der siden kunne fordeles jævnt over kompagnierne. Men det lader til, at det ikke kun var i direktionen, synet på vandforsyningen ændrede sig. I Børsens Pumpevandskompagni skulle der en ny mand som Peder Friborg til, før den interne forvaltning blev overskuelig og sat i system. Dermed var det ikke blot Staten, Magistraten og direktionen, der ændrede opfattelse af vandet, men også inspektører og participanter. Inden direktionens nedsættelse levede man med en svingende vandforsyning og betalte ikke altid, hvis man fandt afgifterne urimelige. Siden betragtede

man en velfungerende vandforsyning som en retting, betalte jævnlige og var informeret og velvidende om regler, ansøgningsmuligheder og definitioner for misbrug.

At dette kunne lade sig gøre, skyldtes i høj grad at vandforsyningen nu blev et offentligt anliggende. I princippet privatiserede man Stadens Pumpevand ved direktionens nedsættelse, men i praksis gik tendensen i den modsatte retning. Med love, regler og forordninger og en direktion til at kontrollere det hele, blev vandvæsenet institutionaliseret. Det tyder på, at kongen i højere grad betragtede byens forsyning med vand som en fornødenhed, det var det offentlige pligt at stille til rådighed. Der blev tale om et hierarkisk opbygget system, hvor alles pligter og arbejdsopgaver i løbet af perioden blev bestemt og fastlagt.

I løbet af 1690'erne ser man, at systemet finder sine rutiner, og reglerne begynder at blive respekteret. Denne ændring kan betegnes som en bevægelse, der kom oppefra og bredte sig nedad gennem systemet; fra direktion til inspektører og vandmestre og ikke mindst til partcipanter. Dermed fik den tidlige enevælde store indsats inden for administration og lovgivning også betydning og indflydelse på et ellers så problemfyldt område som byens daglige vandforsyning. På trods af statens ganske få midler, lykkedes det den voksende administration at nå ganske store resultater, der skulle vise sig forbløffende holdbare. Vandforsyningen fortsatte med at være svingende og vandet af relativ dårlig kvalitet, men det lykkedes trods et stigende befolkningstal at forsyne byen, så vandmangel trods alt var undtagelsen. Organiseringen af vandvæsenet i kom-

pagnier med en overordnet direktion kom til at tegne vandvæsenet frem til 1859. På dette tidspunkt gjorde teknikken det muligt at hente vand fra borer i undergrunden, hvilket derfor krævede en fuldstændig organisatorisk omstrukturering af vandforsyningen. Man behøvede nu ikke længere at klage over urent eller ildelugtende vand.

## Noter

1. Villads Christensen: *Det Københavnske Vandvæsens Søer og Vandløb*, Historiske Meddelelser om København, 1. rk. VIII, 1921-22.
2. Da vandvæsenet blev lagt sammen med brandvæsenet, var det en sammenlægning mere af navn end af gavn. De 2 »væsener« fungerede i praksis stadig ret adskilt, og året 1714 betegner dermed ikke et skelsår i den forstand, at arbejdspraksis forandredes inden for vandvæsenet, Georg Nørregård & W. Christensen: *Københavns vandforsynings historie*, 1959, s. 65.
3. En opstander beskrives i *Ordbog over det danske Sprog* (1934) som en vandpost. Hvorledes denne har virket eller set ud, er der i de benyttede kilder ingen præcis forklaring på.
4. Københavns Stadsarkiv rummer et meget omfattende kildemateriale til vandvæsenets historie. Materialet er kendetegnet ved, at det er opstået i takt med at der kom regler omkring organisationen og driften af vandvæsenet. Det betyder, at materialet fra at være nærmest ikke eksisterende pludselig bliver meget fyldigt fra 1679 med vanddirektionens nedsættelse og de kommende års regler omkring fundatser og regnskaber. For

- kompaniernes vedkommende er der altså stort set ingen kilder før 1679, selvom mange kompagnier havde eksisteret i et stykke tid. De kilder, der findes om vandvæsenet før 1679, er for størstedelens vedkommende kongelige forordninger og breve og er dermed trykt i Oluf Nielsen (red.): *Københavns Diplomatarium*, 1872-1887. Efter 1679 er kilderne på Stadsarkivet rigelige. For flere af vandkompagnerne findes der komplette rækker af kopibøger og protokoller, for andre lidt mindre. Både til Vanddirektionen 1679 og Vand- og Brandkommissionen 1714 findes der meget komplette samlinger. Stadsarkivet rummer desuden kort over vandledningernes placering på forskellige tidspunkter. Stadsarkivet har også Peder Hansen Resens håndskrevne *Kiøbenhaffns Stads Bog om Kiøbenhaffns fersche og Bryndewand samlet oc opsat i nogle aar; oc nu endeligen forferdiget aff Peder Hansen Resen, Aar 1681, St. Thomæ dag*, »Bøger« nr. 16. Denne bog gennemgår vandvæsenets historie, samt beskriver vandledningerne og kompagnerne, som de tog sig ud indtil 1681. Resen havde som Københavns præsident og som direktør i Vanddirektionen god mulighed for at være orienteret og vidende om, hvordan vandvæsenet havde udviklet sig. Resen er faktisk den eneste kilde til en lang række forhold omkring Københavns vand før Vanddirektionens nedsættelse, især omkring de render der var under Magistratens administration.
5. I 1680 besluttede direktionen, at det skulle koste 30 Rdlr. at få indlagt pumpevand og 150 Rdlr. at få springvand (Resen som anført i note 4, s. 10). Årsagen til de høje priser på springvand skyldtes de store omkostninger til nedlæggelse og vedligeholdelse af rørledningerne, eftersom de til springvandet løb over meget store strækninger.
  6. Resen som anført.
  7. Nørregård som anført s. 37. Resen som anført s. 124.
  8. De 32 mænds betænkning af 28. oktober 1662, Resen, s. 137, 253. Samt Kbh. Dipl. III, s. 658.
  9. Kbh. Dipl. VI, s. 567.
  10. Kbh. Dipl. VI, s. 710. Direktionen fik følgende medlemmer: Rigsadmiral og gehejmeråd Henrik Bjelke, rigsmarkal, gehejmeråd og amtmænd over Sjælland og Roskilde amter Johan Christopher von Körbitz, gehejme- og cancelliråd Holger Wind, Københavns præsident Peder Hansen Resen, assessor i Højesteret Rasmus Bartholin og justitssekretær og historiograf Morten Scavenius, samt yderligere generalsøetatskommissær Albert Gyldensparre, assessor i statskollegiet, højesteret og kammerkollegiet Peder Scavenius, assessor i højesteret og borgmester i København Titus Bulche, assessor i højesteret og historiograf Wilhelm Worm, borgmester i København Bartholomeus Jensen. Yderligere skulle deltage rådmand Hans Knudsen Leegaard, kæmner Hans Stampe, samt borgerne i København Tomas Oxe, Claus Byssing, Peder Munch, Wigant Michel-Becher, Cornelius Krusse, og Johan Christensen.
  11. Vanddirektionens kopibog, 27. august 1679 – 4. april 1693, (VD 3), s. 40-41, Københavns Stadsarkiv (KSA).
  12. Kbh. Dipl. VI, s. 710-712.
  13. Ved overtagelsen havde de forskellige kompagnier ifølge Resen følgende antal partcipanter: Vestergades lille Pumpevandskompagni 147, Vestergades store 124, Farvergades 98, Nørreport 165, Tugthusvandet 100, Christianshavn 84, Boyesens 65, Holmens 40, Garvernes 12, Børsens 14 og de kongelige render 21. Resen, s. 202, 254, 255. Disse tal er ikke pålidelige. Ifølge Børsens Pumpevandskompagnis egne mandtal havde

- Børsens rende på samme tidspunkt 40 brugere.
14. Kbh. Dipl. VI, s. 719.
  15. Vanddirektionens journal, 27. august 1679 – 22. november 1693, (VD 1), s. 14. 8.januar 1680, KSA.
  16. VD 1, s. 19, 29.marts 1680 og VD1 s. 34, 23. april 1681.
  17. 7. februar 1682 er det inspektøren fra Nørre Pumpevand, der beder Magistraten give underfogeden ordre til execution af nogle participanter (VD 1, s. 50), og 5. januar 1685 er det på Christianshavn, den er gal (VD 1, s. 73), og 1. august 1692 igen Nørre Pumpevand (VD 1, s. 111, KSA).
  18. VD 3, s. 40-41, KSA.
  19. VD 1, s. 69, 24.april 1684, KSA.
  20. Nørregård, 1959, s. 47.
  21. VD 3, s. 14, 8. januar 1680, KSA.
  22. Kbh. Dipl. VI, s. 758.
  23. Arne Sundbo: *Vandbygningsarbejder i det 17. århundrede og Københavns ældste Vandforsyningsanlæg*, Historiske Meddelelser om København, 2. rk. 2, bd. III, 1927-28.
  24. Kbh. Dipl. VI, s. 758-763.
  25. VD 1, s. 116, 28. september 1692, KSA.
  26. Børsens Pumpevandskompagni (1672-1715), forhandlings- og regnskabsprotokol, (SPI 55), s. 57, brev af 27. oktober 1691, KSA.
  27. Kbh. Dipl. VI, s. 753-758. Desuden ses det i et større antal sager, at Direktionen beder inspektøren ordne den givne sag i mindelighed. Se bl.a. SPI 55, 58 og 161, KSA.
  28. SPI 55, s.53, 27. juni 1691, KSA.
  29. VD 1, s. 7, 1. oktober 1679, KSA.
  30. VD 1, s. 25, 25. september 1680, KSA.
  31. VD 1, s. 26, 2. november 1680, KSA.
  32. VD 1, s. 41, 8.august 1681, s. 47, 26.november 1681, s. 48, 28.december 1681, s. 59, 2. oktober 1682, s. 71, 4.maj 1684, KSA.
  33. VD 1, s. 73, 5.januar 1685, KSA.

# Det kongelige Hømagasin ved Vester Vold

Af Peter Winge

Til det første Christiansborg, hvis opførelse skyldes Christian 6., hørte det ridebaneanlæg, som blev skånet ved de 2 slotsbrande i 1794 og 1884. Bygningerne omkring Ridebanen opførtes til at rumme stalde til de heste, som hørte under Den kongelige Staldetat, foruden ridehus m.m. Derimod fandtes disse bygninger ikke egnede til opbevaring af det hør, som skulle benyttes til foder for hestene året igennem. Derfor opførtes Det kongelige Hømagasin ved Vester Vold, af hvilket en del endnu er bevaret. Det har været formålet med denne artikel, dels at finde dateringer af bygningens vigtigste bestanddele og dels at belyse omstændighederne omkring opførelse og ombygninger.

Peter Winge, f. 1937, mag. scient., fhv. lektor ved Institut for Anvendt Bygge- og Miljøteknik, Danmarks Tekniske Universitet. Forfatter og medforfatter af lærebøger i matematik med anvendelser for bygningsingeniører. Har bla. skrevet »Husene omkring Marmorkirken«, *Architectura* nr. 22, 2000.

Ved Vester Voldgade i København, på stykket mellem Ny Kongensgade og Christians Brygge, ligger en mærkelig bygning. Dens uregelmæssighed parret med en betydelig værdighed, for ikke at sige monumentalitet, har påkaldt manganen en forbigående nysgerrighed. Det gulkalkede hus, hvis facade ses på fig. 1. fremtræder udvendigt smukt istandsat. Det samme gælder om det bagvedliggende - ligeledes gulkalkede - bygningskompleks langs den passage, som man kommer til gennem porten på bygningens venstre side, og som strækker sig ud til Frederiksholms Kanal.

Selve huset ud mod Vester Voldgade er det, der er tilbage af Det kongelige Hømagasin og hømagasinet for Den kongelige Livgarde til Hest. Der skal her i korte træk gøres rede for husets historie med vægten helt over-

vejende på den egentlige bygningshistorie.

For nærmere at orientere sig om beliggenheden af bygningen, kan man betragte det kortudsnit fra 2002, der ses på fig. 2. Bevæger man sig fra Ny Kongensgade i retningen fra venstre mod højre (mod sydøst), har man først ejendommene i denne gade med side- og baghuse. Dernæst følger Hestgardekassen, som i enden nærmest Vester Voldgade støder op mod Hømagasinet. Herefter kommer Civiletatens Materialgård med Det store Materialhus langs Frederiksholms Kanal, og bag dette ser man en større bygning, der strækker sig helt ud til Vester Voldgade. Endelig følger Fæstningens Materialgård, med sydøstsiden ud til Bryghusgade. Benævnelserne kaserne og materialgårde svarer kun i ringe grad til nutidens anvendelser.<sup>1</sup>



Fig. 1. Hømagasinet set fra Vester Voldgade (Foto Peter Winge 2002).

En tegning af J. L. Ridter, dateret 2. oktober 1900, viser Hømagasinet, som det så ud dengang (fig. 3). Sammenligner man med figur 1, ser man, at i mellemtiden er bygningen blevet kortet af. Denne amputation af den gamle bygning blev foretaget i slutningen af 1930'erne og banede vej for opførelsen af den nybygning, som ses på figur 4. Mange har siden udtalt sig fordømmende om denne disposition. Det vil jeg vende tilbage til i et senere afsnit.<sup>2</sup>

### Den oprindelige byggesag 1739-40

I kommissionsprotokollen for Slotsbygningsskommissionens møder finder man under datoen den 29. april 1739 følgende: »Von dem B. Häusser solte auch eine Nachricht verlanget werden, an welchem Orte derer Neben-Gebäude er die Fourage der Pferde zu verwahren gedächte, weil in sei-

nen Desseins dazu kein Platz angedeutet wurde; der Capit. Eigtwedt aber in seinem Schreiben, die 2t. Etage der Ställe dazu zu aptieren vermeinete« (Af b. Häusser skulle man også forlange en underretning om, på hvilket sted i sidebygningerne han forestillede sig at opbevare hestenes fourage, eftersom der i hans udkast ikke er angivet nogen plads dertil, mens kapt. Eigtwedt i sin skrivelse forestillede sig at indrette 2. etage af staldene dertil).<sup>3</sup> Disse ord er de første, der ved den foretagne undersøgelse er fundet til at kaste lys over tilblivelsen af den bygning, der er vort emne.

Lad os først se lidt på de nærmere omstændigheder ved den citerede indførsel i protokollen. Den kommission, der er tale om, er den, der blev nedsat 14. januar 1738 af den enevældige kong Christian 6., og som skulle have hånd i hanke med (og bidrage til fremskyndelse af) opførelsen af Residensslottet (det første Christi-



ansborg). Kommissionen bestod på det pågældende tidspunkt af Poul Vendelbo Løvenørn, Joachim Frederik Ramus og Johan Sigismund Schulin, hvor sidstnævnte anses for kommissionens »stærke mand«. <sup>4</sup> Kommissionen skulle holde møde mindst én gang om måneden, men i de tidsrum, der her skal betragtes, skete det langt hyppigere. Selve slotsbyggeriet, som indledtes i 1732, er udførligt beskrevet andetsteds. <sup>5</sup> Det formelle højdepunkt i hele denne vældige byggesag er kongens indflytning lørdag den 26. november 1740.

B. Häusser var naturligvis brigadér Elias David Häusser, siden 1735 generalbygmester, og Capit. Eigtwedt var kaptajn Niels (Nicolai) Eigtved, siden 1735 hofbygmester.

Endelig er der hestene, hvis fourage det var opgaven at finde plads til. Der er her tale om de godt og vel 200 ride- og køreheste til kongens og hoffets brug, som hørte under Den kongelige Staldetat, og som staldene omkring ridebanen var beregnet på at skulle rumme. <sup>6</sup>

Til det følgende møde den 6. maj kan Häusser meddele, at det er Kongens vilje, at der skal opføres en ny bygning på den såkaldte »Printz Georgens Reit Bahn« ved Tøjhuset til at rumme fouragen. Häusser refererer i denne forbindelse til en mundtlig befaling, han har modtaget herom af kongen engang i det foregående år. Han bidrager endvidere med 2 »Des-sins« med tilhørende overslag. Desværre er tegningerne til de 2 projekter ikke fundet, selv om der refereres til dem i beskrivelserne såvel som i overslagene. Det fremgår dog, at der er tale om én version i bindingsværk og én overvejende i grundmur. Huset var beregnet til at rumme 2000 læs

hø, hvilket svarede til et års forbrug. <sup>7</sup> Det skulle bestå af 2 fløje, henholdsvis 95 og 60 alen lange og begge 22 1/2 alen brede, og den korte fløj skulle vende mod Tøjhuset. Tillige taler overslagene om 4 dobbelte porte. Prisoverslagene var 6592 Rdlr. for grundmur og 5575 Rdlr. for bindingsværk. <sup>8</sup> Protokollen slutter: »Die Commission gab die Desseins dem Cap. Eigtwedt, dass er nebst dem Obristl. Thura darüber seine Gedanken geben mögte« (Kommissionen overgav udkastene til kapt. Eigtved for at han, og tillige oberstløjtn. Thura, kunne ytre sine tanker derom).

Til kommissionens møde den 20. maj melder Eigtved tilbage, at han har taget stedet i øjesyn, og at han har hæftet sig ved brandfaren fra de nære skorstene på bla. Bryghuset og staldbetjentenes bolig. Han påpeger, at i tilfælde af en sådan brand vil både Tøjhuset og det kommende slot være truet. Tillige anfører Eigtved, at han finder adgangsforholdene for dårlige, en opfattelse man næppe vil finde urimelig, hvis man prøver at indpasse et hus med de angivne mål på stedet. Eigtved foreslår, at man i stedet placerer »ein dergleichen Magazin« til fourage »am Ende des Walls beym Material Hofe«, hvor han bla. anfører, at der vil være mere end 200 alen til rådighed.

Det sidste udsagn forudsætter begge materialgårde medtaget i regnestykket, idet han næppe har tænkt sig en vinkelbygning, da han tillige gør sig til talsmand for en bygning med et agerum på langs. Kommissionen finder den af Eigtved foreslåede placering »sehr bequem«, og hele sagen sendes til forestilling for kongen. Af protokolindførslen for den 10. juni får vi at vide, at Partikulærkamme-

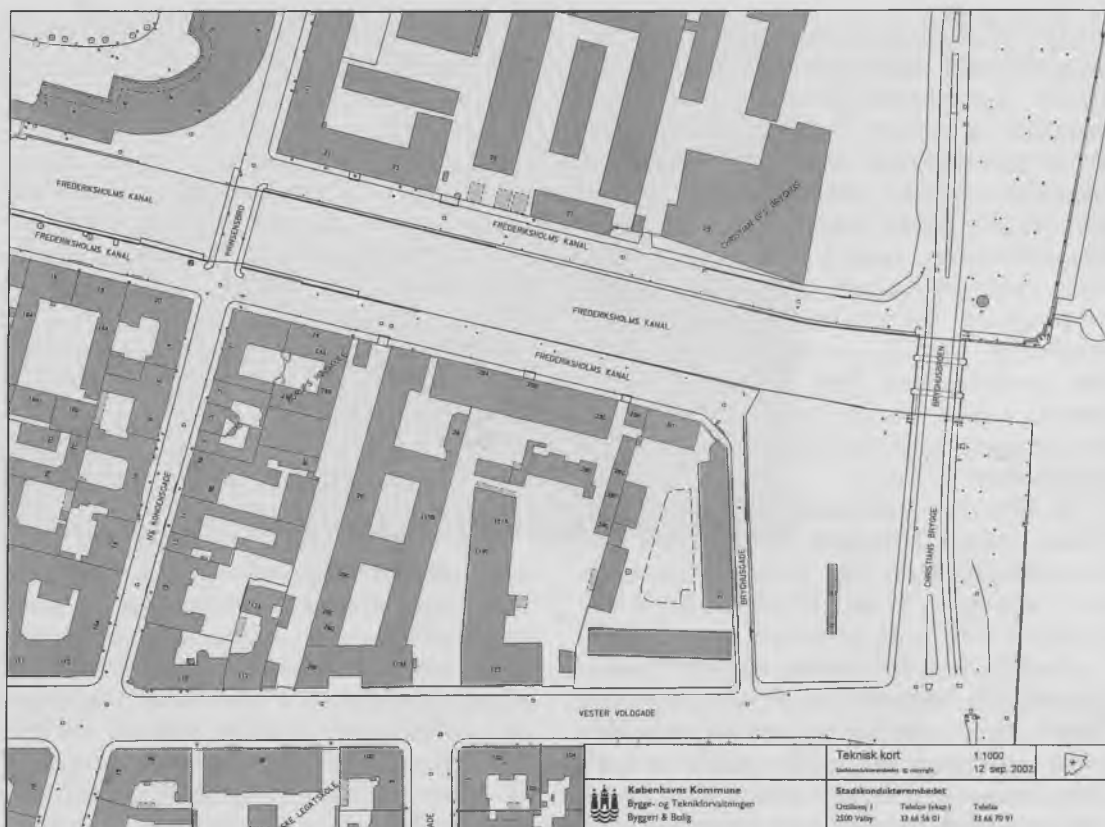


Fig. 2. Udsnit af kort fra Stadskonduktørembedets kortbog. København. Frederiksberg, 2002 (Københavns kommunes byggesagsarkiv).

ret har sendt det med kongelig approbation påtegnede »Dessein« til kommissionen med pålæg om at videresende det til Häusser. Denne skal tillige have besked om, at der ønskes afholdt licitation såvel på materialer som på udførelse.

Hvad der er foregået ved den ovennævnte forestilling for kongen er ikke klart. Under datoen 1. juli ser man nemlig i protokollen, at Häusser over for kommissionen har fremført, at han har forevist det approberede forslag til det fouragemagasin, der skal opføres ved Tøjhuset, for »Graf Lauer-

wigen«, og at denne ikke anser den resolverede plads for egnet og hellere vil have en placering på Materialgården.<sup>9</sup> »Graf Lauerwigen« er Ferdinand Anton Danneskiold-Laurvig, siden 1714 overstaldmester og således ikke hvem som helst i denne forbindelse.<sup>10</sup>

Overstaldmesteren er på linie med Eigtved (der i øvrigt tidligere har anbefalet kommissionen at spørge Danneskiold-Laurvig om dennes ønsker om bla. magasinets indretning). Han uddyber indvendingerne mod pladsforholdene ved Tøjhuset, og anfører

ISEUM



Fig. 3. Vester Voldgade med Hømagasinet i baggrunden. Akvarel sign. J. L. Ridter, 2. Okt. 1900 (Københavns Bymuseum).

bla. at foruden bondevognene skal også de store herskabs-høvogne kunne komme til, og at sidstnævnte slet ikke ville kunne vende på stedet. Han ønsker også en agerumslade beliggende ved Volden, nærmere betegnet mellem »Ryssensteens Bastion« og »Holckens Bastion«, »wo jetzt die Steinhauer Werckstelle ist«. Som sine egne synspunkter anfører Häusser herimod først, at et agerum jo ikke kan bruges til magasineringen af høet, og derfor vil udgøre et stort spildvolumen - et noget komisk argument. Mere hold er der i hans andet argument, nemlig at arbejdet i stenhuggerværkstedet ikke i den nuværende

fase af slotsbyggeriet kan afbrydes, og at det samme gælder om gipsovnene, som også ville blive berørt. I det hele taget må tanken om, at se en del af Materialgården inddraget til byggeplads på dette tidspunkt have været alt andet end behagelig for Häusser. Han slutter af med et tredje forslag, der går ud på at udnytte allerede eksisterende bygninger, i det mindste for en tid, og hermed går sagen i stå.

Det kan på dette sted være fristende med en kommentar til det refererede forløb. Alene af de udsagn om sagen, som protokollen anfører for de nævnte datoer, kan man få det indtryk, at

Häusser ikke har haft det helt nemt i denne periode. Der er unægtelig mange kokke om den ret. Kommissionens beslutning den 5. maj om at inddrage hofbygmestrene kunne ganske vist isoleret set tolkes som en simpel uddelegering i et forsøg på at aflaste en meget travl generalbygmester, og således ikke som udtryk for skepsis over for denne. Der er imidlertid her tale om blot ét af de tilfælde, hvor et udkast af Häusser af Slotsbygningsskommissionen blev overladt til hofbygmestrenes kritik, ofte med et resultat, der må have virket alt andet end opmuntrende på Häusser. De sidste år, han virkede som generalbygmester, inden han ved udgangen af 1741 fratrådte embedet, blev i høj grad præget af oplevelser af denne art. Andre har udførligt beskrevet og vurderet forløbet af Eigtveds fremgang i denne periode på Häussers bekostning. Det vil derfor ikke være nødvendigt at redegøre for dette forløb her.<sup>11</sup> Nævnes skal dog lige, at Eigtved netop i maj fik antaget et projekt til residenslottets tårn, efter at Häussers var blevet kasseret.

Den næste gang sagen dukker op i kommissionsprotokollerne, er den 10. februar 1740, hvor man finder: »Es solte auch zugleich ein Monitorium wegen des aufzubauenden Fourage-Magazins an den B. Häusser abgesehen werden« (Der skulle tillige samtidig tilstedes b. Häusser en påmindelse angående det fouragemagasin, som man vil opføre). Ugen efter denne påmindelse, den 17. februar, præsenterer Häusser projektet i kommissionen. Han forklarer først, at han så længe som muligt har udskudt sagen om fouragemagasinet, »weil der Material Hof, wo selbiger aufzuführen, gantz voll mit Steinhauer Hüt-

ten und dergleichen angefüllt« (fordi Materialgården dér, hvor dette skal opføres, er helt fyldt med stenhuggerhytter og lignende), og han fortsætter med mange ord om dette.<sup>12</sup> Herefter kan han imidlertid meddele, at da bygningen jo må være færdig til at modtage årets høst af hø, så har han henvendt sig til 2 håndværksmestre, som »ohnfehlbar« vil være i stand til at anskaffe samtlige nødvendige materialer og fuldende opførelsen inden udgangen af juni måned. Den ene er hoftømrermester Johann Boye Junge, der for tømrer- og smedearbejde og levering af materialer har forlangt 2560 Rdlr., hvilket Häusser har forhandlet ned til 2360 Rdlr., og den anden er murermester Søren Hendrichsen, hvis overslag på 5658 Rdlr. Häusser har fået modereret til 5304 Rdlr.

Häusser finder, at disse overslag er så billige, at han må fraråde licitation, og han opregner en række andre grunde til at kontrakter umiddelbart bør indgås, vel at mærke såfremt håndværksmestrene vil binde sig til at overholde den nævnte tidsfrist. Blandt disse grunde er især frygt for, at det ligefrem skal blive dyrere, og at tidsfristen ikke vil kunne holde. Häusser, der jo har en del erfaring i sit fag, har ikke svært ved at komme med skrækscenarier. Af protokollen fremgår, at kommissionen anser det for tilrådeligt, »dass darnach ohne ferner Licitation ein Accord errichtet würde, wenn die Meister sich verbinden wolten, das Gebäude vor Ausgang Junii fertig zu liefern« (at der derefter uden yderligere licitation skulle indgås aftale, hvis mestrene ville forpligte sig til at levere bygningen færdig inden udgangen af juni). Häusser har denne gang

fået det, som han ville have det.

Desværre er tegninger heller ikke fundet i dette tilfælde, men kontrakternes beskrivelser råder i udstrakt grad bod herpå.<sup>13</sup> Den bygning, der beskrives, kan umiddelbart identificeres ved betragtning af fig. 5. som gengiver et udsnit af Geddes elevere rede kort fra 1761. Bygningen er den, der er beliggende langs volden og har 3 kviste, der vender mod denne. Beliggenheden ses også af det udsnit af Geddes kort fra 1757, som er gengivet på fig. 6.

Der tales om en 137 alen lang og 23 alen bred bygning. De 2 langsider er af grundmur med murede gesimser, og de 2 gavle er af bindingsværk, udvendig beklædt med en halvstensmur. Bygningen er på 64 fag. Langmurenes højde er  $6\frac{1}{2}$  alen fra overkanten af fundamentet til overkanten af gesimsen, og har piller af tykkelse  $\frac{5}{4}$  alen og blindinger af tykkelse 3 kvarter. Gavlenes højde er 13 alen. Indvendig er der 2 hovedskillerum, hvoraf det ene har tilmurede tavler på 2 gange 2 alen forneden. Endvidere er der 6 tværskillerum. Taget er et heltag af tegl, og der er 3 murede kviste, hver 4 alen brede og 7 alen høje. Tillige beskrives fundamenternes dimensioner, og Johann Boye Junge bemærker, at det kan vise sig at blive nødvendigt med pælefundering eller slyngværk, hvilket vil være at beregne ekstra. Da det kommer til stykket, falder valget på slyngværk. Af de 2 dobbelte porte, som også nævnes, anes den ene i den synlige gavlf på fig. 5.

Kontrakterne med Søren Hendrichsen og Johann Boye Junge underskrives begge den 23. februar 1740 og approberes af kongen den 2. marts. Om betalingen siger kontrakterne, at

raterne skal udbetales »aus Unserer Schloss-Bau-Cassa«.

Det ser dog ud til, at der endnu den 2. marts har hersket usikkerhed om placeringen. I hvert fald skriver kammerjunker von der Lühe til Danneskiold-Laurvig i et brev, dateret denne dato, at han har spurgt kongen, om det var nødvendigt at skrive til kommissionen om spørgsmålet, hvortil kongen har svaret ham, at hvis Danneskiold-Laurvig kunne blive enig med Häusser om den mest bekvemme placering, kunne man blot underrette kommissionen og gå i gang med byggeriet (i henhold til de indgåede kontrakter).<sup>14</sup> Muligvis er det i denne forbindelse, at kongen forlanger at se sagen endnu en gang.<sup>15</sup> Brevet fra von der Lühe er svar på en henvendelse fra overstaldmesteren, som vel efterhånden er blevet utålmodig og har benyttet den kommandovej til den enevældige konge, som bestod i, at man rettede henvendelse til en af de personer ved hoffet, som var i næsten daglig kontakt med kongen. Man finder i øvrigt, at von der Lühe i en lang række sager på tilsvarende måde har været Danneskiold-Laurvigs kontaktperson til kongen.<sup>16</sup>

Opførelsen synes herefter at være forløbet planmæssigt.<sup>17</sup> For at tømmerne skulle kunne disponere over det fornødne areal til afbindingsplads for tømmeret, blev Holckens Bastion stillet til rådighed til formålet.<sup>18</sup> Af tegningsmateriale nævner Junge »Profil, Grund=Zeichnung og Grund=Riss mit der Facade angedeutet«.<sup>19</sup>

Det må formodes, at magasinet har været benyttet til sit formål den følgende vinter, selv om kun et mindretal af staldene omkring ridebanen har kunnet være i brug, idet den søndre fløj endnu ikke var opført. I hvert fald



Fig. 4. Hømagasinet og Postgirobygningen set fra Vester Voldgade (Foto: Peter Winge 2002).

kunne man i foråret 1741 konstatere, at der var behov for ventilation pga. fugten fra det indlagte hø. Der blev derfor opført 4 skorstene for at råde bod herpå. Disse havde en udvendig højde på 1½ alen over rygningen og en lysning på 1 alen og var passende skærmet mod sne og regn. De blev båret af tømmerkonstruktionen. Man ser, at Gedde ikke har fået disse skorstene med. Det har derimod Thura (nu adlet de Thurah) på et prospekt i »Hafnia Hodierna« (fig. 7). Endvidere blev der i muren mod Materialgården brudt 22 huller, muret som kløverblade 1 alen under gesimsen. Der blev endelig udført nogle tømmerarbejder til forbedring af indretningen.<sup>20</sup>

Alt i alt må man nok tro, at det er Häusser, der har tegnet den bygning, som blev opført, og i så fald før han indhentede håndværkernes overslag. En ladebygning af den art kan ikke

have taget ham lang tid, og at Eigtved på det punkt skulle have involveret sig, er vel næppe sandsynligt.

## En mindre ombygning 1771-72

Den 17. juni 1771 sender Bygningskommissionen et brev til »Herr Professor Harsdorff og Bygningskommissaire Dajon«.<sup>21</sup> Det meddeles heri, at en ombygning af Hømagasinet til at kunne rumme et års fourage »af Hø og Halm« ønskes foretaget »jo før jo hellere«.<sup>22</sup> Ombygningen skulle omfatte en forhøjelse af bygningen med en etage. Taget med tilhørende tømmerkonstruktion skulle således nedtages, og murene derpå forhøjes med 6 alen og 9 tommer, hvorefter tømmerkonstruktionen med nødvendige ændringer skulle genopføres og taget lægges. Endvidere ønskedes brolægningen i agerummet fornyet og 2 nye vægte installeret. Der foreligger et overslag på ialt 5134 Rdlr. for dette. Men kommissionen tilføjer: »Dog at derved for hands May's Interesse den muligste Sparsomhed iagttages«.

Den 24. marts 1772 gør Harsdorff og Dajon status, ifølge hvilken der indtil da er betalt 1258 Rdlr. for udførte arbejder sagen vedrørende. Der refereres heri til en skrivelse af 3. juli 1771 fra Danske Kammer til Bygningskommissionen, hvoraf det fremgår, at »Hr Cammerherre og Staldmester Baron Bülow« allerede på dette tidspunkt har vist vilje til sparsommelighed, idet han kun forlanger 1) forhøjelse ved hver ende, 2) de 2 vægte, 3) brolægning i gennemkørslen og 4) nødvendige reparationer af taget.<sup>23</sup>

I den omtalte status indgår ikke brolægning, som slet ikke var påbegyndt, og som indgik med 1050 Rdlr.



Fig. 5. Udsnit af Geddes eleverede kort, 1761 (Københavns Stadsarkiv).



Fig. 6. Udsnit af Geddes kort, 1757 (Københavns Stadsarkiv).

i det oprindelige budget. Det kunne altså se ud som om gejsten efterhånden er gået af von Bülow, men efter den 17. januar 1772 har han i hvert fald været afskåret fra indflydelse på sagen. På denne dato blev han nemlig arresteret ved kuppet mod Struensee, og han vendte ikke senere tilbage til Staldetaten. Det brotlæggerarbejde, som i juni 1772 bliver udført under hans efterfølger, afføder kun regninger på yderligere 171 Rdlr., hvorefter sagen sluttes 27. august med påtegning af disse regninger.

Overslag og regninger viser, at der er tale om en forhøjelse på  $5\frac{1}{2}$  alen

og af længde  $13\frac{1}{2}$  alen i enden ved »Blaae Taarn« og 20 alen i enden ved »Printzens Gade«, men i begge tilfælde forhøjes kun muren ud imod Volden.<sup>24</sup> De oprindelige endegavle suppleres tilsvarende, og de 2 overgange i taget udføres som bindingsværksskillelum. De ændrede gavles form illustreres af en tegning af Meyn fra 1798 (fig. 8). Derimod viser tegningen ikke springene i taghældning på siden imod Volden. Jeg vil vende tilbage til denne tegning i næste afsnit. I bygningens ende ved »Blaae Tårn« installeres »den lille Vægt«, og i den anden ende installeres »den store Vægt«.

## Branden i 1798

I »Kiøbenhavns Kongelig alene privilegerede Adresse-Contoirs Efterretninger«, dateret tirsdag den 27. marts finder man følgende efterretning:

»Ildsvaade

I Aftes udbrød en Ild i det tæt ved den afbrændte Gardercaserne liggende kongelige Høemagazin, hvilket med det deri værende Høe opbrændte«.

Avisen, der udkom fire gange om ugen, havde i nummeret, dateret den 26. marts bragt efterretningen:

»Ildsvaade

I Aftes opkom en Ildebrand i Gardens til Hest Caserne, og tog saa hastig overhaand at den største Deel af denne betydelige Bygning afbrændte«.

Man ser, at journalistik har udviklet sig siden dengang. Men det kan også ses, at trods den korte form er informationsmængden ganske stor, og sikkert helt tilstrækkelig. Med erindringerne om slotsbranden i 1794 og den store bybrand i 1795 har datidens københavnerne ikke behøvet nærmere beskrivelse af, hvordan det så ud, når en stor bygning brændte. Også læserne af »De til Forsendelse med Posten alene privilegerede Kiøbenhavnske Tidender« bliver orienteret. I denne avis, der kun udkom 2 gange om ugen (ved brødrene Berling), finder vi begge nyheder bragt under ét.

Man må sige, at der i denne situation udvises beslutsomhed fra bygningsadministrationens side. Allerede den 27. marts har materialforvalteren, bygningskommissær Dajon fået

besked på, at han den følgende morgen kl. 7 skal lade arbejdet med oprydning på brandtomten og bortkørsel fra denne begynde, og at han hertil af Generalitets- og Commissariatscollegiet får stillet 36 mand under kommando af 6 underofficerer til rådighed.<sup>25</sup> Den 3. april får Dajon endvidere besked på at indkøbe 32000 røde tagsten, svarende til hele taget, og henlægge disse på Materialgården. Den 7. april skriver Rentekammerets Bygningskontor til hofbygmester Peter Meyn, at Kammeret har resolveret, at genopførelsen skal iværksættes »uførtøvet« og fuldføres med »al mulig Hast«. Efter nogle anvisninger om anskaffelse af materialer, som skal besørges af bygningsforvalter Norup, og om benyttelse af bastionen til afbindingsplads slutter skrivelsen med at anføre, at når arbejdet er sat i værk, forventer Bygningskontoret at få tilsendt projekt og detaljerede overslag, for at Kammeret kan forestille sagen til allerhøjeste approbation.<sup>26</sup> Den noget usædvanlige rækkefølge i sagsbehandlingen begrundes med, at bygningen ønskes færdig inden høhøstens begyndelse, præciseret som udgangen af juni.

I tiden frem til den 30. april indhenter Meyn overslag fra håndværksmestre på genopbygningen af huset. Af disse giver murermestrenes de fleste oplysninger. Det ser således ud til, at Meyn i første omgang har tænkt sig at genrejse huset i det væsentlige, som det var før branden. De to langmure og den ene gavl kan bevares, dog med omfattende reparationer, hvor brand og sammenstyrtninger har forvoldt skader. Specielt kan nævnes områderne omkring vinduer og dør, murenes øverste del, hvor bjælkelaget har været tilsluttet, ge-



simser, og naturligvis de murede kviste. Den anden gavl skal nedbrydes, og der skal opføres en ny. Der må her være tale om den sydlige gavl, der som nævnt var delvis bindingsværk, og derfor antagelig har været stærkt beskadiget. Allerede i forbindelse med opførelsen af kasernen i 1792 ser man Andreas Kirkerup i et brev, dateret 21. oktober 1792 til general og statsminister von Huth, anmode om at måtte lade den nordlige ende af Hømagasinet ændre, så gavlen flugter med kasernen og han ledsager anmodningen med et overslag. Denne fornyelse må være sket i grundmur.<sup>27</sup> Endelig skal der langs indersiderne af langmurene, i forbandt med disse, udføres murede understøtninger til de stolper (39 i hver side), der skal indgå i den nye tømmerkonstruktion (fig. 9). Tømreroverslaget indeholder opremsning af materialer og er derudover meget kortfattet, idet der henvises til den foreliggende tegning.

Den 1. maj er der forestilling for kongen, hvorefter der sker ændringer i projektet. Det forlanges nemlig, at 5 fag skal afgives til hømagasin for Livgarden til Hest med en muret adskillelse fra Staldetatens del. Da der fortsat skal være en port til det frie i hver ende af Staldetatens agerum, bliver løsningen den, der ses på fig. 10. Tillige forlanges en brandmur med jerndøre omtrent midt i Staldetatens del til begrænsning af skaden, hvis en ny brand skulle opstå. Placeringen fremgår af fig. 10. Endelig skal opføres en tømret bro over den kanal, som på dette tidspunkt løber langs bygningens side mod volden (se fig. 6.), for at forbinde den nye port med den anden side af denne kanal. »Hans Kongelige Mayestæt« bifalder projektet med disse ændringer ved resolu-

tion den 16. maj. Meyn indhenter dernæst overslag på ændringerne og den 1. juni underskrives kontrakterne på murer- og tømrerarbejdet. Disse kontrakter omfatter ikke leverancer af materialer og lyder på ialt 2134 Rdlr. til de 2 murermestre Petermann og Qvist og ialt 2568 Rdlr. til de 2 tømrermestre Burmester og Kernn. Hvis man medregner materialer og andet, som opregnet i de af Meyn modificerede overslag, kommer man til en samlet sum på 13658 Rdlr. Tidsfristen bliver udgangen af juni for Staldetatens del og 2 måneder senere for den del, som Livgarden til Hest skal disponere over. Dog tager tømrermestrene forbehold for halvdelen af Staldetatens del.

Vender vi nu tilbage til de 3 figurer 8 - 10, bemærker vi først, at de 2 første viser tegninger, der er signeret af Meyn i 1798, medens tegningen på den sidste er usigneret. En mulighed kunne være, at fig. 8. som kun viser tagets form ved gavlene, hidrører fra Meyns første forslag til genopbygning.<sup>28</sup> Fig. 9., kan ligeledes hidrøre fra dette forslag, idet det viste snit så skal henføres til bygningens midterste del. Fig. 10. må antages at høre til det ændrede og endelige projekt.

### Hvad der videre hændte

Ved englændernes bombardement af København den 2.-5. september 1807 blev Staldetatens del af bygningen ramt. Af den efterfølgende syns- og taksationsforretning fremgår, at 54 alen er »totalt afbrændt«. Det tilføjes dog, at da murene på alle 4 sider er ubeskadigede og vil kunne bruges igen, især da den afbrændte del kun har været 1 etage høj, så regnes dis-



Fig. 7

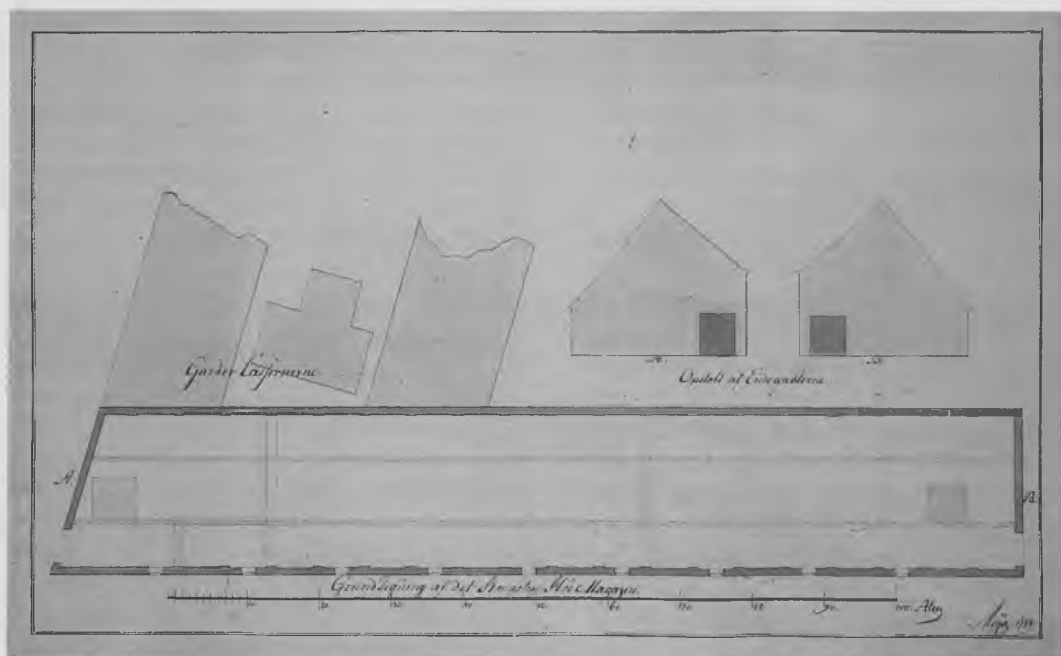
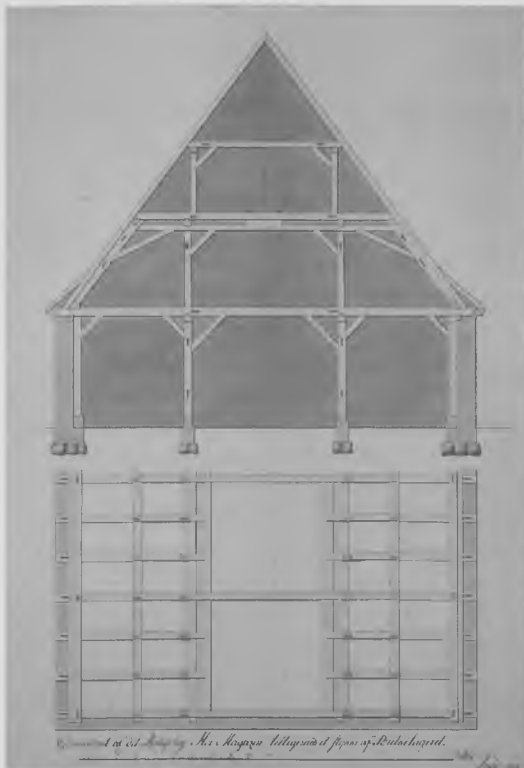


Fig. 8



se ikke med ved takseringen af skaden. De anførte oplysninger viser, at det har været den sydlige del, det er gået ud over, og at brandmuren fra 1798 har tjent sit formål. Brandtaksationen efter genopbygningen kommer så sent som 1823.<sup>29</sup>

Igennem hele 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet sker der reduktioner af antallet af heste hørende til

Fig. 7. Udsnit af tavle IV i *Hafnia Hodierna*, 1748 (Københavns Bymuseum).

Fig. 8. Udkast til genopbygning af Hømagasinet. Plan og gavle. Sign. Meyn 1798. De tre tværgående mure/vægge er tilføjelser med blyant og har ikke kunnet dateres (Rigsarkivet).

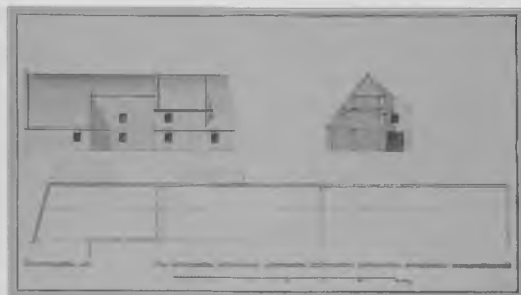


Fig. 9. Udkast til genopbygning af Hømagasinet. Snit og del af bjælkelag. Sign. Meyn 1798 (Rigsarkivet).

Fig. 10. Udkast til genopbygning af Hømagasinet. Det ændrede projekt. Plan, snit og del af facade mod Vester Vold. Usigneret og udateret, men antagelig Meyn 1798 (Rigsarkivet).

Staldetaten.<sup>30</sup> I årene omkring 1790 lå antallet således på ca. 250, medens det i årene omkring 1930 var nede på ca. 20. Det er derfor klart, at man i denne periode må finde en tilsvarende nedgang i behovet for magasinplads til hø.<sup>31</sup> I forbindelse med Grundlovens indførelse i 1849 går Hømagasinet over til at være statsejendom med mulighed for udlejning eller salg, og det vides, at salg i hvert fald har været ønsket i begyndelsen af 1870'erne.<sup>32</sup> I de undersøgte kilder fra perioden er ikke fundet spor efter større bygningsændringer, så vi vil springe helt frem til 1935.<sup>33</sup>

I 1930'ernes første halvdel er Det kongelige Hømagasin udlejet til Skandinavisk Akkumulatorfabrik.<sup>34</sup> I for-

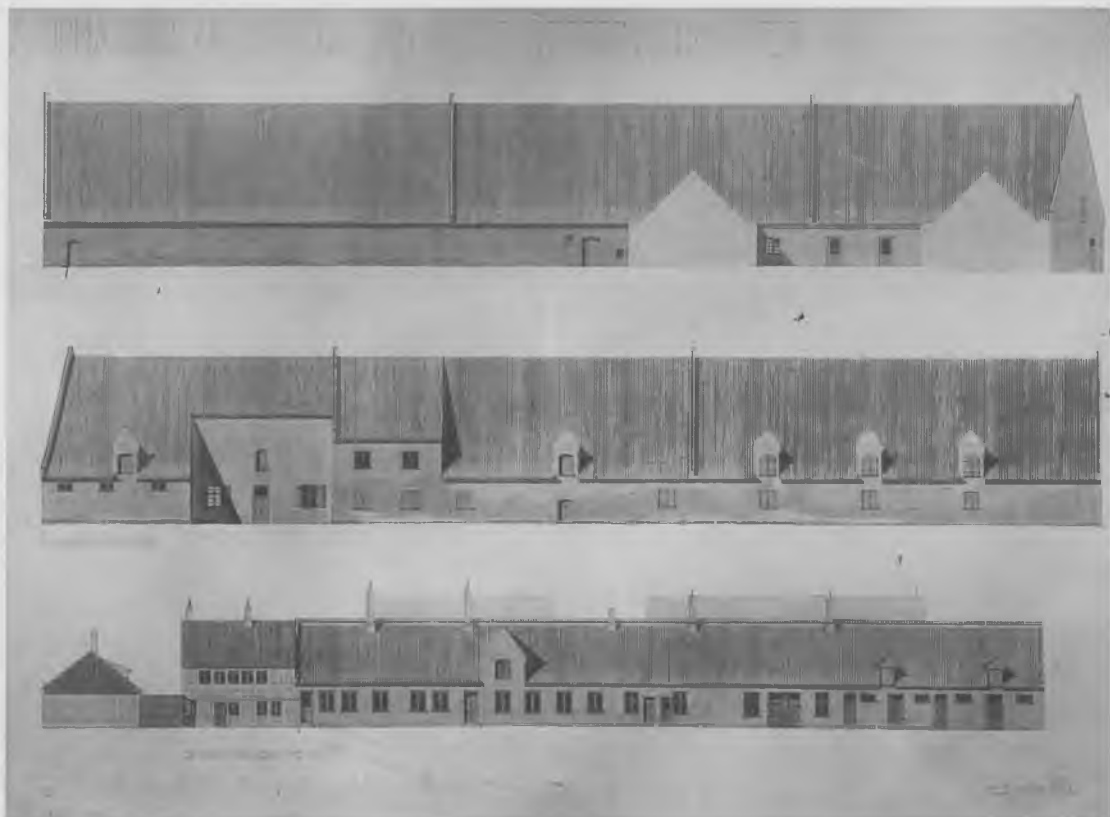


Fig. 11-12 Hømagasinet 1935. Opmålingstegning, udført af Erik Stengade. Del af et sæt, hvoraf er fundet: Facade mod gård, facade mod Vester Voldgade, længdesnit og seks tværsnit (Kunstakademiets Bibliotek, Samlingen af Arkitekturtegninger).

bindelse med at der i 1935 skal opstilles lejekontrakt for en ny lejer, har Indenrigsministeriets ejendomsafdeling overvejelser om opsigelsesvarsel i lyset af »planlagte Byggearbejder paa de til Civiletatens Materialgaard og Hømagasinet hørende Arealer«. I den forbindelse nævnes den senere opførte Postgirobygning eksplicit, og det anføres, at det har været meget vanskeligt at finde en lejer.

I 1938 sker det så. For at skaffe plads til den nye postgirobygning, tegnet af Thorvald Jørgensen, nedrives

den sydøstlige del af Hømagasinet, og det afkortede hus forsynes med en ny gavl.<sup>35</sup> I sin ansøgning om byggetilladelse til denne skriver Thorvald Jørgensen den 7. april 1938 bl.a.: »Af Hensyn til Gadebilledet, ønsker man at opføre Gavlen af Murværk, skønt den kun er midlertidig, da det gamle Hus sikkert vil faa en meget begrænset Levetid«. Bygningsattesten for gavlen er dateret 12. august 1938.<sup>36</sup>

Et sæt af opmålingstegninger fra 1935 er bevaret.<sup>37</sup> Fig. 11., viser en tegning herfra.

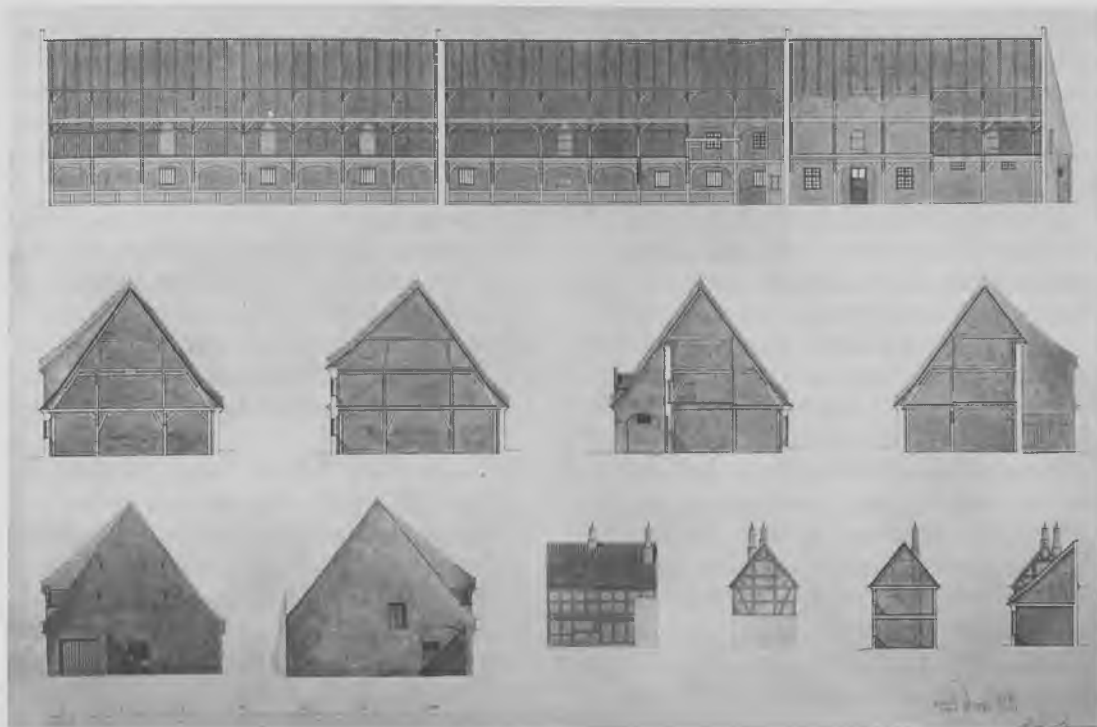


Fig. 12

## Afsluttende bemærkninger

I 1946 indrettes der billedhuggeratelier i den midterste del af det, der er tilbage af Hømagasinet. I sin ansøgning til Magistratens 4. afdeling om godkendelse af tegningen kommer Thomas Havning bla. ind på bygningsens høje alder, og han tilføjer: »og jeg har set det som min Opgave at bevare det mest muligt, hvilket især gælder Tømmerkonstruktioner, men også Vinduer og Døråbninger bibeholdes«. Her lyder således andre toner end 8 år tidligere.

At begynde på en udskiftning af materialgårdskompleksets utidssvarende og til dels nedslidte bygninger med ny og tidssvarende bebyggelse,

sådan som der var tale om for 70 år siden, er vel ikke en ubetinget uhyrlig tanke.<sup>38</sup> Det blev altså kun til Postgirobygningen, som formentlig endnu i mange år vil være kendt under dette navn. Nu står den midt i det hele og er for stor, men er i hvert fald med sin gule farve søgt tilpasset sine omgivelser. I mellemtiden er så Kongens Bryghus yderst mod havnen forsvundet ved branden i 1960. Bryghuset med omgivende bygninger har givetvis heller ikke klædt Materialgårdene. Nu henligger bryghusgrunden ubebygget og efterlader – i hvert fald med sin nuværende indretning – disse sært ubeskyttede. Måske kommer det en dag dertil, at bryghusgrunden skal bebygges. En mulighed

kunne da være at opføre en bygning, der ikke ligefrem konkurrerer med omgivelserne: Christian 4.s bryghus på Slotsholmen, materialgårdskomplekset, og Knud Arne-Petersens beboelseskompleks ved Langebro.

I årene 1995-97 blev det indre af Hestgardekasernen helt ombygget. I forbindelse med denne ombygning skete der en udvendig istandsættelse, i hvilken også indgik lægning af nye tage. Denne udvendige istandsættelse omfattede også Hømagasinet og havde Tegnestuen Kvisten som arkitekt.<sup>39</sup> Hømagasinet indeholder i dag snedkerværksted i den nordlige ende, billedhuggerværksted i den midterste del, og møbelmagasin i den sydlige del. Det administreres under Slots- og Ejendomsstyrelsen.

## Noter

1. Steffen Linvald: *Gammelholm og Frederiksholm*, s. 230-46, Bo Bramsen (red.): *København før og nu - og aldrig*, bd. 2, 1987. Tillige Frederik Weilbach: *Civiletatens Materialgaard*, Historiske Meddelelser om København 1934-35, s. 243-68.
2. Steffen Linvald, note 1 (tillige s. 343-53).
3. Sbk, komm.prot. 29. april 1739. (Kilderne til historien om opførelsen af Hømagasinet findes i Rigsarkivet (RA). Oplysningerne er hentet fra resolutionsprotokoller vedr. Slotsbygningsskommissionen (Sbk), fra kommissionsprotokoller vedr. samme kommission og fra bilag til disse kommissionsprotokoller, hhv. Partikulærkammeret 122, 126 og 127).
4. Knud Voss: *Bygningsadministrationen*

under *Enevælden*, 1966, s. 63ff. Løvenørn dør 27. februar 1740, hvorefter Victor Christian von Plessen indtræder, men da er kommissionens arbejde med det betragtede projekt i det væsentlige afsluttet.

5. Hakon Lund: *Det første Christiansborg*, Kristian Hvidt, Svend Ellehøj og Otto Norn (red.): *Christiansborg Slot*, bd. 1, 1975, s. 179-314.
6. Hjalmar Friis: *Den kongelige Stald-Etat*, 1947. Garderstalden og Prinsens Stald, begge nord for slottet, hørte ikke under Staldetaten.
7. 1 læs = 30 lispund = ca. 240 kg. Når høet før transport presses til baller ved hjælp af en håndpresser, opnås en rumvægt på ca. 130 kg/kubikm, T. Westermann og H. Goldschmidt (udg.): *Landmandsbogen bd. 1*, 1895, s. 622ff. Et læs vil fylde ca. 1.85 kubikmeter i denne tilstand.
8. Sbk, komm.prot. 6. maj 1739. Bilag til samme.
9. Sbk, bilag til komm.prot. 6. maj 1739.
10. Sbk, bilag til komm.prot. 1. juli 1739.
11. Hakon Lund, note 5. Tillige Knud Voss: *Arkitekten Nicolai Eigtved 1701-1754*, 1971. s. 138ff. I forbindelse med den betragtede sag giver indførslen i kommissionsprotokollen den 17. juni specielt indtryk af, at Slotsbygningsskommissionen ikke har haft nogen høj mening om Häusser. Nogle forslag fra denne aflejes kort med, at det er noget, han som generalbygmester selv må tage sig af.
12. Sbk, komm.prot. 17. feb. 1740. Bilag til samme.
13. Sbk, res.prot. 23. feb. 1740.
14. RA, Staldetatens arkiv, indk. sager og kgl. res. 1740, no. 23.
15. Sbk, komm.prot. 9. marts 1740.
16. Volrad August von der Lühe (1705-78) blev i 1735 kammerjunker hos Christian 6. Hans videre løbebane er beskrevet af Harald Jørgensen i *Dansk*

- Biografisk Leksikon*, 3. udg., 1987-93. Se endvidere *Hof- og Statskalenderen* for 1740ff.
17. En kontrakt vedr. slyngværk approberes 5. maj 1740 (Sbk, res.prot. 25. apr. 1740). Tillige finder man en ansøgning fra en tydeligt utilpas Häusser om approbation af en regning for allerede udført arbejde (bræddegulv med underlag mod fugt fra nedent). Approbationen er dateret 7. sept. 1740 (Sbk, res.prot. 7. sept. 1740). I begge tilfælde drejede det sig om beløb på lidt over 200 Rdlr.
  18. Sbk, res.prot. 6. apr. 1740.
  19. Se note 13.
  20. RA, Rentekammeret (Rtk) 2242.8, Københavns Hof- og Militæretats kontor, kgl. resolutioner og reskripter m. bilag, Nr. 409 litra G og H, 1741.
  21. Vi er i reformperioden under Struensee. Bygningskommissionen af 1742, der erstattede generalbygmesterembedet efter Häussers afgang, var dog endnu ikke ophævet, men blev i september 1771 erstattet af Overbygningsdirektionen. Rentekammeret var blevet nedlagt i juni 1771, og i den forbindelse oprettedes »Danske Kammer«. Rentekammeret genoprettedes i januar 1773. Se i øvrigt Knud Voss (note 4).
  22. Rtk., seddelreg. 49, Civiletatens Bygnings- og Materialforvalter, embedets arkiv 5, diverse embedssager 1770-1780.
  23. Baron Frederik Ludvig Ernst v. Bülow tiltrådte 1. maj 1770 som 1. staldmester. Hans foresatte, overstaldmester v. Staffeldt, fratrådte 30. juni 1771, og næste i rækken af overstaldmestre tiltrådte i 1774. Se Hjalmar Friis (note 6), s. 141ff.
  24. Beskrivelsen i en brandtaksation, dateret 3. februar 1796 nævner 8 lemme i forsidsens mur, en dør i midten af denne og tillige vægtene. Endvidere forhøjelse af længde 32 1/4 alen. Der nævnes ikke udtrykkeligt forhøjelse på to strækninger, og de 32 1/4 alen afviger en smule fra summen af de to tidligere anførte længder.
  25. Note 22, embedets arkiv 7, diverse embedssager 1794-1807.
  26. Rtk 244.12, Bygningskontoret, kommunicerede kgl. resolutioner m. bilag, jan.-maj 1798.
  27. Forsvarets Bygningstjeneste, Historisk Tegnearkiv I-26-3. Af en brandtaksation fra 9. januar 1799 fremgår tillige, at bygningen nu »til alle sider« er opført af grundmur.
  28. En lignende tilskrivning har Centralregisteret for Arkitekturtegninger IV, p. 116. (RA).
  29. Landsarkivet for Sjælland m.m., brandtaksationer for Matr. nr. 245C, Vester kvarter.
  30. Hjalmar Friis (note 6), s. 179ff.
  31. Hestgarden blev nedlagt 1866, og dermed forsvandt behovet for magasinplads til hør for denne.
  32. *Danmarks Kirker*, udg. af Nationalmuseet: *København By 5*, 1983-87, s. 646.
  33. Landsarkivet for Sjælland m.m., brandtaksationer for Matr. nr. 245C og D, Vester kvarter. Tillige Bygge- og Teknikforvaltningen i Københavns Kommunes byggesagsafdeling (under Matr. nr. 289, Vester kvarter).
  34. RA. Boligministeriets 4. kontor, journalsager, gruppe 75, 1931-35.
  35. I Københavns Bymuseums billedsamling findes fotooptagelser fra nedbygningen. (Vester kvarter, kasse 2, læg 21, nr. 38, 39 og 40).
  36. Byggesagsarkivet (note 33).
  37. Kunstakademiets Bibliotek, Samlingen af Arkitekturtegninger.
  38. Frederik Weilbach kommenterer i slutningen af sin artikel (note 1) behovet for istandsættelse af Det store Materialhus. Brandtaksationerne til og med 1924 for Det kgl. Hømagasin omtaler dette som »vel vedligeholdt«, medens der

i 1933 kun bruges benævnelsen »vedligeholdt«.

39. Omtale af ombygningen af Hestgardekaseren findes f.eks. i *Byggeplads Danmark*, 9. årg., nr. 6, 1997.



# »De forvildede, usædelige og i højeste Grad fordærvede Mennesker«

Indsatte på arbejdsanstalten Ladegaarden i 1800-tallets København

*Birgitte Vedel-Larsen*

De fattiges historie har i mange år været lovgivningens og anstaltens historie. Dette fænomen hænger i høj grad sammen med de bevarede kilder, idet de hovedsageligt består af lovttekster, reglementer, kommissionsbetænkninger o.lign. Denne artikel beskæftiger sig i stedet med beboerne, de indsatte, på en af Københavns fattiganstalter, nemlig Ladegaarden, som lå lidt udenfor byen, omtrent hvor Forum og Radiohuset ligger i dag. Anstalten skulle fungere som arbejdsanstalt og huse i løbet af 1800-tallet et stigende antal fattige således, at der i 1850 var ca. 2000 arbejdsføre indsatte.

Birgitte Vedel-Larsen, f. 1976, cand. mag. i historie og etnologi. Har arbejdet med Ladegaarden og dens beboere i specialet »Ladegaarden – Et Fabriksanlæg af det mindre kostbare Slags for arbejdsløse og huusvilde Personer«, Københavns Universitet 2002.

I arbejdet med fortiden kan det være svært at få øje på det almindelige menneske. Mange af de bevarede kilder repræsenterer de højere samfundsklasser, som kunne ønske at dokumentere deres liv i en dagbog, selvbiografi eller lignende. Det almindelige menneske og de fattigste klasser hører ikke til i denne kategori, hvilket ofte gør det vanskeligt, at få noget at vide om deres daglige liv. Dog hænder det indimellem, at det bevarede kildemateriale, ofte skabt i et bestemt officielt eller institutionelt øjemed, åbner mulighed for en dybere indsigt i, og forståelse af, de samfundslag, der ellers er så kildemæssigt svagt repræsenterede.

Et sådant tilfælde udgør de afhøringsark som blev udfyldt for de fattige, der blev indsat på arbejdsanstalten på Københavns Ladegaard. Ved hjælp heraf er det muligt at få et detaljeret indblik i, hvordan livet på en fattiganstalt i 1800-tallet tog sig ud set fra de indsattes side.

## Ladegaarden

I tiden omkring Reformationen i 1536 ændredes fattiges vilkår drastisk i Danmark. Man begyndte at skelne mellem hvem, der var i stand til at arbejde, og hvem der ikke var. Kun de, der ikke kunne varetage et ar-



Fig. 1. Ladegården set udefra i 1895 (Københavns Bymuseum).

bejde, blev anset for berettigede til at få hjælp, mens raske og rørige fattige blev anset for at være dovne, hvis de ikke kunne forsørge sig selv. Det blev almindelig praksis, at raske fattige skulle straffes med kagstrygning og siden udvises af byen eller sognet. De fattige, der blev fundet værdige til hjælp, fik ret til at tigge om almisse, og få del i en mere eller mindre institutionaliseret fattighjælpsindsamling, organiseret gennem kirken. Dette var reglen frem til 1799, hvor København fik en ny fattiglovgivning, som bestemte, at alle uarbejdsføre såvel som arbejdsføre fattige havde krav

på hjælp. Tanken om, at fattigdom var en konsekvens af dovenskab, eksisterede dog stadig, og det var blevet almindeligt at oprette fattiganstalter, hvor de indsatte skulle arbejde for føde og ophold. Selv indlagte på hospitaler skulle arbejde i den udstrækning, deres sygdom tillod det.

I anden halvdel af 1700-tallet var der således oprettet en hel række fattiganstalter og arbejdshuse til at rumme byens fattige. Desværre var disse ikke tilstrækkelige til at afhjælpe det stadigt voksende problem, som fattigdom udgjorde. Derfor blev det i begyndelsen af 1820'erne besluttet at

oprette en fabrik, som skulle sørge for »yderligere end hidtil at beskæftige de Personer, som nyde fast Understøttelse af københavns Fattigvæsen«. <sup>1</sup> Til dette formål valgte man at benytte Københavns slots gamle Ladegaard, der oprindeligt var blevet opført som ladegård til Københavns slot af Christian 4. i 1620. Senere førte bygningerne en omtumlet tilværelse med flere forskellige ejere, bla. som pesthospital under epidemien i 1711, som krigshospital og sidst som sindssygeanstalt (St. Hans). Da sindssygehospitalet i 1816 flyttedes til Roskilde, stod bygningerne tomme frem til 1822, hvor de atter blev taget i brug, denne gang som arbejdsanstalt for Københavns arbejdsføre fattige.

Denne undersøgelse bygger på 130 fattige, der blev indsat på Ladegaarden i 1844. Ved deres ankomst fik de udfyldt et afhøringsark, der var en del af det administrative apparat, som Københavns Fattigvæsen anvendte som middel til at bestyre og kontrollere de indsatte. Afhøringsarkene er valgt alfabetisk således, at jeg er startet ved A – arkene er ordnet alfabetisk efter navn – og har taget alle ark fra 1844. Materialet er så omfattende, at det kun bragte mig til H i alfabetet. Arkene bestod af spørgsmål af praktisk betydning som navn, alder, helbred, oplysninger om tidligere beskæftigelse, der tjente til at udnytte den indsattes evner bedst muligt. Derudover var der administrative oplysninger, der skulle bruges til at bestemme forsorgsberettigelsen, og der var oplysninger om tidligere kriminelle handlinger. Der var også et spørgsmål, som gik på, om personen tidligere havde fået almisse af fattigvæsenet.

Det, som gør disse ark interessan-

te, er de ofte meget udførlige besvarelser af de givne spørgsmål. Da fastlæggelsen af forsorgsberettigelsen havde meget stor betydning – en by eller et sogn ønskede ikke at påtage sig underholdet af en person, der ikke hørte til – blev spørgsmålet om tidligere opholdssted besvaret i minutløse detaljer, hvis personen ikke var født og opvokset i København. For at være forsorgsberettiget i København skulle en person have opholdt sig der i fulde 3 år. Blev en person nødlidende efter at have opholdt sig i byen i kortere tid, skulle vedkommende forsørges et andet sted. Derfor var det af stor betydning at fastslå, hvor den enkelte fattige havde tilbragt livet.

Da praksis med at udfylde afhøringsark havde været opgivet en tid, men blev genoptaget i 1844, havde flere af de fattige, der fik udfyldt ark dette år, tidligere været under fattigvæsenet, enten på Ladegaarden eller på en af Københavns øvrige stiftelser. Dermed bliver det muligt at følge deres tidligere tilværelse under fattigvæsenet og med de ofte udførlige beskrivelser af deres tidligere liv, kan der også siges en del herom.

Når den fattige havde forladt Ladegaarden og vendte tilbage dertil fik de oprindelige afhøringsark fra 1844 påhæftet mindre såkaldte »continuerlige afhøringsark«. Herpå stod anført, hvornår den fattige havde forladt Ladegaarden, hvorfor, samt datoen for tilbagekomsten. Dermed kan vi også følge deres liv efter 1844. Endelig er det muligt, når afhøringsarkene ikke giver yderligere oplysninger, at spore de 130 personer i Ladegaardens sagprotokoller, som er udførligt ført for hvert enkelt år og med særskilt register. I sagprotokollerne er registre-

ret mange af de samme ting som i afhøringsarkene, men de er årsbase-rede og gælder ikke en enkelt person, som afhøringsarkene. Personerne vil dog kunne genfindes i protokollerne, og deres videre skæbne bestemmes.

## De indsatte

Af de 130 personer er de 84 mænd og de 46 kvinder. Mændenes alder det år, de blev indsat på Ladegaarden, er i gennemsnit 36,3 år, mens kvinderne kun er 34,2 år. Næsten alle kommer første gang på Ladegaarden i alderen mellem 25 og 44 år, og selv om 40-44 er mest almindelig, er der tilstrækkeligt mange yngre indsættelser til at trække gennemsnitsalderen ned. Alt i alt vil det sige, at det var mennesker i deres bedste alder, der blev indsat på Ladegaarden. København rådede over en række forskellige fattiganstalter og arbejdshuse, heriblandt fungerede Ladegaarden som en fabriksindretning, så det er ikke overraskende, at det var stærke og arbejdsføre mennesker, der blev overdraget hertil, mens svage, børn og ældre blev dirigeret til byens øvrige anstalter.

Da indsættelsesåret varierer for de enkelte fattige, viser dette ikke, hvordan aldersfordelingen var på et bestemt tidspunkt på Ladegaarden. Her kan vi se på 1844, der som nævnt er det år, hvor alle får udfyldt deres afhøringsark. På dette fastfrosne tidspunkt er langt de fleste mellem 35 og 49 år. Altså ikke ganske unge, men heller ikke gamle mennesker.

For mændenes vedkommende er det typisk tidligere håndværkere og arbejdsmænd, som havner på Ladegaarden. De har haft mange og kor-

te ansættelser især i København, men mange har også flakket omkring i landet, specielt på Sjælland, men også på Fyn og i Jylland og sågar i her-tugdømmerne og i udlandet. Flere mænd har tidligere været i militæret, nogle i mange år, og flere har været udstationeret på de Vestindiske øer i kortere eller længere tid.

For kvinderne kunne udsigten til at klare sig selv være dyster. Mange havde ikke lært andet end »almindeligt fruentimmerarbejde«. En mulighed for kvinderne var at gå i tjeneste, men der var ikke pladser nok til alle, og i tilfælde af sygdom eller graviditet risikerede de at miste pladsen. Alternative beskæftigelser for kvinder var at ernære sig ved at vaske, sy eller arbejde som sælgersker. Var der ikke andre udveje kunne kvinder ty til prostitution (løsagtighed). 12 af de 46 kvinder har klaret sig ved denne lidt flatterende næringsvej.

Langt de fleste af Ladegaardens indsatte var ugifte. Således var 24 af de 46 kvinder enlige, mens hele 71 af de 84 mænd aldrig havde været gift. Af de få, som var blevet gift, var 11 kvinder og 6 mænd blevet enker eller enkemænd, og 4 kvinder var skilt og en enkelt separeret, mens 2 mænd var skilt og 5 separeret. En enkelt kvinde var blevet forladt af sin mand. Det var altså stort set kun enlige, som kom på Ladegaarden.

Samtidens opfattelse af de mennesker, der havnede på Ladegaarden, var i overvejende grad negativ: »Det er saagodtsom altid et dovent og lastefuldt Liv, der har bragt dem saavidt. Drukkenskab sender de aller-fleste Rekrutter dertil«, hedder det i en lille bog fra anden halvdel af 1800-tallet.<sup>2</sup> Ved hjælp af afhøringsarkene kan vi få et mere præcist billede af,



*Fig. 2. I 1857 overtog Københavns Fattigvæsen byens gadefejning, og den såkaldte "Pjaltehær" blev en fast bestanddel af det københavnske bybillede. Her gør gadefejerne sig klar til at forlade Ladegaarden før dagens arbejde (Københavns Bymuseum).*

hvad det var for en type mennesker, der blev placeret på Ladegaarden. Af de 130 personer var 68 straffet, inden deres afhøringsark blev udfyldt i 1844, 2 straffes, mens de er under Ladegaardens regi, mens de øvrige 60 ikke straffes efter straffeloven. Langt størstedelen af de forbrydelser, senere Ladegaardslemmer begik, var tyveri, mens de næsthypigste var løsgængeri og betleri. Det var dermed typiske fattigmandsforseelser, de gjorde sig skyldige i. Af øvrige typer kriminalitet hørte bedrageri, hæleri, løbsagtighed, ulovlig besiddelse af gods, uroligheder, overfald og andet.

Af de 70 mennesker, der er registreret for kriminalitet, er de 31 kvinder. Det vil altså sige, at over halvdelen af kvinderne på Ladegaarden

og omkring halvdelen af mændene har begået kriminelle handlinger. Blandt de tidligere kriminelle eksisterer en del sørgelige skæbner. Det gælder f.eks. den lille dreng Jens Peter Christensen. Han var som 11-årig i maj 1828 kommet med sine forældre til København fra Ugerløse, hvor forældrene havde været fattige indsiddere. Allerede samme måned begik Jens Peter et tyveri og fik sin første dom – straffen var ris. Dommen medførte, at han af øvrigheden blev taget fra sin mor og kom til en Madam Petersen i Larsbjørnstræde. Her boede han til februar 1829, hvor han igen kom tilbage til moderen, men kun 4 måneder efter blev han i april 1829 igen arresteret for tyveri og kom i fængsel på sædvanlig fængselskost i 60 da-

ge. Han var nu 12 år gammel. Da han kom ud af fængslet, boede han igen hos moderen, indtil han som 13-årig stjal for tredje gang og den 19. april 1830 blev idømt 8 måneders forbedringshusarbejde.

Da han kom ud, lader det til, at han har prøvet at rette sig. I hvert fald var han 3 måneder i militæret som tambour, men den 29. juli 1831 blev han igen dømt for tyveri og var nu 18 måneder i forbedringshuset. Mens han var i forbedringshuset, blev han endnu en gang idømt ris. Han havde beholdt noget mad, han skulle have bragt til en anden fange. Da han kom ud, gik der ikke lang tid, før han atter begik tyveri, og igen den 14. november 1833 blev idømt forbedringshus, denne gang i 2 år. Før han blev dømt, var han bla. nogle måneder på Ladegaarden og i Frelser Sogns arbejds- og fængselshus. Efter løsladelse fra forbedringshuset blev han straffet for løsgængeri, men denne gang kun med fængsel på vand og brød i 5 dage. Men han kunne ikke holde sin sti ren, og i 1836 begik han indbrud og blev igen sendt til forbedringshusarbejde, denne gang i 4 år. Tilsyneladende har han haft et hidsigt gemyt, for i maj 1837, han var nu 20 år gammel, truede han en af opsynsvagterne på livet. Dette slap han ikke billigt fra, så de næste 6 år og 7 måneder tilbragte han i tårnene i Citadellet i Frederikshavn (Kastellet). I begyndelsen af 1844 kom han ud og blev nu sendt til Ladegaarden, hvor han var i ca. 3 måned, inden han blev sendt hjem til Ugerløse, hvor han var født. Tilsyneladende har han været straffet så mange gange, at han ikke har været indbygger i København i en så lang periode, at han kunne kendes forsorgsberettiget her.

Det er således en skønsom blanding af tidligere kriminelle, prostituerede samt helt »almindelige mennesker«, som ikke kunne klare sig, der fandt deres vej til Ladegaarden, hvor de nu skulle få en hverdag til at fungere side om side på den trange plads og på de fælles sovesale.

## Livet på Ladegaarden

Ladegaarden var inddelt i 3 afdelinger. Første afdeling var for de dygtigste og hårdest arbejdende fattige, der tjente så meget ved deres arbejde, at de ikke lå fattigvæsenet til byrde. Alle nyindskrevne kom i anden afdeling, indtil deres arbejdsevner var vurderet, og det blev besluttet, om han eller hun skulle blive i anden afdeling eller rykkes op i første afdeling. At være indskrevet i første afdeling var forbundet med visse goder, f.eks. bedre forplejning og længere arbejds pauser. Arbejderne i første og anden afdeling boede og arbejdede dog side om side. Endelig var der en tredje afdeling: tvangsarbejdsanstalten. Indsatte som havde forbrudt sig mod reglerne, kunne blive straffet her.

Livet på anstalten fulgte et fastlagt skema. En dag på Ladegaarden startede kl. 5 om morgenen om sommeren og kl. 6 om vinteren. Når de indsatte var stået op, skulle de rense sig selv og deres klæder, og sengene skulle redes. Når arbejdstiden begyndte, en time efter de var stået op, ringedes med en klokke, og et kvarter efter klokken havde lydt, skulle arbejdet være påbegyndt.

Efter 2 timers arbejde var der  $\frac{1}{2}$  times pause, hvorefter der arbejdedes

til klokken 12, hvor der var 1½ times pause for arbejderne i første afdeling, mens arbejderne i anden afdeling kun havde 1 times pause. Efter pausen arbejdedes til klokken 8 om aftenen med ½ times pause. I pauserne fik de indsatte mad, de skulle selv sørge for at rense deres skåle, og de skulle holde sig selv og deres tøj i pæn og ren stand.

Anstalten bestod af en række værksteder. I første omgang blev der satset på uldmanufaktur. Herudover havde Ladegaarden værksteder for farveri, linnedmanufaktur, rebslageri, lysestøberi, håndværk ligesom anstaltens jorder blev dyrket. I 1857 overtog Ladegaarden byens gadefejning, og den såkaldte 'pjaltehær' blev et fast indslag i bybilledet.

At blive indskrevet på Ladegaarden var ikke ensbetydende med, at resten af livet skulle tilbringes her. Fattigvæsenet lagde stor vægt på, at de enkelte fattige skulle oplæres i forskellige former for arbejde. Både så de kunne arbejde på forsorgens anstalter, men også så de igen kunne klare sig i samfundet uden at behøve fattighjælp. Derfor forlod de indsatte ofte Ladegaarden i perioder for at arbejde andetsteds. Derudover havde anstaltens beboere en fast ugentlig fridag, hvor de havde tilladelse til at forlade ejendommen, hvis de altså ikke var blevet fradømt denne ret pga. tidligere begåede forseelser. I øvrigt var der mange, der forlod Ladegaarden uretmæssigt, dvs. uden at have fået tilladelse af inspektøren. Vendte han eller hun senere tilbage, kunne de regne med afstraffelse i større eller mindre grad.

En anden årsag til at forlade Ladegaarden kunne være, at den fattige overflyttedes til en af Københavns

Fattigvæsens øvrige anstalter. I alt 470 gange har de 130 personer været på andre anstalter end Ladegaarden. De anstalter, de hyppigst besøger, er Almindelig Hospital og Frelasers arbejdshus på Christianshavn. Ladegaarden havde selv en sygestue, men ved alvorligere sygdomme eller sygdomme af længere varighed blev patienten sendt til Almindelig Hospital. Heller ikke her slap man dog for arbejdet, idet hospitalet havde indrettet arbejdsstuer, hvor patienter, der havde kræfter til det, skulle arbejde. Var man ikke frisk nok til arbejdsværelserne, kunne arbejdet foregå på sygestuen.

Mange Ladegaardsindsatte blev sendt til Frelasers arbejdshus, hvor de skulle på kur. Her var der i 1834 indrettet 2 sygestuer for 50 personer. Den lidelse, der skulle kureres, var fnat. Vi ved dog ikke med sikkerhed om alle, der blev indlagt, skulle kureres for fnat. I beskrivelsen står ofte, at de er blevet indlagt på Frelasers arbejdshus, men det betyder ikke nødvendigvis, at de er blevet indlagt i den forstand, vi i dag forstår ordet. De fattige, som kom til Ladegaarden eller en af fattigvæsenets øvrige anstalter, blev også indlagt. Dvs. at ordet mere har betydning af at være indskrevet på anstalten. Men da 208 af de 470 indlæggelser på andre anstalter end Ladegaarden var i Frelasers arbejdshus, er det dog mest sandsynligt, at de var her for kur, og fnat må have været et stort problem for fattigvæsenet.

Der er også en vis arbejdskraftudveksling mellem de forskellige anstalter. 2 kvinder blev sendt til Frelasers arbejdshus for at arbejde her, mens 8 - 3 mænd og 5 kvinder - sendtes til Almindelig Hospital for at ar-

bejde. Vi ved ikke meget om, hvilke arbejdsopgaver, de skulle varetage, men 2 kvinder skulle arbejde i vaskeriet på Almindelig Hospital, og en enkelt blev gangpige her, og den ene af de 2, der sendtes til Frelsers arbejds-hus, skulle også arbejde i vaskeriet.

5 kvinder fra Ladegaarden blev indlagt på Københavns fødselsstiftelse. 2 kvinder kom her endda 2 gange. En af de kvinder, der blev indlagt på fødselsstiftelsen, er Sophie Frederikke Egmuth, der kom på Ladegaarden i maj 1839. Hun var da 16 år gammel. Som næringsvej var anført, at hun havde lært almindeligt fruentimmerarbejde. I 1844 var der et notat om, at politiet skulle underrettes, før hun dimitteredes (udskrives fra anstalten), da hun søgte at ernære sig ved prostitution. Den 19. september 1844 fødte hun datteren Thora Emilie på Fødselsstiftelsen i København, og Thora Emilie kom med hende tilbage på Ladegaarden. I juni 1846 blev der givet besked om, at hun atter var gravid, og den 2.9.1846 fødte hun endnu en datter, Caroline Amalie. Straks efter nedkomsten sendtes hun til Fødselsstiftelsen, hvor hun var i 27 dage. Caroline Amalies far var en tidligere Ladegaardsindsat, som var dimitteret. Han var siden blevet dømt og afsonede straf, uden at det oplyses, hvori forseelsen bestod. Den 2. oktober 1847 sendtes Caroline Amalie på landet, som plejebarn under fattigvæsenet. Hun har da kun været 13 måneder gammel.

Flere af Ladegaardens indsatte havde børn. De børn, der var gamle nok, klarede sig selv, men var de yngre, blev de enten forsørget af deres far, eller af andre slægtninge. En anden mulighed var, at fattigvæsenet sendte børnene i pleje – helst på landet

fordi man mente, det var godt for børnenes moral. Blev børnene født, mens moderen var på Ladegaarden, kom de gerne med her. At der ikke var udbredt tradition for at holde forældre og børn samlet, viser sagen om enkemanden Peter Andreas Christensen. Han blev sat ind på Ladegaarden den 4.7.1844. Han havde en søn, som han ikke kunne forsørge, og som derfor også kom under fattigvæsenet. Men drengen, som var 9½ år gammel, kom ikke med faren til Ladegaarden. I stedet indlagdes han i Holmens arbejdshus. Der var dog en bemærkning på faderens afhøringsark om, at han ikke måtte dimitteres, før der var blevet truffet en beslutning med hensyn til sønnen. Faderen dimitteredes den 2. oktober 1844 med direktionens tilladelse, mens der ingen bemærkning er om, hvad der blev af sønnen.

Ladegaarden havde også et vist samarbejde med Sct. Hans Hospital på Bidstrupgård ved Roskilde, idet nogle af Ladegaardslemmerne af og til blev sendt til hospitalet for at arbejde. Der er dog også personer, der sendes til Sct. Hans Hospital som patienter. Heriblandt isenkræmmer-svenden Adam Frederik Bøgvad<sup>3</sup>. Han var født i 1776 i et skovfogedhus på Bregentved gods i Sorø amt. Indtil han var 14 år gammel, boede han hos forældrene. I 1790 kom han til København, hvor han lærte handel og havde sin egen butik i 22 år. Dernæst begyndte han et omflakkende liv. Han rejste fra sted til sted og var et år på en gård på Skjoldenæsholms gods, et år på en anden gård og et år som skolelærer i Holbæk amt. Dernæst var han et år hos sin far i Slagelse. I 1816 blev han indlagt som sindssvag på Helsingør Hospital og blev her i 9 år





Fig. 3. Dette syn af Ladegaarden, omgivet af tilhørende marker, mødte fattige, som i 1840'erne blev sendt hertil. Akvarel af H.G.F. Holm, 1840 (Københavns Bymuseum).

til foråret 1825, hvor han blev overflyttet til Sct. Hans Hospital på Bidstrupgård. Denne gang var han indlagt i ca 3½ år. Fra Sct. Hans blev han flyttet til Ladegaarden, hvor han blev indsat 30. oktober 1828. Han opholdt sig her et års tid, inden han igen blev indlagt som sindssvag på Sct. Hans Hospital, også i ét år. Herefter blev han indlagt på Møns dåreanstalt, hvor han var i 5 år og 8 måneder, inden han igen i juni 1836 kom tilbage til Københavns Ladegaard. Her blev han til 1845, hvor han blev indsat som lem på Almindelig Hospital.

### Arbejdet på Ladegaarden

Mange af Ladegaardens indsatte fik arbejde udenfor anstalten i kortere eller længere perioder. 70 pct. af de 84 mænd og 76 pct. af de 46 kvinder blev sendt i arbejde én eller flere gange. Arbejdet kunne Ladegaardens indsatte selv finde, eller det kunne anvises dem af fattigvæsenet. Det var særligt Københavns håndværkere, der aftog Ladegaardens indsatte. Mænd med erhvervs erfaring blev ofte sendt til arbejdsgivere inden for samme branche. Således blev kammageren Christopher Hansen sendt i arbejde

hos kammagere ikke mindre end 16 gange, men han var også på Lade-  
gaarden i 22 år.

Det var hovedsageligt som arbejds-  
mænd, Ladegaardens mænd dimitte-  
redes. Men 25 af de 64 mænd, der  
sendes i arbejde, var udlærte i de  
håndværk, de blev ansat i. Det var  
hovedsageligt indenfor erhvervsgrene,  
som også hyrede uflaglærte fra Lade-  
gaarden

Det var især de københavnske mu-  
rere, der hyrede fattige, idet de 84  
mænd i alt 85 gange blev sendt i mu-  
rerarbejde, men mange fik også ar-  
bejde på Holmen – 54 gange har  
mænd været sendt hertil. Færre gange  
har Ladegaardens mænd været sendt  
ud til høkere, skomagere eller på fa-  
brik. Derudover sendtes de ud i mange  
forskellige erhverv, f.eks. som blik-  
kenslagere, brændevinsbrændere og  
vandkikkere.<sup>4</sup>

Også kvinderne blev sendt i arbej-  
de, men det er ikke så enkelt at be-  
stemme deres arbejdsområder, da de-  
res erhvervserfaring for en stor del  
udgør almindeligt fruentimmerarbej-  
de. Der er dog 6, der er oplyst ansat  
på vaskeri, 5 er hyret til fabriksar-  
bejde, og 2 er sendt i tjeneste. Det  
har ikke betydning for de senere an-  
sættelser, at flere af kvinderne er tid-  
ligere prostituerede, idet 10 af de 12  
løsagtige kvinder har været i arbej-  
de.

De mennesker, der hyrer arbejds-  
kraft fra Ladegaarden, kommer fra al-  
le samfundslag. Der er dog en stor  
overvægt blandt folk, der »ejer noget«.  
Dvs. mestre, fabriksejere, værtshus-  
holdere o.lign. Derudover er der også  
svende, arbejdsmænd og husmænd  
blandt arbejdsgiverne.

Selv om personer fik arbejde hele  
året, var det i særdeleshed i foråret

og hen over sommeren, at udsen-  
delserne fandt sted. Med begyndelse  
i marts toppede det i april og holdt  
sig fast henover sommermånederne  
for at falde i september og oktober.  
Det vil altså sige, at arbejdsbehovet  
var størst i sommerhalvåret frem for  
om vinteren, og der er et tydeligt sæ-  
sonbestemt mønster, som delvist  
hænger sammen med det hånd-  
værksarbejde, de sendes ud i. Det er  
også tydeligt, at kvinder lettere end  
mænd kan få arbejde om vinteren.  
Formentlig fordi de påtager sig tyen-  
deopgaver, hvor mændene hyres til  
håndværk og som arbejdsmænd.

Foruden at være sæsonbestemt, var  
det hovedsageligt korte ansættelser.  
Næsten alle de personer, der sendtes  
i arbejde, var tilbage på Ladegaarden  
indenfor et år, de fleste indenfor 4  
måneder og langt de fleste indenfor  
en måned fra de forlod anstalten. Der  
er flere forskellige forklaringsmulig-  
heder på de korte ansættelser. Lade-  
gaardens indsatte kan have været en  
let tilgængelig arbejdskraft, der kun-  
ne trækkes på i flaskehalssituationer,  
hvor arbejdskraft i en kort periode  
var en mangelvare. Dette hænger og-  
så sammen med, at ansættelserne er  
sæsonbaserede. Ved at hyre dem for  
en periode ad gangen behøvede ar-  
bejdsgiveren ikke at forpligte sig til  
en lang ansættelse med økonomiske  
forpligtelser om vinteren. En anden  
faktor er den sociale deklassering, der  
var forbundet med et ophold på La-  
degaarden. »Enhver Kjøbenhavnner  
kjender kun alt for godt, Ladegaar-  
den og dens Beboere, der i Alminde-  
lighed betragtes som veritable Pari-  
aer, hvis urene Berørelse man efter  
bedste Evne søger at unddrage sig«.<sup>5</sup>  
Med en sådan karakteristik er det ik-  
ke mærkeligt, hvis byens håndvær-



*Fig. 4. Soveloftet på Ladegaarden. Her lå de indsatte tæt sammen. Til personlige ejendele havde hver indsat et søm, hvor ekstra tøj kunne hænges (Københavns Bymuseum).*

kere primært kiggede andre steder efter arbejdskraft. Derudover kæmpede Ladegaarden med alkoholproblemer, og mange af de mennesker, der blev sendt i arbejde, var tidligere straffede. En tidligere dom betød ikke, at personen ikke kunne blive sendt i arbejde, men det kan have haft betydning for fastansættelsen.

### Ladegaardens reglement

Selv om 60 af de 130 personer ikke var straffet før deres ophold på Ladegaarden, blev næsten alle straffet

efter Ladegaardens eget strenge system. Kun 16 nåede aldrig at blive straffet, og 3 var kun på Ladegaarden et meget kort stykke tid, henholdsvis 2 måneder, 10 dage, og én kom ud samme dag, han blev indskrevet.

Ladegaarden var styret af regler og bestemmelser, og disciplinen blev søgt overholdt ved, at den mindste forseelse medførte straf bestemt af fattigvæsenets reglementer. De hyppigst forekommende forseelser var »udeblivelse«, »bortgåen« og »kommen fuld hjem«. Derudover var der mange andre typer forseelser. Straffen var ger-

ne indeholdelse – dvs. misdæderen mistede retten til at forlade Lade-gaarden i et vist antal fridage – og ved alvorligere forseelser kachot eller tvangsarbejde.

Der er stor overvægt blandt de »mindre« forseelser under fattigvæse-net, hvilket ikke kan overraske, så længe det betragtedes som en forseelse blot at komme for sent hjem en aften. Kvinderne skriver sig for næsten dobbelt så mange forseelser som mændene, idet de 46 kvinder har be-gået 759 forseelser, mens de 84 mænd er straffet 790 gange.

Den forseelse de indsatte hyppigst gjorde sig skyldige i, var udeblivelse, som udgør omkring 35 pct. af alle forseelserne. De indsatte havde som nævnt en fast ugentlig fridag, hvor de havde tilladelse til at forlade Lade-gaarden. Udgangstilladelse var be-tinget af regler for, hvor længe man måtte være væk, og der var præcise tidspunkter for, hvornår de indsatte skulle være tilbage. Det kunne dog være vanskeligt for de indsatte at overholde disse tidspunkter, da det »først er paa den Tid at man begyn-de at more sig rigtigt«. <sup>6</sup> Udeblivelse betød, at de indsatte ikke vendte til-bage efter en udgang. Udeblivelsen varede for det meste kun et par da-ge, men i visse tilfælde kunne der gå lang tid, før de enten vendte tilbage til Ladegaarden af sig selv eller blev fulgt af politiet.

Den næsthypigste forseelse var for sen hjemkomst. Det er, når den ind-satte kom hjem efter det påbudte ud-gangsophør. Selv ganske korte over-skridelser blev straffet med inddra-gelse af udgangstilladelsen.

Den tredje store forseelsesgruppe var fuld hjemkomst. Den udgør næs-ten 17 pct. af alle forseelser under

fattigvæsenet. 130 gange kommer de 84 mænd fulde hjem, mens de 46 kvinder kommer fulde hjem 126 gange. Dvs. at der er næsten lige så mange tilfælde af kvinder som mænd, der kommer fulde hjem på trods af, at der er dobbelt så mange mænd som kvinder.

## Absentering

Når mennesker kom på Ladegaarden, blev de sat i arbejde, men der var en stærk tendens til, at arbejderne for-lod det anviste arbejde. Interessant er det, at dette fænomen stort set kun findes hos mandlige indsatte. Det hænger formentlig sammen med ar-bejdsopgaverne, idet mændene ofte var i arbejde udenfor huset og såle-des formentlig har haft lettere ved at forlade arbejdet end kvinderne, som i højere grad blev sat i arbejde med vask og spinding indendørs. Af de kvinder, der forlod deres arbejde, var langt de fleste på markarbejde, da de stak af.

Det er typisk fysisk udendørsarbej-de, som mændene sendes ud i og stik-ker af fra. Især forlod mange sten-slagningen. Stenslagningsarbejdet blev betragtet som en af de hårdeste beskæftigelser, Ladegaardens indsat-te kunne blive sat til. Samtiden men-te, at arbejdet havde »den store For-deel (...) at dette Arbejde afskrækker den Dovne fra at give sig ind under Fattigvæsenet, saa at han hellere sø-ger Erhverv andetsteds«. <sup>7</sup> I 1839 for-talte Ladegaardsbeboeren Carl Hal-berg om sin dag på stenslagningsar-bejde. Han forklarede, at han den 14. august var »paa Steenslagningsarbei-de paa Castrup paa Amager og gik Klokken 4 om Morgenen fra Lade-



*Fig. 5. De indsatte på Ladegaarden blev sat i arbejde i anstaltens mange værksteder. Blandt kvinderne var arbejde i vaskeriet almindeligt. Fotografi ca. 1898 (Københavns Bymuseum).*

gaarden, hvor han først vendte tilbage om Aftenen Klokken 9«. <sup>8</sup> Det vil altså sige, at de personer, der blev sat til stenslagningsarbejde, ikke alene skulle udføre hårdt fysisk arbejde, men også havde endnu længere arbejdsdage end de øvrige indsatte.

Efter stenslagningsarbejde er markarbejde den type af arbejde, de fleste mænd stikker af fra – altså den samme slags arbejde, som også kvinder forlod, og det på trods af fattigvæsenetsbestyrelsens begejstring for netop dette arbejde. Bestyrelsen mente, at markerne gav »Arbejde for ikke faae Fattige om Sommeren, og

mangen Fattige har ved dette Arbejde, i Forbindelse med tarvelig Føde og et godt Leie, gienvundet tabt Helbred og tilsatte Kræfter«. <sup>9</sup> Blandt de mennesker, som faktisk skulle udføre arbejdet, har der tydeligvis været en anden opfattelse af de friske, sunde udendørs beskæftigelser.

Da gadefejning i 1857 blev en fast beskæftigelse på Ladegaarden, blev det et af de arbejdsområder, rigtig mange forlod ureglementeret. Det var heller ikke nok blot at møde på det anviste arbejde. Et par af mændene er straffet for dovenskab. Også i forbindelse med arbejde var der et par

mænd, der blev straffet for fuldkab. I et tilfælde møder en mand endda fuld på arbejde i det hus, hvor han er anvist arbejde.

En hel del stikker af fra de anstalter, hvor de er indsatte. Det er hovedsageligt Ladegaarden, det drejer sig om, men der er også tilfælde, hvor de indsatte stikker af fra andre anstalter eller på vejen hertil. De anstalter, det drejer sig om, er Almindelig Hospital og Sct. Hans Hospital på Bidstrupgård. Der er ikke meget overleveret om, hvor let eller svært, det var at stikke af fra Ladegaarden, men de mange »absentationer« tyder ikke på, at det har været svært. Dog lader det til, at det har været lettere at forsvinde fra udendørs aktiviteter end fra de indendørs. Den indsatte Anders Nicolai Andersen så sig i oktober 1845 nødsaget til at »absentere« sig fra Ladegaarden ved at springe ud af et vindue. Det blev betragtet som en så alvorlig forseelse, at han blev dømt et år i forbedringshus. Også Jens Ludvig Floystrup »bortgik, formentlig ved at bryde hul i taget i snedkerværkstedet«. <sup>10</sup>

## Slagsmål og uorden

De indsatte på Ladegaarden fik en vis løn for deres arbejde. Men tilsyneladende er det ikke blevet anset for tilstrækkeligt, for der er mange tilfælde, hvor de indsatte har mistet eller solgt deres klædningsstykker. Det er særligt mænd, der sælger og i de tilfælde, hvor det er noteret, hvilke klædningsgenstande det drejer sig om, er det hovedsageligt trøjer og skjorter, mændene mener at kunne undvære. Men også kvinder kunne finde på at sælge ud af deres tøj, selv

om det skete i langt mindre omfang end blandt mændene. Det er kun noteret i et enkelt tilfælde, hvilke klæder det drejede sig om, og da var det en særk, som kvinden mente at kunne undvære. Ladegaardens indsatte begrænser sig dog ikke til kun at sælge deres egne klædningsgenstande. Der er i flere tilfælde noteret, at de har solgt Ladegaardens eller andre af fattigvæsenets stiftelsers ejendele. Under et ophold på Almindelig Hospital har en kvinde således sat sig i besiddelse af et lagen, hun ville snige med ud og sælge, og samtidig tog hun hospitalets særk, kappe og trøje med sig. Dette er dog et voldsomt tilfælde. Det mest almindelige var at sætte sig i besiddelse af uldstrømper lavet af fabrikkens materiale eller uldgarn og strikkekarn, som tilhørte Ladegaarden. En blev anholdt med 12 spandehåndtag fremstillet af Ladegaardens materialer.

Det var ulovligt at tage brændevin med ind på Ladegaarden, og de indsatte blev visiteret i porten. I portnerens instruks hed det: »Denne Visitation gaae ud paa at skaffe Vished om, at intet Utilladeligt, og navnlig Brændeviin, indbringes«. <sup>11</sup> Dette afholdt dog ikke indsatte fra at forsøge, og der er da også 3 personer, der er blevet straffet for at medtage brændevin. Desuden var alkohol ofte indblandet, når de indsatte var involveret i uroligheder, som både kunne være på Ladegaarden eller ude i byen. I januar 1849 forlod Christopher Heinrich Fyschtegut Frederiksen stenslagningen og blev som straf frataget sin brændevin. Det faldt imidlertid ikke i god jord og han udviste derfor »stridig« og grov opførsel. Og det var ikke den eneste gang, Christopher opførte sig mindre pænt. I de

21 år han var i Ladegaardens varetægt, medvirkede han i uroligheder 3 gange. Han kom også fuld hjem 3 gange, og i 3 tilfælde solgte han ud af sine klæder – bla. en skjorte og en trøje i 1857.

Gadeuorden hørte til de uroligheder, der ofte blev begået, f.eks. kunne en indsat skælde politiet eller andre dele af ordensmagten ud. I ikke mindre end 20 tilfælde er politiets betjente, Ladegaardens ansatte eller andre, som f.eks. militær eller skildvagter, blevet udskældt af Ladegaardens beboere. I 7 tilfælde var gerningsmanden eller kvinden ikke ædru, og i yderligere 2 var der brændevin indblandet i miséren. Desværre er der ikke noteret meget om, hvori fornærmelserne bestod, men i et enkelt tilfælde beskrives det, hvordan Peter Alexander Archangel i oktober 1846 i drukkenskab har udskældt fabriksvagterne og kaldt dem »Kieltringe og Biester«.<sup>12</sup>

Slagsmål kunne også komme ud af drukkenskab, som da Andrea Kirstine Jensen, brøndborer Jacob Johansen Glandts kone, i oktober 1851 forårsagede opløb og slagsmål, da hun var fuld. At ikke alle indsatte på Ladegaarden kunne holde temperamenterne i ave, bevidner 2 forseelser, som Peter Martin Arlitz gjorde sig skyldig i. I 1848 slog han en anden fabriksarbejder og fik som straf lov at køle af 4 dage i kachotten. I 1850 kogte temperamentet over igen, idet han blev indblandet i et slagsmål på Ladegaarden, hvilket kostede ham 6 gange i kachotten fra lørdag aften til mandag morgen. Peter Martin Arlitz har alene skrevet sig for 66 forseelser, hertil hører også en af de mere kuriøse forseelser under fattigvæsenet, idet han i november 1854 gjorde sig

skyldig i at have puttet en flaske gennem et ituslået vindue – var det mon et forsøg på at indsmugle brændevin? Kilderne fortæller ikke mere – og dernæst i at være uforskammet. Derfor fik han 4 gange 24 timer i kachotten.

Blandt de mere dramatiske begivenheder i Ladegaardens historie er en påsat brand i 1839, hvor store dele af Ladegaarden nedbrændte. Der havde i lang tid været problemer med adskillelse af kønnene på Ladegaarden, og derfor havde ledelsen ladet et plankeværk opføre på tværs af gårdspladsen, således at de kunne holdes adskilte. Det vakte stor harme blandt arbejderne, især blandt dem, der havde kærester. En gruppe fabriksarbejdere slog sig sammen og planlagde begivenhederne, hvorefter arbejderen Tømmerup antændte branden. En af de »medsammensvorne« var Antoinette Christiane Frederikke Hansen, som i anledning af ildebranden, dømedes til 30 dage på vand og brød. Under afhøringerne efter branden samledes beviserne mod hende. Sophie Christiane Metscher forklarede således »efter at være formanet til sandhed«, at »strax efter at plankeværket var blevet lukket, hørte hun Anthoinette Hansen yttre, at det ikke varede længe inden Gaarden stod i Lys lue«.<sup>13</sup>

I forhøret af Antoinette selv sagde hun, at hun intet vidste: »at Gaarden skulde afbrænde, har hun ingensinde hørt omtale, eller kan i den Anledning meddele nogen som helst Oplysning«.<sup>14</sup> Hun har dog stærke kræfter imod sig, idet flere af de andre kvinder angiver hende. F.eks. siger Jacobine Andrea Worthlein, at en aften hun »vilde begive sig til sengs, saae hun at Anthoinette Hansen, hvis seng staaer i Nærheden af [hendes], tabte

Noget ud af sin lomme, idet hun tog sin kjole af, og da [Worthein] løb til for at see, hvad det var, bemærkede hun, at det var et stykke svovl (...) og nogle Svovlstikker (...) Paa [Wortheins] Spørgsmaal om, hvorfra hun havde Svovlet og Svovlstikkeren, samt hvad hun vilde bruge dem til, Svarede hun (...) at det ikke kom hende ved«. <sup>15</sup>

Denne forklaring bekræfter Klaus Peter Stephensen, som egentlig ikke har noget med sagen at gøre, men sidder i nabocelle til den hovedmistænkte Tømmerup og har snakket med ham. Han bekræfter, at det var Antoinette, der havde skaffet svovlet, som blev brugt til at tænde ild med. Pengene hertil skal hun efter sigende have fået af Tømmerup.

En anden arbejderske fortæller, at Antoinette Hansen efter branden udviste »stor Glæde, klappede i hænderne og udbrød: »Der kan I see, at jeg havde Ret, men det er dog ikke godt nok gjort, for hele bygningen skulde have brændt«. <sup>16</sup>

## Opholdets varighed

Opholdene på Ladegaarden kunne være af kortere eller længere varighed, og der var flere forskellige grunde til, at de indsatte forlod stedet igen. 44 af de 130 personer døde, mens de var på Ladegaarden – 18 kvinder og 26 mænd. Som tidligere nævnt havde Københavns fattiganstalter forskellige funktioner, hvoriblandt Ladegaarden fungerede som fabrik og i det store og hele ikke optog gamle mennesker. Derfor kan det virke lidt mærkeligt, at så mange døde, mens de var på Ladegaarden. Undersøges det, hvordan disse dødsfald fordeler sig,

giver det dog mening. Dødsfaldene var spredt jævnt ud over årene. I 1847 var der 4 døde, og i 1848 var der 3. Ellers var der kun et enkelt eller 2 dødsfald om året fra 1844 til 1862. Hertil udgør 1853 en stærk kontrast. I dette ene år døde 15 af de 130 personer, og de 13 heraf døde mellem den 26. juni og den 26. august. Netop på det tidspunkt, hvor koleraen hærgede i København. Koleraen krævede omtrent 5000 af Københavns ca. 130.000 indbyggere i perioden mellem juni og oktober.

Der var dog også andre og mindre dramatiske årsager til, at de indsatte forlod Ladegaarden. Mange af mændene, men også nogle af kvinderne, fandt arbejde udenfor anstalten og forlod derfor fattigvæsenet. Rigtig mange forlod Ladegaarden til fordel for en af fattigvæsenets andre anstalter. En enkelt kom på Sect. Hans Hospital, og en enkelt kom i 1853 på koleraafdelingen og er formentlig død her. I hvert fald kender vi ikke hendes videre skæbne. Men de 19 andre, som blev overført til andre anstalter, kom til Almindelig Hospital. De fleste blev indstillet efter anbefaling af en læge, hvilket tyder på, det var gamle og svagelige. Alderen på de personer, der indsattes på andre stiftelser som sidste indførsel, varierer fra 39 til 71 år, med en enkelt undtagelse på 28 år. Én var 39, derefter var 4 i 40'erne, 6 i 50'erne, mens 4 var i 60'erne. Der var en enkelt på 71. Det var dermed de ældre, der blev sendt til andre stiftelser. Hvor personerne var i 40'erne, kan deres overførsel dog ikke tilskrives alder. Her må andre, ukendte, forhold spille ind – formentlig helbred.

Desuden er der 11, hvis sidste indførsel var, at de blev indsat som lem





*Fig. 6. Da Ladegaarden åbnede i 1822, satsede man hovedsageligt på manufaktur, og væveriet blev en bærende kraft. Senere udvidedes med mange forskellige værksteder, da man mente at man derved kunne udnytte de indsattes arbejdskraft bedre. Fotografi Ca. 1898 (Københavns Bymuseum).*

på Ladegaarden. Her slutter muligheden for at spore dem i Ladegaardens protokoller, idet der ikke er tilføjet yderligere. Deres videre skæbne er ukendt.

Der var meget stor forskel på, hvor længe de indsatte var tilknyttet Ladegaarden. Der er både eksempler på en mand, som blev dimitteret allerede samme dag, han blev indskrevet, og en mand som var tilknyttet Ladegaarden i 29 år, før han i 1862 blev indstillet til lem på Almindelig Hospital, 59 år gammel.

## Afslutning

Hvor den danske fattigforsorgs historie tidligere i høj grad har fokuseret på anstaltens og lovgivningens historie er fokus i denne artikel søgt drejet mod de indsatte, de fattige, der kom på arbejdsanstalten og som i kortere eller længere tid havde deres daglige

liv og hjem her. Det var en skønsom blanding af tidligere kriminelle, prostituerede, alkoholikere og ganske almindelige mennesker, der ikke kunne klare sig. Fælles for dem alle var, at de var enlige, at de havde behov for hjælp, og at de kom under Ladegaardens strenge reglementer. Når de kom under fattigvæsenet blev der ført nøje regnskab med dem, idet der udfyldtes afhøringsark og der blev holdt styr på, hvornår de forlod anstalten og hvorfor. Selv om en person i længere tid havde klaret sig uden hjælp fra fattigvæsenet blev tidligere tiders nød erindret og noteret ved en evt. tilbagekomst.

Livet på Ladegaarden bestod af hårdt arbejde fra tidlig morgen til sen aften. Selv i sygdomstilfælde forventedes det, at der blev udført en vis mængde arbejde. Derfor kan det heller ikke undre, at fridagene blev værdsat så meget desto mere, og at det ofte kunne være svært for den enkelte



*Fig. 7. Stenslagningsarbejdet var, at dømmе efter hvor mange der forlod det i utide, et af de mest forhadte arbejdsområder på Ladegaarden. Samtidig mente øvrigheden, at arbejdet var sundt og opbyggeligt og fremmende for en god arbejdsmoral. Fotografi ca. 1898 (Københavns Bymuseum).*

arbejder at vende tilbage til anstalten til den fastsatte tid, ligesom mange helt søgte at undgå dagligdagen på Ladegaarden ved at blive væk. Det var dog kun de færreste, som ikke enten selv vendte tilbage eller blev bragt tilbage af politiet efter nogle dages forløb. Det hårde udendørs arbejde foranledigede mange til at stikke af. Men det må også have været en nedværdigende oplevelse at være en del af den såkaldte pjaltehær, som gjorde det tydeligt for enhver, at man boede på Ladegaarden.

Det var især arbejdsmænd og håndværkere, der kom på Ladegaarden. De blev siden hen ansat i kortere sæsonbaserede perioder uden for Ladegaarden, men kun få blev fastansat. Den urolige og i høj grad alkoholiserede befolkning på Ladegaarden kan have haft indflydelse på dette forhold, og der er nok ingen tvivl om, at det dårlige rygte som Ladegaardens beboere havde, også kom til at omfatte de »almindelige« mennesker, som også levede her.

Ved fattiglovgivningen i 1799 var

det blevet bestemt, at alle var berettiget til hjælp, hvis de led nød. En forudsætning for at få hjælp var, at man kom under fattigvæsenet og blev indsat på en af Københavns fattiganstalter. Her skulle man arbejde til gengæld for opholdet, men ikke nok med det, det var forbundet med en social degradering at være på Ladegaarden. Man blev en social paria. Derfor er det sandsynligt, at kun mennesker med meget store problemer eller mennesker som i forvejen var socialt udstødte, som f.eks. alkoholikere, tidligere kriminelle og prostituerede, søgte ind under fattigvæsenet og kom på Ladegaarden.

Den menneskeforståelse, der lå bag oprettelsen af Ladegaarden, og som var bestemmende for, hvordan de indsatte blev behandlet, udsprang af tanken om, at fattige essentielt var dovne. Denne tankegang medførte oprettelsen af arbejdshuse og tvangsarbejdsanstalter. De fattige skulle tvinges til at arbejde for deres underhold. I denne tanke ligger samtidig, at mennesker kan forbedres. De skulle opdrages og disciplineres i arbejdshuse, og straffeanstalter blev nu til forbedringshuse. Den form for disciplinering indebar kontrol. På Ladegaarden kontrolleredes selv de mindste detaljer, og selv små forseelser straffedes.

Fattigdom var et stigende problem i 1800-tallets Danmark. Der befandt sig en stor gruppe mennesker på samfundets bund. I det 18. og 19. århundrede samfund havde »pligt« en central placering i den borgerlige bevidsthed. På trods af den store gruppe fattige, som blev anset for dovne og arbejdsu villige, og på den måde gik imod de borgerlige normer, var det en moralsk pligt at tage sig af dem. Det var aldrig til diskussion, om man skul-

le hjælpe de fattige, kun hvordan. Samtidig havde de fattige også selv en pligt til at arbejde for deres underhold, at forbedre sig og blive gode arbejdere og dermed indordne sig under borgerskabets normer. Der blev ikke gjort forskel på fattige, som var blevet trængende pga. arbejdsløshed, eller tidligere kriminelle og alkoholikere. Alle, som var arbejdsføre, havde pligt til at arbejde.

I godt ét århundrede var Ladegaarden et fast indslag i det københavnske byliv med sin hær af gadefejere og de indsatte, som spredtes rundt i byen på deres fridage. Først i begyndelsen af 1900-tallet blev Ladegaarden lukket og de nedslidte bygninger nedrevet. Indtil da fungerede den som anbringelsessted for de dele af befolkningen, som ikke kunne klare sig selv, og som pga. deres arbejdsuelighed måtte arbejde for det offentlige for at modtage fattighjælp.

## Noter

1. *Allerunderdanigst Forestilling fra det Kongelige Danske Cancellie, 17. april 1822*, Danske Kancelli, 2. dept. Kongelige Resolutioner og Danske Kancellis Forestillinger 1822, Rigsarkivet.
2. Guillaume: *De Skibbrudne eller Arbejderkolonien ved Kjøbenhavn og dens Befolkning*, 1869, s. 41.
3. Adam Frederik Bøgvad, *Afhøringsark 1844. Ladegården ca 1820-65 Afhøringsark. Brom – Baa. 540, Københavns Stadsarkiv (KSA)*.
4. Vandkikker: Person i større byer (især Kbh) hvis bestilling var at føre tilsyn med og ordne og reparere vandledningser, vandposter osv.

5. Guillaume, 1869, s. 3.
6. Guillaume, 1869, s. 37.
7. Sager, Dunzfeldt og Meinert: *Beretning om det kjøbenhavnske Fattigvæsens Stiftelser. En Comiteebetænkning til de 32 Mænds Forsamling*, 1840, s. 21 og 23.
8. Kommissionen til at påkende sagen om ildspåsættelse på Københavns Ladegård 14/8 1839: *Udskrift af politirettens forhør i sagen, aug. 1839*, Københavns politi – arkiver. Udtagne journaler – sagligt ordnet. 1839, Landsarkivet for Sjælland, s. 89.
9. Henning August, *Om Arbeidsvæsenet og Industrien under Fattigvæsenet i København*, KSA: Fattigvæsen nr. 64, 1825. s. 259-261.
10. Jens Ludvig Floystrup, afhøringsark 1844. Ladegården ca 1820-65 Afhøringsark. Fa – Frederiksen. 545 (KSA).
11. *Instruction for Portneren i Arbejdsanstalten paa Ladegaarden udenfor Nørreport. 31. dec. 1833*, Den Kongelige administrerende Direction for Fattigvæsenet i København, 1833. Ladegaarden nr. 101: Almindelig Administration. Instrukser, skemaer mv., KSA.
12. Peter Alexander Archangel, Afhøringsark 1844. Ladegården ca 1820-65 Afhøringsark. Andersen, La – Axelsen. 535 (KSA).
13. Udskrift af politirettens forhør. s. 170 (se note 8).
14. St. s. 135.
15. St. s. 138.
16. St. s. 234.

# De fattige forbrydere på Sundholm

*Pernille Grouleff Poulsen*

Artiklen, der tager udgangspunkt i mit speciale »Arbejde som straf – et studie af tvangsarbejdsstraffen med Sundholm som case« (Københavns Universitet 2002), beskriver tvangsarbejdsstraffens udvikling fra 1799 til 1933 og dens sammenhæng med fattigdom. Et studie af arbejds- og tvangsarbejdsanstalten på Sundholm illustrerer sammenhængen, og den social- og retspolitiske udvikling kommenteres.

Pernille Grouleff Poulsen, f. 1973, cand. mag. i historie og etnologi. Ansat ved Mødrehjælpen.

Tvangsarbejdsstraffen var en frihedsstraf, som hang nøje sammen med fattigdom, og i Københavnsområdet blev den indført i forbindelse med en omlægning af fattigvæsenet i 1799.<sup>1</sup> Rundt omkring i landet havde man i løbet af 1700-tallet indrettet arbejdsanstalter, hvor de fattige betalte for kost og logi med deres arbejdskraft, men myndighederne havde længe haft problemer med at få de fattige til at arbejde. Man rådede ikke over egentlige tvangsmidler, og derfor blev tvangsarbejdsstraffen indført.

Et ophold på en arbejdsanstalt eller en tvangsarbejdsanstalt skulle forbedre de anbragte, de skulle opdrages til at være ordentlige, sædelige og arbejdsomme mennesker, og på den måde skulle de komme ud af deres fattigdom. Det var Oplysningstidens ideer om rationalitet og opdragelse, der kom til udtryk, for de anbragte skulle blive nyttige samfundsborgere til gavn for hele samfundet, og arbejdet var omdrejningspunktet i denne forandring. De danske myndigheder be-

gyndte også i højere grad at udmåle de forskellige frihedsstraffe efter de forskellige lovovertrædelser. Frihedsstraffene havde forskellige formål, hvor tvangsarbejdsstraffen bare var én blandt flere former for frihedsstraffe.

Al tiggeri blev forbudt med fattigforordningen i 1708, som foreskrev, at alle betlere og løsgængere i princippet kunne sættes til at arbejde som straf for deres lediggang.<sup>2</sup> Med fattigplanen i 1799 skete en opdeling af de fattige: Myndighederne skelnede nu mellem fattige, som skulle forsørges, og fattige, som havde begået en lovovertrædelse. Alle, som tiggede og/eller strejfede rundt i Københavns gader, kunne idømmes tvangsarbejdsstraf, herunder også løsagtige kvinder, eftersom prostitution blev opfattet som løsgængereri.

Samtidig var tvangsarbejdsstraffen i yderste tilfælde en disciplinær straf for de fattige, som ikke opførte sig ordentligt i de almindelige arbejdsanstalter. Den afgørende forskel på en arbejdsanstalt og tvangsarbejdsan-

stalt frem til 1933 var, at der var tale om henholdsvis forsørgelse eller straf. Anbringelsen i arbejdsanstalterne var nemlig ikke en indespærring. De fattige kunne bare gå derfra, principielt havde de et valg, men reelt var alternativet lovovertrædelser som f.eks. betleri og/eller løsgænger.

I 1800 blev landets første tvangsarbejdsanstalt anlagt i København. Her var plads til 133 mænd, 306 kvinder og 17 børn under 15 år. Den lå Pustervig (ved den nuværende Hauser Plads), men anstalten blev ramt under det engelske bombardement i 1807, og der skulle gå en del år, før det københavnske fattigvæsen indrettede en ny tvangsarbejdsanstalt.

I 1822 blev den gamle ladegård taget i brug som almindelig arbejdsanstalt, hvor arbejdsføre fattige personer skulle forsørges i bytte for deres arbejdskraft, og i 1834 blev en tvangsarbejdsanstalt oprettet samme sted.<sup>3</sup> I slutningen af 1835 var henholdsvis 436 og 40 personer indsat i arbejds- og tvangsarbejdsanstalten på Ladegården. Senere blev arbejdsanstalten udvidet, og omkring 1870 var belægningsen i arbejdsanstalten fordoblet, mens der kun var 26 fanger i tvangsarbejdsanstalten.<sup>4</sup>

Ladegården var gennem resten af 1800-tallet en institution for Københavnsområdets fattige og småkriminelle. Provinsen fik sin første tvangsarbejdsanstalt i Odense i 1817 – i samme kompleks som Odense Tugthus. Med en ny lov i 1860 om betleri og løsgænger blev tvangsarbejdsanstalterne efterhånden udbredt over hele landet,<sup>5</sup> og i 1904 var der i alt 16 tvangsarbejdsanstalter udenfor København (ekskl. Nørrebro).<sup>6</sup> Gruppen af tvangsfanger bestod hovedsageligt af mænd. Anstaltens størrelse

varierede, men de fleste havde plads til 25-30 mandlige tvangsfanger, mens kvindelige tvangsfanger som regel afsonede deres straf andet sted i kommunen, f.eks. i et arresthus.

## Københavns Fattigvæsen 1850-1900

I anden halvdel af 1800-tallet skete et opbrud i samfundet, industrialiseringen medførte en stor vandringsbølge fra land til by, arbejderkulturen skabte nye familiemønstre, og det offentlige begyndte at påtage sig et større socialt ansvar. Nye sociale institutioner så dagens lys i København, de 3 største var Skt. Johannesstiftelse i Ryesgade (1885), Alderdomshjemmet Guldbergsgade (1901) og Sundholm på Amager Fælled (1908).

Den stigende institutionalisering var ikke særegen for fattigvæsenet. Fængselsvæsenet og hospitalsvæsenet gennemgik også store reformer med de nye moderne fængsler i Horsens Tugthus (1853) og Vridsløselille Forbedringshus (1859), og i København åbnede bl.a. Kommunehospitalet (1863), Blegdamshospitalet (1879) og Vestre Hospital (1886). København havde også andre arbejdsanstalter end Ladegården, f.eks. Frelserens Arbejdshus, Frue Arbejdshus, Nikolaj Arbejdshus og Holmens Arbejdshus, der var delvist private.

Ladegårdens bygninger var gamle, nogle blev renoverede og andre bygget til, men det var midlertidige løsninger, og hele stedet var i sin tid opført til andre formål. De anbragtes evner og arbejdskraft var for forskellige, og forholdene gjorde det svært at skabe en opdeling, hvor arbejdet gav ordentlige resultater.<sup>7</sup> Derfor levede



*Fig. 1. Endelig var en afløser for den gamle Ladegaarden på vej. Grunden graves til opførelsen af Sundholm (Københavns Bymuseum).*

Københavns arbejds- og tvangsarbejdsanstalt ikke op til hensigten om en rationel og effektiv institution, og hvis den opdragende behandling skulle slå igennem, var en mere nuanceret kategorisering nødvendig. I 1880'erne erkendte Københavns Borgerrepræsentation, at Ladegården måtte lukkes.

De nye offentlige institutioner, krav om en mere nuanceret opdeling af de fattige samt det stigende antal private filantropiske foreninger var faktorer, som havde indflydelse på Borgerrepræsentationens planlægning af en afløser for Ladegården. Kommu-

nen købte en grund på Nørre Fælled og begyndte opførelsen af en ny arbejds- og tvangsarbejdsanstalt med navnet Sct. Stefanstiftelsen. Men grundet et borgmesterskifte i Magistratens 3. afdeling, som Københavns Fattigvæsen hørte under, blev byggeriet i stedet til en del af det senere »De Gamles By«.

Nogle af de anbragte lemmer i arbejdsanstalten arbejdede udenfor institutionens område, f.eks. som gadefejere, og det var netop en af begrundelserne for, at Ladegården ikke skulle placeres i udkanten af Nørrebro: Man mente nemlig, at lemmerne

ville blive udsat for svære fristelser i form af Nørrebros beværtninger.<sup>8</sup> Byggeriet på Nørre Fælled blev i stedet indrettet til de ældre og svage grupper, som ifølge den nye borgmester skulle have bedre forhold i første omgang, og der forelå ikke en alternativ løsning på Ladegårdens problemer.

Da Borgerrepræsentationen forhandlede om et nyt område til Ladegården, overvejede man om arbejdsanstalten og tvangsarbejdsanstalten stadig skulle placeres indenfor samme område. Byggeplanerne for Vestre Fængsel (1892-95) inkluderede faktisk en separat tvangsarbejdsafdeling, men resultatet blev alligevel at bygge en kombineret arbejds- og tvangsarbejdsanstalt. Det var administrativt den bedste løsning, fordi det »næsten altid er de samme Personer, der vexelvis have Ophold i Arbejdsanstalten og i Tvangsarbejdsanstalten paa Ladegaarden, medens det ikke tilnærmelsesvis er saa hyppigt, at de Samme alternere mellem Fængslerne og Tvangsarbejdsanstalterne«.<sup>9</sup> Betlere og løsgængere skulle ikke indsættes sammen med andre forbrydere. Tvangsarbejdsstraffen var primært fattigvæsenets opgave, og det var i fattigvæsenets anstalter, straffen skulle afsnes.

## Sundholm som institution

I 1899 traf Borgerrepræsentationen beslutning om at Københavns nye tvangs- og arbejdsanstalt skulle ligge på en del af Amager Fælled. Området var tilpas langt væk fra tætte bebyggelser, men tæt nok på hovedstadens myndigheder. Ladegården var i offentligheden blevet opfattet som et sted for byens værste karakterer. Den

ne negative opfattelse ville politikerne af med, og derfor fik stedet navnet Sundholm.<sup>10</sup> Det var oplagt da Sundbyerne lå i nærheden, og ordspillet om det gode og sunde sted var tydeligt. En anbringelse på Sundholm blev dog også fremover betragtet som noget nedværdigende og skamfuldt.

De første personer blev anbragt på Sundholm i april 1908, og sammen med personalet kom de til at leve i en form for minisamfund, idet man havde flest mulige instanser indenfor samme område, hvilket var i fuld overensstemmelse med de daværende institutionsbyggerier. Sundholm var omkranset af en voldgrav der, udover at fungere som afløb for spildevand mm., dannede en naturlig afgrænsning i form af en femkant. Al færdsel til og fra det store areal på 24 tdr. land, hvoraf de 18 tdr. var haver, marker og lign., skete gennem 2 porte. Flere af Sundholms hvidkalkede bygninger var i 4 etager med røde mursten til 1. sals højde. Det var først i 1930'erne, at Sundholm fik sin nu karakteristiske gule farve. Institutionen havde også egen kirke, hvor de anbragte sad i hver deres bås afsondret fra hinanden og personalet. Den religiøse lærdom blev om vinteren suppleret med foredrag »af belærende Art«, og bøger kunne lånes fra biblioteket.<sup>11</sup>

Alle anbragte havde arbejdspligt, men i modsætning til Ladegården foregik al beskæftigelse indenfor institutionens område. Udendørsarbejde på Sundholm kunne være mark- og havearbejde, stenslagning, brændehugning og arbejde på vaske- og blegepladsen, mens indendørsarbejdet bl.a. kunne foregå på vaskeriet, i væveriet, og fra 1919 i svinestalden. Der var også flere former for håndarbejde, som f.eks. syning og strikning, kur-





Fig. 2. Københavns nye arbejds- og tvangsarbejdsanstalt blev opført på en del af Amager Fælled (Københavns Bymuseum).

vefletning, kostebinding, poseklistring eller optrævling af tovværk.<sup>12</sup>

Arbejdsugen var på 6 dage, og der var længere arbejdstider for det fysisk hårde udendørsarbejde, hvilket tvangsfangerne ofte fik tildelt, da de i modsætning til de andre anbragte skulle afsone en dom. Et ophold i tvangsarbejdsanstalten skulle være af strengere karakter,<sup>13</sup> og deres arbejdsdag på omkring 10-12 timer fra regnet pauser var længere end de andre anbragtes. I 1919 blev arbejdsugen i arbejdsanstalten reduceret til 48 timer med en halv lørdag, ligesom

det var tilfældet for mange arbejdere i det omkringliggende samfund. Tvangsfangerne havde dog stadig en længere arbejdsdag end de fleste.<sup>14</sup>

Der var i alt 3 arbejdsklasser på Sundholm, og placeringen afhang af »Vedkommendes Flid og gode Opførsel samt for en Del tillige Arbejdsdygtighed«. De nyankomne begyndte altid i den laveste 3. klasse og kunne derefter rykke op alt efter »Arbejds-kraft« og »Evner«. Personerne i den almindelige arbejdsanstalt kunne få et beskedent vederlag for det udførte arbejde, hvoraf en mindre del

blev udbetalt en gang om ugen, resten blev tilbageholdt, indtil de forlod arbejdsanstalten. Taksten afhang af hvilken klasse, personen var indsat i. Tvangsfangerne kunne imidlertid ikke modtage penge for deres arbejde, eftersom de afsonede en straf. På den anden side havde de mulighed for overarbejde og kunne få betaling herfor, »[f]lorsaavidt deres Opførsel er tilfredsstillende«. <sup>15</sup>

De ansatte boede også på Sundholm. Der var i alt 34 boliger med køkken til personale med familie, derudover opsynsværelser for det ugifte personale. En ansættelse på Sundholm blev ikke givet til folk over 35 år, da administrationen ønskede unge og friske medarbejdere. Personalehierarkiet havde inspektøren i toppen, og han stod til ansvar for de højere myndigheder: Magistratens 3. afdeling, Justitsministeriet og senere Socialministeriet. Herefter gik det nedad fra forvalter og funktionærer til opsynsmænd og kokekoner. Nogle af de anbragte kunne også varetage administrative opgaver, som f.eks. kontortjeneste eller opsyn på sovesalene. <sup>16</sup> De anbragte på Sundholm blev holdt under skarpt opsyn, hverdagen var systematiseret i klokkeslæt og strenge rutiner.

Nyankomne personer gennemgik et mindre ritual: De skulle i bad, iføres Sundholms dragt, og deres personlige effekter blev opbevaret af administrationen. Samtidig foretog personalet en afhøring, som oplyste om de anbragtes personlige forhold og baggrund for anbringelsen. Sundholm var organisatorisk opdelt i 3 afdelinger: Det mindre sygeafsnit, den store arbejdsanstalt og tvangsarbejdsanstalten. Her blev de nyankomne placeret, når der var tale om hhv. sygdom, forsørgelse eller afsoning af en straf.

Sundholm fik senere en husvildeafdeling og et folkekøkken.

Det lille hospital var alene beregnet til personerne på Sundholm, men optog også folk udefra. Ved åbningen i 1908 havde afdelingen en læge, en oversygeplejerske samt 2 sygeplejersker ansat, og der var plads til 50 mænd og 15 kvinder. Der var 3 eller 6 senge på hver stue, og de i alt 13 sygestuer var lyse, for alle vinduer var vendt mod syd, desuden var der en badeanstalt for patienter og funktionærer på sygehuset. <sup>17</sup>

Den almindelige arbejdsanstalt hed også forsørgelsesafdelingen, eller fattiggården i negativ sammenhæng, og det var den største afdeling. Dvs. at Sundholms primære opgave var at tage sig af de fattige, der af myndighederne var kategoriseret som værdigt trængende og derfor var berettiget til offentlig forsørgelse. I april 1908 bestod arbejdsanstalten af en bygning til 120 kvindelige arbejdere og 2 bygninger til de mandlige arbejdere med plads til 300 i hver. <sup>18</sup> Når man var anbragt i arbejdsanstalten, kunne man bevilliges udgang af inspektøren, men i tilfælde af dårlig opførsel kunne udgangstilladelsen fratages med en indeholdelse i op til 10 uger. <sup>19</sup>

Ingen kunne til gengæld forlade tvangsarbejdsanstalten. Alle tvangsfanger havde en dom bag sig, og anbringelsen på Sundholm var et alternativ til et egentligt fængselsophold. I 1908 var tvangsarbejdsanstalten ligeledes fordelt på 3 bygninger, men den kunne ikke optage nær så mange som forsørgelsesafdelingen. Sådan havde forholdene også været på Ladegården, men Sundholms tvangsafdeling var langt større. Tvangshuset for kvinder havde plads til 80 personer fordelt på 4 sovesale. De 2 bygninger til mand-



Fig. 3. Her kan man endnu fornemme den landlige atmosfære omkring Sundholm, men institutionen var alligevel tæt på byens myndigheder (Københavns Bymuseum).

lige tvangsfanger kunne rumme 244 personer, som var fordelt på 7 sovesale, hvoraf den ene var beregnet til ældre og såkaldt skikkelige fanger.<sup>20</sup>

De fleste senge var omringet af et fletværk, som gjorde sovepladsen til et lille privat rum, alligevel var det mange mennesker, som sov i det samme lokale. Udover sovesalene indeholdt de 3 tvangshuse spise- og arbejdsale, men tvangsfangerne optog efterhånden mindre og mindre plads. I slutningen af 1920'erne blev de kvindelige tvangsfanger flyttet ud i en særlig afdeling i Vestre Fængsel,

men administrativt hørte de stadig under Sundholm. Omkring samme tid blev et af tvangshusene lejet ud til staten, som indrettede en midlertidig forvaringsanstalt, indtil psykopatanstalten ved Herstedvester var færdig i 1933.

Udover en længere arbejdstid adskilte rammerne for Sundholms tvangsfanger sig ikke nævneværdigt fra de almindelige arbejderes, dog kom det fængelsmæssige islæt i tvangshusene til udtryk ved straffcellerne, som var »beregnet paa Fanger, der forbryder sig mod Ordensreglementet«.<sup>21</sup>

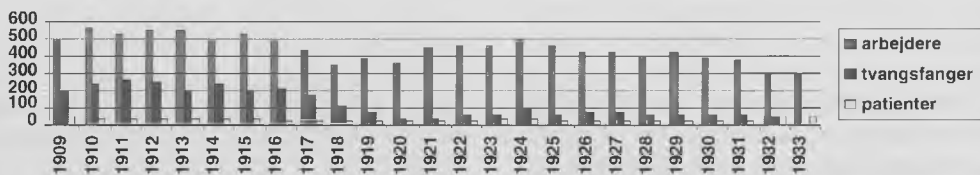
Da Sundholm åbnede i 1908, var formålet med tvangsarbejdsstraffen stadig det samme, som da tvangsarbejdsstraffen blev indført i 1799, nemlig at tvangsfangerne skulle lære at opføre sig ordentligt og blive »sædelige« borgere.

Ideen var at skabe lyse og luftige lokaler på Sundholm, så man gav fangerne en bedre udsigt til et »virkeligt og nyttigt Liv«. De skulle ikke nedbrydes moralsk ved mørke og dårlige lokaler og selve arkitekturen skulle inspirere fangerne til at forbedre sig. Selvom »Følelsen af Indespærring eller Fængsel« skulle undgås, blev der ikke desto mindre holdt strengt opsyn, ligesom der var mulighed for at anvende disciplinære straffe. De indsatte måtte ikke have samkvem med andre, og de bar tværstribede fange- dragter indtil 1927.<sup>22</sup>

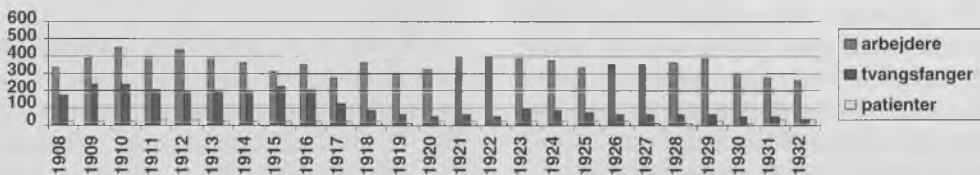
## Belægningen på Sundholm

Det oprindelige belægningstal på omkring 1100 personer, som Sundholm kunne modtage i 1908, blev aldrig nået, antallet af anbragte i arbejds- og tvangsarbejdsanstalten blev derimod mindre og mindre, som nedenstående figurer viser.<sup>23</sup> Periodens afgrænsning er fra åbningen i 1908 til reformerne på det socialpolitiske område samt den nye straffelov, som trådte i kraft i 1933. Det højeste antal arbejdere og tvangsfanger forekom i perioden fra oprettelsen til omkring 1. Verdenskrig, og belægningen kom samlet set kun lige over 800 i årene 1910-1916. Den gennemsnitlige belægning for de 3 afdelinger i hele perioden var kun 558 personer. Patienterne udgjorde en meget lille del af Sundholms totale belægning.

Antal personer på Sundholm januar 1909-1933



Antal personer på Sundholm juli 1908-1932



Belægningen på Sundholms 3 afdelinger i januar og juli måned, 1908-33.



Fig. 4. Møblement fremstillet af anbragte på Sundholm (Københavns Bymuseum).

Fordelingen er illustreret i henholdsvis en vintermåned og en sommermåned, og den viser, at belægningen i arbejdsanstalten var præget af årstiderne, mens den i tvangsarbejdsanstalten var mere stabil. Det skyldtes, at fangernes anbringelse var tidsbegrænset, mens et ophold i forsørgelsesafdelingen var mere eller mindre frivilligt. En offentlig forsørgelse var ikke så udpræget i sommerperioden, da det om sommeren var nemmere at klare sig selv pga. større efterspørgsel på arbejde indenfor f.eks. byggesektoren. Ligeledes var overnatning udendørs en mulighed om sommeren.

Endelig kunne de svingende belægningstal, som nogle samtidige iagttagere hævdede, skyldes de »professionelle« vagabonder, hvis trang til frihed vågnede om foråret, hvorimod sovesalene på Sundholm hen ad efteråret lokkede dem tilbage igen.<sup>24</sup>

På Københavns tidligere arbejds- og tvangsarbejdsanstalt på Ladegården havde man haft pladsproblemer i slutningen af 1800-tallet. Det resulterede i, at Sundholm blev en større institution end Ladegården, men det skulle snart vise sig, at være en fejlregning. Det hang sammen med den socialpolitiske udvikling i det 20. år-



Fig. 5. Væveriet, en af Sundholms arbejdspladser (Københavns Bymuseum)

hundrede: Den stigende institutionalisering på det sociale område betød en højere grad af kategorisering af de personer, som blev forsørget af det offentlige, og selvom der også opstod et større behov for institutionspladser pga. nye familiemønstre og flere indbyggere i hovedstaden, betød udvidelsen af det sociale område alligevel, at der nu var flere steder at anbringe folk. Resultatet heraf var, at antallet af anbragte på Sundholm blev færre, ligesom gruppen blev mere ensartet.

Tidligere havde man anbragt de subsistensløse på Ladegården uden at tage hensyn til deres forskellige baggrund. Det ændredes nu.

Ideen bag den stigende kategorisering af mennesker på offentlig forsørgelse var netop at effektivisere systemet og anbringe folk dér, hvor de hørte til. F.eks. havde de ældre og svage, der havde arbejdet et langt liv, fortjent at komme på alderdomshjemmet i Guldbergsgade, mens arbejdsdygtige personer skulle på Sundholm og

oplæres til flid og arbejdsomhed.

I tiden fra 1908 til 1933 skete der flere omstruktureringer i Magistratens 3. afdeling. Den største fandt sted i 1919, da St. Johannesstiftelsens arbejdsanstalt flyttede til Sundholm, hvor den bibeholdt sit selvstændige navn. Flytningen skyldtes et ønske hos Magistraten om at rationalisere og effektivisere fattigforsørgelsen, og den betød en mindre stigning i antallet af almindelige arbejdere på Sundholm. Alligevel kom belægningen ikke op på tidligere tiders niveau.

Det blev fastlagt i den store sociale reform fra 1891, at fattigvæsenet hovedsageligt skulle forsørge folk i eget hjem.<sup>25</sup> På langt sigt var det bedre, at man ikke rev familier op med rode for at anbringe dem sammen med sørgelige eksistenser og småkriminelle mennesker. Det blev altså sidste udvej at anbringe folk uden for hjemmene, og det havde naturligvis også indflydelse på antallet af personer på Sundholm. Også den private velgørenhed indvirkede på belægningen, men, som Borgerrepræsentationen fremhævede omkring 1900, så var den private filantropi meget svær at forudsige og kalkulere med.<sup>26</sup>

Andre faktorer, der påvirkede belægningstallet på Sundholm, var de økonomiske konjunkturer. En højkonjunktur betød jo stigende beskæftigelse, hvorfor folk ville have nemmere ved at klare sig selv. Det var dog straks mere tvivlsomt, om et fald i befolkningstallet også ville betyde et fald i belægningstallet, da de 2 kurver ikke nødvendigvis var identiske. Den store indvandring af fattige landarbejdere til byerne stilnede af omkring århundredskiftet, og det kunne let betyde, at presset på forsørgelsesvæsenet ville aftage.

## De anbragtes baggrund

Samlet set var der generelt langt flere mænd end kvinder på Sundholm.<sup>27</sup> Det skyldes højst sandsynligt, at kvinderne havde hjem og børn at passe, og derfor undgik myndighederne at sende dem til Sundholm. Det skete kun undtagelsesvist, at børn blev anbragt på institutionen, og her var der nok tale om mindreårige, som pga. manglende alternativer var anbragt sammen med moderen.

Ved en sammenligning af de anbragte i arbejdsanstalten og tvangsarbejdsanstalten ses ikke de store variationer i baggrund med hensyn til alder, fødested og erhverv. Langt de fleste anbragte i arbejds- og tvangsarbejdsanstalten var mellem 20 og 40 år, det var altså en fysisk arbejdsdygtig aldersgruppe, som ikke kunne kategoriseres som hverken svage eller ældre. Det var få personer under 20 år eller over 60 år, som var anbragt på Sundholm. Dvs., at jo yngre eller ældre de fattige var, jo mere faldt de uden for den kategori af mennesker, der skulle anbringes på Sundholm, og i stedet blev de f.eks. anbragt på børnehjem, ungdomshjem eller alderdomshjem.

Langt de fleste på Sundholm var født i Danmark, og af disse var 45 pct. født uden for Københavnsområdet, hvilket nok hang sammen med indvandringen fra landet fra 1870 og frem.<sup>28</sup> De søgte lykken i hovedstaden, men en ublid skæbne sendte dem i arbejdsanstalt eller tvangsarbejdsanstalt. Den anden store gruppe var folk født indenfor Københavnsområdet, og denne gruppe blev større i den undersøgte periode. Omvendt blev andelen af udlændinge efterhånden mindre, omkring halvdelen af de indsat-

te i tvangsarbejdsanstalten var folk født uden for Danmark, hvilket primært skyldtes overtrædelse af fremmedloven.<sup>29</sup>

De anbragtes erhvervsmæssige baggrund afslører en tydelig sammenhæng mellem en anbringelse på Sundholm og den sociale samfundsklasse, man tilhørte. Langt de fleste var fra arbejderklassen, og af disse var mellem en trediedel og halvdelen ufaglærte.<sup>30</sup> Mange af de ufaglærte har været daglejere, hvor de lave lønninger samt den usikre ansættelse betød, at det var dem, som først blev berørt af konjunkturerne. Kun en meget lille del af de anbragte var ikke fra arbejderklassen. Det var undtagelsen, når f.eks. en handelsmand eller en sprogslærer blev anbragt.<sup>31</sup>

De anbragtes erhverv blev ikke altid anført, hvilket skyldes, at de enten ikke havde et egentligt erhverv, eller at det administrative personale ikke anførte det. Når oplysninger om erhverv mangler, er det typisk hos kvinderne, at feltet ikke er udfyldt. Det skyldes nok, at de enten var hjemmegående eller prostituerede.

## De fattige forbrydere

Overtrædelse af betleriloven fra 1860 var den hyppigste årsag til en anbringelse i Sundholms tvangsarbejdsanstalt, eftersom betleriloven hjemlede tvangsarbejdsstraf til betlere og løsgængere. En person kategoriseres i loven som løsgænger og straffes med tvangsarbejde, hvis han »strejfer arbejdsløs omkring uden at kunne oplyse, at han er i Besiddelse af Midler til sit Underhold, eller at han idetmindste søger lovligt Erhverv«.<sup>32</sup> Også betlere kunne afsone deres straf i

en tvangsarbejdsanstalt, og de fandtes desuden skyldige i betleri, hvis de sendte deres børn eller andre fra husstanden ud at tigge.<sup>33</sup>

En anden stor gruppe af lovovertrædere på Sundholm havde overtrådt fremmedlovens §22 fra 1875. Det var tvangsfanger, der var subsistensløse udlændinge uden forsørgelsesret i Danmark, og som kunne idømmes tvangsarbejdsstraf eller udvises.<sup>34</sup> Alle tvangsfanger på Sundholm, som var dømt efter fremmedloven, var født i udlandet, og de stammede hovedsageligt fra Rusland (inkl. russisk Polen), Sverige og Tyskland (inkl. her-tugdømmerne). Denne gruppe af tvangsfanger blev dog mindre efterhånden, og i 1929 var kun en enkelt person dømt efter fremmedloven. I slutningen af perioden skete der altså en kraftig nedgang i sammenhængen mellem tvangsarbejdsstraf og overtrædelse af fremmedloven. Enten kom færre fattige fremmede til Danmark, eller også fik de arbejde og overtrådte dermed ikke loven.<sup>35</sup>

I mange tilfælde kom folk tilbage til Sundholm igen og igen og nogle indsatte var gamle kendinge med tykke journaler helt tilbage fra Lade-gårdens tid, hvor de måske havde opholdt sig skiftevis i arbejdsanstalten og tvangsarbejdsanstalten (se figurerne på s. 103).

En stor del af de anbragte var tidligere straffede. Denne gruppe udgjorde fra over halvdelen til omtrent 2/3, og bestod hovedsageligt af betlere og løsgængere, som havde afsonet deres seneste straf i en tvangsarbejdsanstalt.<sup>36</sup> De øvrige havde afsonet deres straf i en anden form for straffeanstalt, selvom flere også havde overtrådt betleriloven. Derimod var det





Tvangsfanger indsat på Sundholm, fordelt efter lovovertrædelser.

meget få, hvis seneste straf var et resultat af en overtrædelse af fremmedloven. Det kan muligvis tolkes som om, at kun få fattige fremmede vendte tilbage til Danmark. Over for denne gruppe af tvangsfanger havde straffen dermed en mulig effekt.<sup>37</sup> Dog skal der tages højde for, at nogle fattige fremmede faktisk vendte tilbage, men i stedet blev idømt en anden frihedsstraf end tvangsarbejdsstraffen. Der var imidlertid en nøje sammenhæng mellem fattigdom og frihedsstraf, eftersom en meget stor del af tvangsfangerne var betlere, løsgængere eller fattige fremmede.

Fattigdom kan gradbøjes. Nogle fattige levede på et eksistensminimum, mens andre levede under. I den sidste kategori har der sikkert befundet sig personer, som var skyldige i betleri og/eller brud på fremmedlovens §22. Løsgængerne var til gengæld en lidt mere blandet gruppe: Nogle var hjemløse, andre var professionelle vagabonder, mens atter andre var prostituerede. Løsgængeri var derfor ikke nødvendigvis ensbetydende med den værste fattigdom. De 3 former for lovovertrædelser var desuden kendetegnet ved, at betlerne og de fattige

fremmede hovedsageligt var mænd, mens løsgængerne gerne var kvinder.

Flere af de tidligere straffede havde desuden begået tyveri, og havde derfor afsonet en anden frihedsstraf end tvangsarbejdsstraffen, dvs. igen en lovovertrædelse, der med en vis sandsynlighed var begået pga. fattigdom. Ganske vist eksisterede der fængselselskaber, som f.eks. hjalp fanger med at skaffe arbejde efter deres løsladelse, men det var langt fra alle, som kunne hjælpes.<sup>38</sup> Havde man en plettet straffeattest var det svært at få arbejde. Arbejdsgiveren valgte sandsynligvis en anden og måske mere pålidelig person, og det betød selvsagt, at mange igen faldt tilbage i kriminalitet. Tilbagefald var naturligvis ikke gældende for alle fattige forbrydere på Sundholm.

## Formålet med en anbringelse på Sundholm

Der var utallige reglementer på Sundholm, som f.eks. arbejds-, betalings-, ordens- og straffereglementer. Der skulle herske ro, orden og renlighed på institutionen, og de anbragte skul-



Fig. 6. Sundholms vaskeri, som også vaskede for andre af kommunens institutioner (Københavns Bymuseum).

le naturligvis passe deres arbejde. Forskellen på reglementerne i arbejdsanstalten og tvangsarbejdsanstalten bestod i, at tvangsfangerne fik en dårligere kost, havde længere arbejdstider uden betaling og ingen udgangstilladelse. Disciplinære straffe kunne gives i tilfælde af opsætsighed mod personalet, indbyrdes uoverensstemmelser, beskadigelse af materialer, inventar eller lign. Straffene var inddeelt i forskellige kategorier alt efter forseelsens art, og efter hvem den anbragte var.<sup>39</sup>

En flittig person i arbejdsanstalten,

der opførte sig pænt, kunne rykke op i en højere arbejdsklasse, mens en genstridig og doven person kunne rykke ned i en lavere klasse. For de almindelige arbejderes vedkommende var den sædvanlige disciplinære straf tab af arbejdsfortjeneste eller tab af udgangstilladelse for en kortere eller længere periode, og den strengeste disciplinære straf var indsættelse i tvangsarbejdsanstalten.<sup>40</sup> Tvangsfangerne kunne derimod ikke rykke ned i en lavere klasse, da de som regel allerede befandt sig længst nede – nemlig i 3. klasse.



*Fig. 7. Et eksempel på det fysisk hårde underdørsarbejde (Københavns Bymuseum).*

I første tredjedel af 1900-tallet var samfundets og myndighedernes holdning stadig, at lediggang var roden til alt ondt. Denne holdning blev afspejlet i Sundholms 3 arbejdsklasser, som skulle sikre, at desto større vilje de anbragte udviste til at arbejde, jo mere skulle de belønnes. Nøgleordene var flid, arbejdsdygtighed og god opførsel. Fra tvangsarbejdsstraffens indførelse i 1799 til åbningen af Sundholm i 1908 skete der ingen ændring i det offentliges syn på betlere og løsgængere. Formålet med for sorgen var og blev det samme: Ved hjælp af streng disciplin skulle fangerne opdrages til

at blive bedre samfundsborgere. Om man virkelig mente, at denne disciplinering kunne gennemføres i praksis er noget ganske andet. Tvangsarbejdsstraffens længde på Sundholm kan belyse dette nærmere:

En strafudmåling viser, hvor grov lovovertrædelsen opfattes af samfundet. Jo længere straffen varer, jo mere alvorlig må også forbrydelsen være. Hvor formålet med tvangsarbejdsstraffen ikke ændrede sig i en periode på over 100 år, ændredes til gengæld tvangsarbejdsstraffens længde. I fattigplanen fra 1799 var der ikke angivet nogen maksimal længde for en

tvangsarbejdsstraf, hvorimod betleri-  
loven af 1860 foreskriver, at man højst  
kan straffes med tvangsarbejde i 3  
måneder. Fra 1905 til 1933 kunne  
straffen højst være 2 år og 12 dage.<sup>41</sup>

Det var yderst sjældent, at tvangs-  
fangerne opholdt sig på Sundholm i  
mere end ét år ad gangen. Mellem 75  
og 85 pct. var indsat i 3 måneder el-  
ler derunder, og til cirka 1920 var  
over en tredjedel kun indsat i 12 da-  
ge, mens tvangsarbejdsstraffen i slut-  
ningen af perioden var en smule  
længere. Langt de fleste tvangsfanger  
på Sundholm afsonede altså for-  
holdsvis korte straffe.<sup>42</sup>

Hensigten med at straffe har altid  
været dobbelt: På den ene side af-  
skrækkelse og på den anden gengæl-  
delse. Hertil kom, at man siden Op-  
lysningstiden også ønskede at forbed-  
re de indsatte. En dom på et par ugers  
tvangsarbejde har næppe medført en  
større ændring af personernes livsfø-  
relse, selvom det overordnede formål  
med tvangsarbejdsstraffen var forbed-  
ring og opdragelse.

Fra 12 til 30 dage følte måske som  
lang tid under selve afsoningen, men  
sammenlignet med andre friheds-  
straffe, f.eks. for tyveri, var tvangsar-  
bejdsstraffen faktisk meget kort. I den  
modsatte ende af straffespektret kun-  
ne frihedsstraffe stadig gives på livs-  
tid, og straffeloven hjemlede endnu  
dødsstraf.<sup>43</sup> Forklaringen på de korte  
tvangsarbejdsstraffe skal findes i sam-  
fundets holdning til de fattige forbry-  
dere. Denne var nemlig præget af en  
vis overbærenhed, og afsoningen hav-  
de derfor mere karakter af en bøde  
end af en egentlig straf. I begyndelsen  
af 1900-tallet havde myndighederne  
nok indset, at en større social forsorg  
var en bedre løsning end tvangsar-  
bejdsstraf. Det forklarer også, at an-

tallet af tvangsfanger var faldende.

En straf betragtes som samfundets  
sanktion over for lovovertræderen, og  
samfundet idømte hovedsageligt korte  
straffe til tvangsfangerne, fordi bet-  
leri, løsgænger og prostitution ikke  
betragtedes som grove kriminelle ger-  
ninger. Alligevel fortsatte tvangsar-  
bejdsstraffen med at eksistere, efter-  
som den nok har givet lovgiverne og  
befolkningen en vis fælles følelse af,  
at lov og ret skete fyldest.

Tvangsarbejdsstraffens form og ind-  
hold blev først grundlæggende ænd-  
ret i 1933, hvor den nye straffelov og  
socialreform trådte i kraft. Tvangsar-  
bejde bortfaldt som straf for egentli-  
ge forbrydelser, og det blev i stedet  
en forsørgelsesmåde eller en discipli-  
nær straf for personer under den of-  
fentlige forsorg. Klientellet var det  
samme: Løsladte betlere, løsgængere  
og prostituerede kunne forsørges med  
tvangsarbejde, og alimentanter eller  
alkoholikere under den offentlige for-  
sorg kunne idømmes tvangsarbejde  
som en disciplinær straf i op til 3 må-  
neder.<sup>44</sup>

I 1933 blev tvangsarbejdsanstalten  
på Sundholm administrativt flyttet  
fra Justitsministeriet til Socialmini-  
steriet, og den dækkede nu et langt  
større geografisk område end tidlige-  
re. Den kunne nu optage 96 mænd og  
24 kvinder, men pladserne blev aldrig  
fyldt op. Tvangsarbejdsanstalten på  
Amager blev definitivt lukket i 1960,  
hvorefter den samlede institutions of-  
ficielle betegnelse ændredes til for-  
sorgshjem.<sup>45</sup>

En tur rundt på Sundholms områ-  
de i dag kan stadig give en fornem-  
melse af institutionen for 100 år siden,  
for bygningerne står der endnu. Ad-  
ministrativt hører Sundholm under Kø-  
benhavns Kommune, og institutionen

har forskellige tilbud, såsom en dag- og natcafé for hjemløse og stof- og alkoholmisbrugere samt beskæftigelses-tilbud i diverse værksteder. Sundholm er dermed stadig et sted, som forsøger at tage hånd om samfundets udsatte og utilpassede personer.

## Noter

1. *Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Kiøbenhavn og dens Forstæder af 1. Juli 1799.*
2. *Fattigforordningen af 24. September 1708.*
3. Bygningerne var oprindeligt ladegård til Københavns Slot, herefter var stedet bl.a. krigshospital og hospital for syge og afsindige. I begyndelsen af 1800-tallet havde anstalten betegnelsen Sct. Hans Hospital, men det blev rykket til Bidstrupgård ved Roskilde i 1816, hvorefter bygningerne stod tomme indtil 1822, Harald Jørgensen: *Fra arbejdsanstalt til forsorgshjem*, 1972, s. 45 ff. *Centralorgan for ledere ved forsorgsinstitutioner*, årg. 1960; *Over Ladegaarden til Sundholm*, 1993.
4. Vedr. belægningstal på Ladegården, jfr. Harald Jørgensen som ovenfor anført s. 49, 66-67. Nyeste forskning om Ladegården, se Birgitte Vedel-Larsen artikel herom andetsteds i årbogen.
5. *Lov om Straffen for Løsgængeri og Betleri af 3. Marts 1860.* §4 foreskrev en gennemgang af landets arbejdsanstalter med henblik på at indrette tvangsarbejdsanstalter i relation hertil.
6. Udenfor København var der tvangsarbejdsanstalter i Roskilde, Hillerød, Holbæk, ved Korsør, i Næstved, Odense, ved Sakskøbing, Rønne, Ålborg, Viborg, i Randers, ved Mariager, ved Horsens, Holstebro og på Fanø, Karl Goos: *Tvangsarbejdsstraf og tvangsarbejdsanstalter i Danmark*, Nordisk Tidsskrift for Fængselsvæsen og øvrige penitentiære Institutioner 1904, s. 162-167.
7. Harald Jørgensen som ovenfor anført s. 77.
8. *Kjøbenhavns Borgerepræsentations Forhandlinger* 3. Oktober 1887, s. 553 og 24. Juni 1895 s. 414.
9. *Kjøbenhavns Borgerepræsentations Forhandlinger* 24. Juni 1895, s. 408.
10. Sundholm: 3. *Alm. adm: emneordnede sager: Arbejdsanstalten Sundholm 1907-1914*, #1; Sundholm: 1. *Alm. adm: Journalsager 1910-11*, #10 41/1910, Københavns Stadsarkiv (herefter KSA).
11. Sundholm: 1. *Alm. adm: Journalsager 1910-11*, #10 41/1910, KSA; A.C. Øst: *Arbejdsanstalten Sundholm*, 1908.
12. *Betalingsreglement for Arbejdsanstalten Sundholm af 1910. Arbejdsreglement for Arbejdsanstalten Sundholm af 1910.*
13. *Kjøbenhavns Borgerepræsentations Forhandlinger* 24. November 1902, s. 1307.
14. *Betalingsreglement for Arbejdsanstalten Sundholm af 1910; Reglement for Tvangsfanger i Arbejdsanstalten Sundholm af 1930*; Harald Jørgensen som ovenfor anført s. 126.
15. En arbejdsdag i tredje klasse gav 4 øre, i anden klasse 8 øre, og i første klasse 12 øre. Personer anbragt i arbejdsanstalten kunne dog være placeret i tredje klasse uden vederlag, i fald de ikke havde forsør-

- gelsesret indenfor Københavns Kommune, *Arbejdsreglement for Arbejdsanstalten Sundholm af 1910; Reglement for Tvangsfanger i Arbejdsanstalten Sundholm af 1911.*
16. *Arbejdsreglement for Københavns Tvangs- og Arbejdsanstalt af 1893; Betalingsreglement for Københavns Tvangs- og Arbejdsanstalt af 1895; Betalingsreglement for Arbejdsanstalten Sundholm af 1910; A. C. Øst som ovenfor anført.*
  17. A. C. Øst som ovenfor anført.
  18. Sundholm: 1. Alm. adm.: *Journal-sager 1910-11, #10 41/1910, KSA.*
  19. *Arbejdsreglement for Arbejdsanstalten Sundholm af 1910.*
  20. A. C. Øst som ovenfor anført; Sundholm: 1. Alm. adm.: *Journalsager 1910-11, #10 41/1910, KSA; Arbejdsanstalten Sundholm, 1929, s. 9; Harald Jørgensen som ovenfor anført s. 132; Over Ladegaarden til Sundholm s. 39.*
  21. A. C. Øst som ovenfor anført.
  22. *Kjøbenhavns Borgerepræsentations Forhandlinger 24. November 1902, s. 1298-1300.*
  23. Det følgende bygger på arkivalier fra Sundholm: 5. Klienter: *Det daglige mandtal, KSA.* Herfra er belægningstallet den første dag i hver måned fra april 1908 til marts 1933 registreret og efterfølgende statistisk behandlet.
  24. *Bag Kulissen. En vandring gennem Sundholm, Pressens Magasin nr. 11, 1917, s. 28; Emil Aars: Et Besøg paa den store københavnske Arbejdsanstalt »Sundholm«, Vore Her-rer nr. 24, 1920.*
  25. *Lov om det offentlige Fattigvæsen af 9. April 1891.*
  26. *Kjøbenhavns Borgerepræsentations Forhandlinger 24. Juni 1895, s. 414-415.*
  27. Det følgende bygger på arkivalier fra Sundholm: 5. Klienter: *Sundholm afhøringsark, KSA.* Herfra er udtaget 3 stikprøver for årene 1910, 1919 og 1929, som mere indgående beskriver de anbragtes baggrund. Disse informationer er registreret på en cd-rom, hvoraf et eksemplar findes på Københavns Stadsarkiv, hvor det kan lånes til læsesalen. Se iøvrigt Pernille Grouleff Poulsen: *Arbejde som straf – et studie af tvangsarbejdsstraffen med Sundholm som case, speciale i historie fra Københavns Universitet 2002* (findes i håndbiblioteket på Københavns Stadsarkiv).
  28. Københavnsområdet dækker København, Frederiksberg, Valby, Sundbyøster og Sundbyvester. Flere af personerne er født på Fødselsstiftelsen, som også er kategoriseret under Københavnsområdet.
  29. *Lov om Tilsyn med Fremmede og Reisende m. m. af 15. Maj 1875.*
  30. De ufaglærte udgjorde henholdsvis 31 pct, 35 pct. og 55 pct. i 1910, 1919 og 1929.
  31. Denne andel udgjorde henholdsvis 4 pct, 1 pct. og 6 pct. i 1910, 1919 og 1929.
  32. *Lov om Straffen for Løsgænger og Betleri af 3. Marts 1860 §1.*
  33. *Lov om Straffen for Løsgænger og Betleri af 3. Marts 1860 §3.*
  34. *Lov om Tilsyn med Fremmede og Reisende m. m. af 15. Maj 1875 §22.*
  35. Der var også andre lovovertrædelser, som kunne medføre en tvangsarbejdsstraf, og denne gruppe af forseelser voksede i slutningen af den undersøgte periode. Det drejede sig især om ruffere og lign.
  36. Fordelingen af personer på Sundholm, der havde begået lovovertrædelser, og hvis seneste dom blev af-

- sonet som tvangsfange, var i 1910 64 pct, i 1919 81 pct. og i 1929 78 pct.
37. I 1929 havde ingen af de tidligere straffede personer på Sundholm overtrådt fremmedloven ved deres seneste lovovertrædelse.
38. Fængselselskaberne var tilknyttet et eller flere fængsler, medlemmerne var hovedsageligt fængselsfolk og filantroper, og bidragene afgang i høj grad af private personer. Det betød at hjælpen ikke altid var lige stabil, og den kunne heller ikke række til alle løsladte fanger. Selskaberne var forløbere for den senere oprettede Kriminalforsorg.
39. *Ordensreglement for Sygeafdelingen på Arbejdsanstalten Sundholm af 1908; Straffereglement for Arbejdsanstalten af 1908; Reglement for Tvangsfanger i Arbejdsanstalten Sundholm af 1911.*
40. *Arbejdsreglement for Arbejdsanstalten Sundholm af 1910.*
41. *Midlertidig Lov om nogle Ændringer i Straffelovgivningen af 01. April 1905.*
42. Undersøgelsen af tvangsarbejdsstraffens længde på Sundholm er baseret på de førnævnte stikprøver, som inkluderer straffens varighed for de nuværende anbragte samt for de personer, hvis seneste dom også lød på tvangsarbejde.
43. Dødsstraffen blev afskaffet med straffeloven af 1930, men den sidste henrettelse fandt sted i Horsens Tugthus i 1892.
44. Alimenter var fædre, som skyldte for underholdsbidrag. De kunne også før 1933 indsættes i en tvangsarbejdsanstalt.
45. *Beretning om straffeanstalterne i Danmark i tidsrummet 1. april - 31. december 1932, 1934 s. 68-69; Kongelig Resolution af 14. December 1932; Borgerlig Straffelov af 15. April 1930, §§318, 319; Centralorgan for ledere ved forsorgsinstitutioner, årg. 1940, s. 5-6; Centralorgan for ledere ved forsorgsinstitutioner, årg. 1960, s. 153; Knud Vilby og Kjeld Sørensen: Fattig i Danmark. En beretning om 50 års forsorg og fattigdom i Danmark, 1978, s. 113.*

# Den asiatiske gæst i København

- Opfattelser af koleraepidemien i København i 1853

Ida Rosenstand Lou

*Lægevidenskab - kendes til bakterier + årsagen til sygdommen*

København var i sommeren 1853 udsat for landets første egentlige koleraepidemi. Lægevidenskaben kendte endnu ikke til bakterier og dermed heller ikke til koleraens årsag. I artiklen ses der nærmere på de forskellige opfattelser af epidemien, der var i samtiden. Det fremgår, at der var uenighed i opfattelsen af koleraens natur og smitteveje, og at der efter alt at dømme herskede en mistro blandt den brede befolkning til hospitaler og myndigheder. Derfor er det artiklens konklusion, at de meget divergerende opfattelser der var af koleraepidemien, ikke gør det muligt at tale om én overordnet opfattelse.

*Danske land - fulgte med i europæiske lægers teori + diskussion*

Ida Rosenstand Lou, f. 1977. stud. mag. i historie og oldtidskundskab, Københavns Universitet.

»Land og Stad og Indbyggere lide ved den i saamange Aar frygtede asiatiske Gæst, der endelig – aldeles uventet har hiemsøgt Kiøbenhavn; og, efter alle hidtil giorte Undersøgelser, er ligesom opvoxen af vor egen Jord og Grund«. Således skrev filologen Christian Molbech fra København til sin søn i begyndelsen af koleraepidemien i 1853.<sup>1</sup> Tidligere havde Danmark kun været udsat for enkelte, sporadiske koleraepidemier. Da det var før bakteriologiens tid, var ingen klar over, at kolera skyldes en bakterie, som især findes i forurenset vand, og som kan smitte fra person til person og have raske personer som smittebærere. For at kunne håndtere sygdommen fulgte den danske lægestand nøje med i de europæiske lægers teorier og diskussioner om koleraens natur. I København blev borgerne løbende informeret om epidemiens gang – båd-

de i dagspressen og gennem lægernes anvisninger.

Som det fremgår af ovenstående citat, havde Christian Molbech den opfattelse, at koleraen var spontant opstået i landet. Men dette er kun én blandt flere måder, som koleraepidemien blev opfattet på. Denne artikel søger at belyse nogle af de opfattelser, der var af koleraens smitteveje, forebyggelse, ofre, behandling og bekæmpelse. Ønsket er at kunne levere ny indsigt i lægers og lægfolks forhold til sygdom og behandling i midten af 1800-tallet.

## Den historiske forskning

Dr. med. Julius Petersen udgav i 1892 en række forelæsninger om opfattelser af koleras årsager inden for lægevidenskaben i Danmark.<sup>2</sup> Petersen



mente, at der skete et skift i 1830'ernes Europa i det dominerende syn på koleras natur. Hvor den tidligere herskende mening havde været, at sygdommen udbredte sig ved et contagium – et udefra kommende smitstof, der kunne overføres fra person til person ved berøring eller indirekte ved urenhed – påpegede Petersen, at den miasmatiske teori vandt frem efter 1830'erne. Ifølge denne sygdomsopfattelse var koleraen spontant opstået, luftbåren og ikke-smittende fra person til person. Miasmateorien var, ifølge Petersen, den mest dominerende blandt de prominente læger i Danmark i 1853. Fra midten af 1850'erne vendte billedet imidlertid, og kontagionismen blev igen den dominerende teori, såvel i Danmark som i resten af Europa.

Julius Petersen har påpeget en sammenhæng mellem lægernes teorier og de politiske strømninger i tiden. Kontagionismen blev betragtet som en konservativ sygdomsopfattelse, der medførte et stort statsligt indgreb i form af karantænen. Den miasmatiske teori passede bedre til den fremvindende liberalismes fokus på individets og – ikke mindst – handelsens frihed, da den overflødiggjorde isoleringsforanstaltninger.<sup>3</sup> Den praktiske konsekvens af miasmateoriens udbredelse var, at kolerakarantænen blev ophævet i Danmark i 1852 – året før epidemiens udbrud.

I sin disputats fra 1994 har historikeren Gerda Bonderup fremhævet, at der herskede konsensus under bekæmpelsen af koleraepidemien i Danmark. Med konsensus menes »den form for enighed og sammenhold samfundsgrupperne imellem, der viser sig ved, at man har tillid til hinanden, og at de forskellige grupper lever op

til denne tillid«. <sup>4</sup> Ifølge Bonderup overskyggede denne enighed og dette sammenhold de spændinger, der var i samfundet under epidemien. Havde samfundet været præget af konflikt, ville en krisesituation som koleraepidemien have givet sig udslag i, at de forskellige politiske og sociale grupper havde stået uforsonlige overfor hinanden i kampen mod koleraen.<sup>5</sup> Spørgsmålet er dog, om denne påstand holder ved en nærmere undersøgelse.

## Koleras historie

Det 19. århundrede var plaget af voldsomme koleraepidemier. De stammede alle fra Indien og bredte sig over flere verdensdele langs de gamle handelsveje. Koleraen nåede til de fleste større byer i Europa, og det var under den tredje store koleraepidemi, at Danmark i 1853 blev ramt. Her bredte koleraen sig til de fleste større købstæder. Epidemien i Danmark ophørte ved udgangen af året, og siden optrådte kun mindre epidemier her i landet. Den sidste epidemi i Europa fandt sted i 1923.

Da koleraen udbrød i København, befandt den nærmeste epidemi sig i Skt. Petersborg. Det første koleratilfælde i 1853 var en 19-årig skibstømrer fra Nyboder. Den 11. juni blev han syg af opkast og diarré, og dagen efter blev han indlagt på Nyboders hospital, hvor han blev helbredt. I mellemtiden var andre blevet syge og koleraen spredte sig snart over hele København, og videre ud i landet.<sup>6</sup> Ifølge Sundhedscollegiets<sup>7</sup> årsberetning for 1853, var 10598 personer i Danmark blevet angrebet af koleraen. Heraf døde 6688.<sup>8</sup>

København blev hårdest ramt af



*Fig. 1. Oluf Lundt Bang (1788-1877), læge på Frederiks Hospital i København. Udgav både før og under kole-ræpidemien en række artikler om kolera (Medicinsk-Historisk Mu-seum).*

epidemien. I de første 4 uger var der ikke mange syge, men herefter steg antallet voldsomt for at kulminere i perioden 14.-27. juli, hvorefter epidemien gradvis aftog. Det var hovedsageligt de fattige, der blev ramt; især de yngste og de ældste bukkede under for sygdommen.

Den 23. juni iværksatte Sundhedscollegiet en visitation af alle folk og huse i Nyboder for at lave en optælling af befolkningen og undersøge dennes sundhedstilstand. Det blev den 27. juni 1853 bekendtgjort i landets aviser, at en koleraepidemi var brudt ud i København. Samme dag udsendte Sundhedscollegiet en række anvisninger på lægfolks forebyggelse af kolera og behandling af kolerasyge. Offentligheden havde dog allerede fået kendskab til epidemien den 25. juni, da stadsphysicus Hoppe i dagspressen havde opfordret læger og medicinstuderende til at melde sig til tjeneste under en koleraepidemi.<sup>9</sup> I den følgende tid blev der oprettet bureauer til anmeldelse af kolerasyge. De kolerasyge der ikke blev behandlet hjemme, blev indlagt på lazareter og hospitaler.<sup>10</sup>

Under ledelse af 6 af byens mest fremtrædende læger oprettedes den 1. juli 1853 Lægeforeningen mod Choleraens Udbredelse, også kaldt Lægeforeningen. Efter tilladelse fra Den overordentlige Sundhedskommission<sup>11</sup> indbød Lægeforeningen i aviserne den 6. juli alle byens læger og medicinske studerende til at blive medlemmer. Lægeforeningen iværksatte husvisitationer med lægebesøg fra hus til hus, som dog hurtigt måtte indskrænkes. Endvidere udflyttede foreningen beboere fra befængte huse og oprettede bespisningsanstalter for trængende.<sup>12</sup>

Den 1. oktober 1853 erklæredes epi-

demien i København for ophørt. Mindst 7219 mennesker havde været angrebet, svarende til 5 pct. af de indbyggere der var i byen under epidemien.<sup>13</sup> Sundhedscollegiet anslog antallet af døde til mellem 4800-4900.<sup>14</sup>

## Natur og smitteveje

I 1848 udgav lægen O. Bang en artikel om kolera.<sup>15</sup> Her fremgår det, at hans sygdomsopfattelse var en kombination af de 2 teorier: der var både et miasmastof og et personbåret kontagium. Et land skulle være modtageligt for kolera, for at sygdommen kunne udbredes. Var landet modtagelig for »Sygdomsgiften«, ville en enkelt kolerasyg, der indførte kontagiet til landet, bringe det »slumrende Miasma« til udbrud. Bang mente dog også, at kolera kunne opstå spontant: Miasmastoffet kunne starte en epidemi alene, og det forklarede, hvordan epidemien overhovedet kunne opstå. Derfor var karantæne ikke nødvendig. Bang mente, at kolera-miasmaet udviklede sig under visse klima- og jordbundsforhold. Ved en forbedring af folkets hygiejniske forhold ville sygdommens udstrækning og voldsomhed formindskes.

Professor dr. Sommer gav i 1849 udtryk for sin uenighed med Bang. Denne hævdede, at sygdommen udvikledes i luften, og at sygdomsstoffets kraft først blev vækket på en given lokalitet, hvis der kom individer fra et sted, hvor der i forvejen var kolera. Sommer mente i stedet, at drankere var særligt udsatte for sygdommen, ligesom også ængstelige personer var mere modtagelige.<sup>16</sup>

Da epidemien var brudt ud, bragte redaktør C. Hempel den 2. juli 1853

Årsag til

Kolera af Bang

Klima + jordbundsforhold



Fig. 2. Almindelig Hospital blev oprettet i 1769 som et led i det københavnske fattigvæsens for-sorg. Under epidemien indrettedes en kolerastue på Hospitalet. Med opførelsen af Københavns Kommune Hospital i 1863 aflastedes Almindelig Hospital. Illustrationen viser det første Almindelig Hospital. (Medicinsk-Historisk Museum).

en artikel i »Ugeskrift for Læger« om udenlandske erfaringer med koleraen.<sup>17</sup> Her nævntes nogle eksperimenter foretaget af udenlandske læger, hvor åbne sår havde været i kontakt med kolerasyges »udtømmelser«. Nogle læger havde endda smagt på opkast uden at blive syge af det. De udenlandske læger havde ikke kunnet påvise en sammenhæng mellem menneskers berøring af kolerasyges udtømmelser og sygdommens udbrud. Der var tilstrækkelige beviser for, hævdede Hempel, at kolera hverken smittede gennem åndedrættet, huden eller gennem små mængder blod og

andre former for udtømmelser. Der var derfor ikke tvivl om, at sygdommen forplantedes gennem luften og virkede på lungernes og tarmkanalens slimhinde.

Under epidemien var langt den største del af lægerne modstandere af kontagiumteorien – at kolera smittede fra person til person. På Almindelig Hospital medførte det, at hospitalets døre blev åbnet for byens kolerasyge, før nogle af hospitalets beboere var blevet smittet.<sup>18</sup> Som argument for sin opfattelse henviste den fungerende overlæge på hospitalet, dr. Engelsted, til de lemmer, der dagligt



Fig. 3. Garnisons Hospital. Under epidemien blev de kolerasyge på Garnisons Hospital behandlet isoleret fra de øvrige syge (Medicinsk-Historisk Museum).

havde passeret kolerastuen uden at blive syge, og til at koleraen derimod havde angrebet personer, der færdedes i en bygning et stykke derfra.<sup>19</sup>

Lægerne Büntzen og Brünniche fra St. Annæ Hospital og distriktslæge Whitte fra kolerlazarettet i Frelserens Arbeidshuus var heller ikke tilhængere af contagiumteorien. De havde ikke set klare eksempler på smitte fra hverken syge personer eller fra de genstande, som syge havde været i berøring med.<sup>20</sup>

Whitte mente, at sygdommen opstod som en følge af en indvirkning dels fra et smitstof i luften og dels

fra et nedtrykt sind, en åndelig anstrengelse, forkølelse og diættefejl. Det var den samme opfattelse, som professor Sommer havde givet udtryk for,<sup>21</sup> og som også dr. Dahlerup fremsatte i en kommentar i »Bibliothek for Læger«: »Hvad Forfatteren anfører om Ætiologien, er kun Gjentagelse af de alle vegne omtalte Aarsager: slet Næring, raae Frugter, Grønsager, Drukkenskab, Forkjølelser, moralske Aarsager osv.«.<sup>22</sup>

Det var de færreste læger, der som overlæge Petersen ikke tillagde diæten nogen betydning i forbindelse med kolera. Han mente derimod, at kole-

ra skyldtes en sygdom i blodet, og at netop frugt var styrkende for patienten.<sup>23</sup> Ud fra symptomerne opfattede mange sygdommen som en vekselvirkning mellem en »miasmatiske Blodforgiftning« og en påvirkning, forandring eller reaktion på nervelivet. Dette blev begrundet med, at nogle patienters nervetilfælde trådte stærkere frem end andres.<sup>24</sup>

At kolera ofte angreb dem, der færdedes i de kolerasyges omgivelser, blev af miasmatiske forklaret på følgende måde: »Hvad vi derimod troe at have seet og som maaske give en Forklaring for mange af de Tilfælde, der ere fremstillede som forplantede ved Smitte, det er de moralske Indflydelsers Magt i denne Henseende. Det er i det mindste ret paafaldende, at flere af de Syge, som vi have seet angribes for vore øine, have umiddelbart i Forveien været stærkt afficerede paa Sindet. Skulde dette ikke tildeels kunne forklare, at Sygdommen saa ofte gaaer rundt imellem Familie og Omgivelser, naar den først har krævet et enkelt Offer, og derved udbredt Nedslagenhed og Forfærdelse?«<sup>25</sup>

Under epidemien skilte overlæge Djørup med sin opfattelse af kolerasmitteveje sig ud fra de øvrige læger. Hans tese var, at kolera smittede fra person til person, og at raske personer også kunne være smittebærere. Dermed mente han, at der fandtes et contagium. Begrundelsen hentede han i sine konkrete erfaringer under epidemien:

Umiddelbart efter et sygebesøg hos en gammel kone, der havde stærk diarré, gik Djørup på sygebesøg hos en dame, som led af hysteri. Damen, der ikke havde været i berøring med koleramte, blev herefter angrebet af sygdommen. Djørup havde også iagt-

taget, at selvom opvartere og vågekoner på hospitalerne ikke altid selv blev syge, så angreb koleraen ofte deres mænd, børn eller naboer. Han sammenstillede dette med mæslingers udbredelse på Færøerne, hvor det var blevet bevist, at en læge havde bragt smitte fra den ene ørgruppe til den anden ved sine sygebesøg. Dette ledte ham til følgende: »Jeg kan ikke lade være at tænke paa Muligheden af, at ogsaa Cholera, hvis den er smitsom, kan føres omkring paa samme Maade af Personer, som selv ikke ere angrebne.«<sup>26</sup>

Både tilhængere af miasmeteorien og tilhængere af contagiumteorien havde iagttaget, at sygdommen ofte bredte sig blandt den kolerasyges omgivelser. Hvor Djørup så det som et udtryk for direkte smitte, antog miasmatiske, at udbredelsen skyldtes en større modtagelighed for sygdommen blandt de, der med nedtrykte sind færdedes i den syges omgivelser.<sup>27</sup> Djørup tilskrev også det psykiske moment en stor rolle for modtageligheden for koleraen, ligesom han var enig med miasmatiske i, at kolera var opstået spontant i byen – hospitalets første kolerasyge havde hverken haft forbindelse til hinanden eller til epidemiens første ofre i Nyboder. Den praktiske konsekvens af Djørups smitte-teori var, at han som overlæge på Garnisons Hospital fik rømmet en bygning i hospitalsgården til modtagelsen af kolerasyge, så de kunne behandles isoleret fra andre syge.<sup>28</sup>

Netop sygdommens opståen i København stod i mange lægers øjne i modstrid med contagiumteorien. At den skulle være indført fra Skt. Petersborg virkede usandsynligt, og derfor måtte den være opstået spontant i København. Blandt læger var der

således forskellige opfattelser af koleraens smitteveje. De fleste var dog miasmatiske, ligesom flertallet af læger tilskrev personers modtagelighed for sygdommen en vigtig betydning for koleraens angreb.

I et brev til major Mantzius skrev snedkerdatteren Louise Stremme den 23. juli 1853: »I disse Dage er der desværre atter nogle Læger døde. Man sagde i Begyndelsen, den smittede ikke, men nu er da Alle enige om det Modsatte, især nu, man i Aviserne læser, hvorledes flere Personer dør i eet Huus«. <sup>29</sup>

Af Louise Stremmes brev fremgår det, at det var en udbredt overbevisning blandt lægfolk, at kolera kunne smitte fra person til person. Dette underbygges yderligere af dr. Engelstedts erindring om, hvordan han engang var blevet hentet til en fattig, kolerasyg kone, som manglede hjælp og pleje. Naboerne ville ikke hjælpe hende, selvom Engelsted forsøgte at overbevise dem om, at sygdommen ikke smittede. Først da naboerne selv blev ramt af kolera, blev det gode naboskab genoprettet. <sup>30</sup>

Det samme bekræftes i pastor Frederik Hammerichs erindringer. Her beskrev han, hvordan politifolk løb rundt i gaderne og jagtede huskatte, fordi de troede, at kattene førte smitten med sig. <sup>31</sup> Kulturhistorikeren Troels-Lund erindrede også en episode, hvor lægfolks frygt for smitte kom til udtryk: På et tidspunkt under epidemien skulle Troels-Lund med en vogn fra København ud på landet. På vejen var vognen blevet undgået af alle, man mødte, og han havde derfor følt sig som en del af en udstødt kaste. <sup>32</sup>

Nogle lægfolk havde dog en mere miasmatiske opfattelse af sygdommen.

Den unge Charles Kjær nedskrev omhyggeligt alle vejrskiftene i sin dagbog og relaterede dem til koleraen. Miasme- og kontagiumteorierne blev imidlertid blandet sammen i hans forklaring på koleraens opståen. Han mente f.eks., at sygdommen var blevet bragt med et skib, men at et regnvejr ville kunne standse den: »Man formoder at dette Onde [koleraen] være bragt med det ostindiske Skib som kom hertil i disse dage, i det at nogle af Mandskabets Klæder, ere blevne bragte til deres Hjem i Nyboder, hvorfra også Choleraen udbredte sig, men da vi i dag og de foregaaende Dage har faaet noget Regn haaber man at dette snart vil standses«. <sup>33</sup>

Dette »man« må enten referere til aviserne eller til Charles Kjærs omgangskreds. Andre end Charles Kjær tilskrev vejrforholdene en betydning for koleraen. Eksempelvis fortalte forfatteren Vilhelm Bergsøe i sine erindringer, at hans skolelærer havde sagt, at koleraens store udbredelse måtte skyldes manglen på elektricitet i atmosfæren. <sup>34</sup> Nogle lægfolk tilsluttede sig altså miasmeteorien, men det synes primært at have været blandt de mere velstillede. Hovedparten var af den opfattelse, at kolera smittede fra person til person.

## Forebyggelse

Sundhedscollegiet udgav den 27. juni 1853 en anvisning på forholdsregler mod kolera, i hvilken følgende 5 punkter blev fremhævet:

1. »Man maa undgaa Opholdet i indsluttet, fordærvet og fugtig luft«.
2. »Man maa vogte sig for Forkølelse (...) I Særdeleshed gavnligt er et

varmt Bælte om Maven og uldne Klæder nærmest Kroppen«.

3. »Man maa sørge for Renlighed«.
4. »Man maa vogte sig for uafbrudt Aandsanstrengelse, nedtrykkende Sindslidelser«.
5. »Man maa iagttage Maadehold i Spise og Drikke (...) afholde sig fra Nydelse af alle svært fordøjelige, sure, fede, opblæsende og af førende Fødemidler, saasom raa, især umodne, Frygter og Haveurter (...) Af drikkevarer maa især undgaaes daarligt Vand, slet gæret eller surt Øl, sur Mælk og en umaadelig Nydelse af Brændevin (...) i Almindelighed fortsætter man bedst sin tilvante Levemaade, for saa vidt den ikke staaer i Strid med ovenanførte.«<sup>35</sup>

Da isolation af syge ikke indgik som en del af den foreslåede forebyggelse af kolera, tyder det på, at Sundhedscollegiet havde en miasmatiske sygdomsopfattelse.

På Almindelig Hospital blev Sundhedscollegiets kostråd fulgt ved, at dr. Engelsted skiftede den sædvanlige kost ud. Frisk luft fandt dr. Engelsted vigtig, og han klagede over, at luften i og omkring Almindelig Hospital var forurenede med »dunster« fra privéter, kål og branket smør.<sup>36</sup>

Troels-Lund gav i sine erindringer en levende skildring af sin moders forhold til kostrådene:

»Da hun [moderen] sad paa sin sædvanlige Plads ved Vinduet i Havestuen med sit Sytøj, opdagede hun til sin Forundring en Skikkelse ude i Stikkelsbærbuskene. Det viste sig at være Stuepigen, der fejrede Fremgangen i Husets Helbredstilstand ved et nydelsesrigt Maaltid af den strengt forbudne Frugt. Faren var indlysen-



Fig. 4. Carl Sophus Marius Neergaard Engelsted (1823-1914). Fra 1852-54 reservemedicus hos M. Christensen på Almindelig Hospital. Han fungerede under koleraepidemien som overlæge, både på den medicinske afdeling og på lemmestiftelsen under Christensens sygdom (Medicin-Historisk Museum).

de. Men øjeblikkeligt ilede Hjemmets Kærnetropper til. Moder greb en Kost, Ellen udrustedes med en lignende og den overraskede Stuepige sendtes ind efter en tredje. Paa Moders ubønhørlige Bud baskedes der saa løs paa alle Havens Stikkelsbærbuske, indtil hver Frister – gul, rød, grøn, silkeglatte som lodne – havde maattet bide i Græsset«.<sup>37</sup> Det fremgår af flere andre eksempler, at lægfolk fulgte Sundhedscollegiets anvisninger om diæt og beklædning med mavebælter.



Eksempelvis faldt prisen på jordbær drastisk, ligesom tykmælk ikke kunne afsættes under epidemien.<sup>38</sup>

Der blev også anvendt andre forebyggelsesmidler end dem, Sundhedscollegiet anbefalede. Dr. Engelsted fortalte om en opvarterpige på Almindelig Hospital, der havde anskaffet sig en glat, hvid ring til beskyttelse mod kolera. Det var en udbredt opfattelse blandt lægfolk, at lægerne brugte specielle beskyttelsesmidler. Dr. Engelsted erindrede således, hvordan han på gaden var blevet passet op af en tjenestepige, der fra sit herskab ville høre, hvad han havde i munden. Han blev endda nødt til at åbne munden for at vise, at der ikke gemte sig noget!<sup>39</sup>

Nogle gange brugte læger dog specielle beskyttelsesmidler. Bergsøe erindrede, at doktor Trier altid gik med et stykke Kalmusrod i munden, som han bød Bergsøe og dennes far. Da smagen var grim, anbefalede Trier cigarer som beskyttelse mod smitte.<sup>40</sup> Netop tobaksrygning blev af mange opfattet som et godt middel til forebyggelse af sygdommen.

De mere velbemidlede fulgte Sundhedscollegiets anvisninger. Det er sværere at sige noget om, hvordan den fattigere del af befolkningen beskyttede sig. Troels-Lunds tjenestepige fulgte ikke kostrådene og spiste løs af stikkelsbærrerne, og dr. Bang mente ikke, at de fattige var bekendt med anvisningerne. At jordbær og tykmælk ikke kunne afsættes kunne dog tyde på, at de fleste fulgte Sundhedscollegiets anvisninger. At dr. Trier tyggede på Kalmusrod, og at opvarterpigen på Almindelig Hospital havde købt en særlig beskyttelsesring, viser, at også mere »magiske« midler blev taget i brug.

## Ofre og reaktioner

De fleste læger var af den opfattelse, at det særligt var fattige og ældre, der blev angrebet af epidemien. Dr. Engelsted mente, at det især var de fattiges boligforhold, der havde været dårlige, og at det var en forpligtelse at forbedre dem.<sup>41</sup> Ved epidemiens begyndelse troede mange læger, at drankere var særligt udsatte for koleraen. Imidlertid viste det sig på hospitalerne og lazaretterne, at drankere ikke blev oftere ramt end andre. Derfor blev opfattelsen revideret.<sup>42</sup> På hospitalerne blev mange sygevogetere syge, og lægerne selv var også udsatte. Flere læger beskrev, hvor uhyggeligt det var, når kolleger døde omkring dem.<sup>43</sup>

Charles Kjær skrev om opfattelsen af koleraens ofre i sin dagbog den 10 juli 1853: »Man siger at Choleraen fordetmeste indtræffer imellem de Fattige eller saadanne Mennesker som føre et uordentligt Levnet; men dette er just ikke Tilfældet, thi saaledes haver vi mistet Digteren Boye, Sognepræst ved Garnisonskirken,- Han døde paa sit Landsted paa Strandveien 62 Aar«.

Ved en prominent persons død gik det op for Charles Kjær, at sygdommen kunne ramme folk fra hans eget samfundslag. At den samme opfattelse var gældende blandt andre mere velbemidlede, fremgår bla. af Louise Stremmes brev til major Mantzius fra den 23. juli 1853. I brevet skrev hun om en bekendt, der var rejst fra byen i den tro, at kolera kun ramte »fordrukne« folk. Vennens opfattelse ændrede sig imidlertid, da han hørte om de mange, der var døde uden at have været fordrukne.<sup>44</sup>

Hjort beskrev, hvordan folk efter

pastor Boyes død natten mellem den 5. og 6. juli var blevet så skrækslagne over, at sygdommen ramte alle samfundslag, at en stor mængde mennesker hurtigt forlod byen. Vel at mærke de velstillede.<sup>45</sup>

Nogle fortsatte deres vante gang i byen på trods af koleraen. Eksempelvis holdt majorinde Franzisca von Rosen sit bryllup i Holmens Kirke midt under koleraen den 7. juli 1853. Svigerforældrene kom langvejs fra, og det hele endte med, at svigerfaderen blev syg og døde.<sup>46</sup> Filosofen Hans Brøchner beskrev i et brev den 7. august 1853 til Christian Molbech den ro og besindighed, der herskede i København. I brevet fortalte han, at epidemien i det store hele havde været gavnlig for byen: »Sygdommen har ryddet svært op i de offentlige Stiftelser (...) Den har overhovedet i mange Henseender været en gavnlig Renselse«. <sup>47</sup>

Nogle var forpligtigede til at blive i byen enten pga. embede eller forretninger. Endelig var der dem, der rejste, men som burde være blevet: Det gjaldt f.eks. Frederik den 7., og det gav anledning til kritik. At Grundtvig var rejst, vakte nok den største forargelse, for der var hårdt brug for præsterne under epidemien.<sup>48</sup> Epidemiens huseren gav anledning til de kristnes formaninger, og pastor Hammerich erindrede, at kirkerne var »propfulde«. Folk søgte lindring hos Gud.<sup>49</sup>

Byens indbyggere var bange for koleraen, men samtidig drevet af en nysgerrighed omkring den. Mange – tilsyneladende mest fattige – stimlede sammen omkring de opstablede ligkister for at syne dem. Rygter om, at der var skindøde imellem de døde, gjorde sikkert nysgerrigheden større.<sup>50</sup>

## Behandling

Læger delte sygdomsforløbet op i 3 hovedfaser: forløberstadiet eller kole-rinen, hvor patienten led af diarré; kuldestadiet, hvor patienten blev iskold og kunne få kramper, og reaktionsstadiet eller varmestadiet, hvor patienten fik varmen tilbage. Hvis patienten ikke blev helbredt i tredje stadium, kunne sygdommen gå over i et fjerde – det typhøse stadium – der var præget af hikken og grøn opkast. De fleste læger havde den opfattelse, at behandlingen af kolera, hvis den skulle være effektiv, skulle påbegyndes i forløberstadiet. I givet fald kunne overgangen til egentlig kolera forebygges.

Dr. Bang argumenterede i 1848 for, at kolera var en slags gift, der primært trængte ind gennem tarmkanalen. Derfor foreslog han, at der skulle anvendes brækmidler til at fjerne giften og udtømme maven for fremmede stoffer og afføringsmidler, f.eks. amerikansk olie, til udrensning af tarmkanalen. Der skulle gives åreladning ved blodstrømningerne til de lidende organer, opium og sveddri-vende midler, som Bang fandt uundværlige. Mens den indre sygdomsaktivitet skulle standses ved indtagelse af noget koldt – isvand f.eks. – skulle det ydre af kroppen varmes ved gnidninger, dampbade og lignende.<sup>51</sup>

Under epidemien gav de fleste læger en behandling, der tog udgangspunkt i koleraens symptomer: Når patienten var i sygdommens kuldestadium, varmede lægerne kroppen op – med the, portvinstoddy, uldne tæpper eller varme vanddunke i sengen. Når patienten var i reaktionsstadiet og var varm, nedkølede lægerne den syge ved at give patienten isvand eller ren is.



Fig. 5. En kolerasyg fra koleraen i Paris 1832 (Medicinsk-Historisk Museum).

Kort tid efter epidemiens begyndelse gav enkelte læger dog udtryk for, at opvarmning under sygdommens kuldestadie ikke var godt for patienterne. De henviste til, at patienterne ikke selv følte kulde, at det blot forværrede feberen i reaktionsstadiet, og at mange af patienterne alligevel døde selvom kroppens opvarmning lykkedes.<sup>52</sup>

De bræk- og afføringsmidler, som i starten af epidemien opfattedes som nyttige, tog flere læger efterhånden afstand fra, da afføringsmidler blot resulterede i en voldsom diarré. Flere mente, at kold mælk var nyttigt, selvom det stred mod deres forsøg på at opvarme kroppen.<sup>53</sup> Andre læger mente, at kolera var en blodsygdom, og

at åreladninger derfor måtte være effektive. Det var dog svært rent praktisk at årelade en patient, der lå i kramper, og derfor var der ikke mange, der fik denne behandling. Flere læger beklagede sig efter epidemien over, at de havde måttet handle i blinde. Overlæge Müllertz udtrykte lægernes rådvildhed på følgende måde:

»Det gaaer med Choleraen som med mange andre Sygdomme: jo mindre man kjender til Sygdommen, des flere »probate« Midler er der. Mod Choleraen findes intet Specificum, den mest rationelle Behandling er derfor den symptomatiske og selv ved denne have de forskjellige Læger fundet forskjellige Resultater, saa at det Mid-



Fig. 6. Claus Jacob Emil Hornemann (1810-90), læge og hygiejniker. Formand for den private lægeforening mod koleraens udbredelse. Foreningen udflyttede beboerne i de kolera-ramte huse til teltlejre uden for voldene. Efter epidemiens ophør fortsatte lægeforeningen sit virke under Hornemanns ledelse (Medicinsk-Historisk Museum).

del, som den ene Læge hæver til Skyerne, af den anden ringeagtes som aldeles uden Virkning.<sup>54</sup> Lægerne reviderede altså under epidemien løbende deres opfattelse af sygdommens behandling. De fleste læger gav de kolerasygge en symptomatisk behandling, men var i øvrigt uenige om hvilke midler, der virkede bedst.

Det var ikke kun læger, der skulle tage stilling til behandlingen af kolerasygge. Den første del af koleraens behandling foregik i familiens – eller de nære omgivers – sfære. Sundhedscollegiet udgav ved epidemiens begyndelse en anvisning på, hvordan sygdommen skulle behandles, inden lægen ankom. Der blev bl.a. anbefalet amerikansk olie, varme drikke som the, kamferdråber og eventuelt kolde

drikke. Varmedunke blev anbefalet til opvarmning af kroppen.<sup>55</sup>

Af Troels-Lunds erindringer fremgår det, at kolerasygge blev plejet af familie eller venner. Således var hans forældre efter et kort ophold uden for byen, blevet mødt på Valby station af deres karl, som fortalte, at et par af tjenestefolkene lå syge af kolera i hjemmet. I stedet for at rejse bort, trådte forældrene hjælpende til. Troels-Lunds mor plejede selv de syge, som efter nogen tid blev raske. Troels-Lund fortalte også om en gammel slægtning, der behandlede sin syge søster, hvis mand var bundet af militærtjeneste. Også i dette tilfælde blev den syge rask.<sup>56</sup>

På trods af den udbredte tro på smitte blev mange af de mindre bemidlede også behandlet hjemme. Pastor Hammerich erindrede, at en kolerasyg mand, i et af de huse, han besøgte, blev hjulpet af alle husets beboere. Den syge fik kamillethe og varme omslag,<sup>57</sup> akkurat som Sundhedscollegiet havde anvist. Som det tidligere er nævnt, var det tilsyneladende ikke alle syge, der blev anmeldt hos lægerne. Det tyder på, at en del er blevet behandlet hjemme – forudsat at de overhovedet blev plejet.

De københavnske apoteker blev overrendt af byens indbyggere. Bergsøe fortalte, at han engang blev sendt hen sin onkel, der var apoteker, for at supplere medicinskabet. Onklen

havde hovedrystende spurgt ham: »Hvad vil I med det Jux? – Det hjælper dog Alt sammen Intet«. <sup>58</sup> Bergsøes far havde også anskaffet sig sandposer og varmedunke, som stod klar i kakkelovnen.

Ikke kun læger behandlede de syge. Bergsøe fortalte om, hvordan »Brücker« og brændevinsbrænder Brøndum dagligt tilså befolkningen i Skovshoved: »De uddelte Tæpper og Sengeklæder til de Fattige, og helbredede ikke faa af de Syge med Amoniakvand, et Middel, som med Held var blevet anvendt af Lægerne i Kalkutta. Som Løn for disse menneskekærlige Bestræbelser blev de efter Epidemiens Ophør, paa Sundhedskollegiets Foranstaltning, tiltalte for Kvaksalveri og idømte en Pengebøde«. <sup>59</sup>

## Hospitaler og lægehjælp

Dr. Engelsted fra Almindelig Hospital indrømmede, at dødeligheden på hospitalet havde været høj. Han mente, at det skyldtes de overfyldte kolera-stuer. Andre læger mente dog ikke, at Hospitalsbehandlingen generelt medførte en forhøjet dødelighed. <sup>60</sup> I sin beundring for den mere velstillede dame, Ilia Fibiger, som frivilligt hjalp til på hospitalet, kom dr. Engelsteds eget billede af hospitalet til udtryk: »Hun hævede sig (...) over det modbydelige Indtryk, som disse Cholerastuer med Patienter og Besætning, maatte gjøre paa Enhver, endog paa den, som tidligere har gjort Bekjendtskab med lignende Scener«. <sup>61</sup>

Om Lægeforeningens virke skrev læge Emil Hornemann: »Jeg troer endog, at man tør paastaae, at den københavnske Befolknings sjældne og

udmærkede Holdning under denne første og voldsomme Cholerae-Epidemi for en stor Deel skyldes den Omstændighed, at Beboerne dagligen modtog Besøg, Hjælp, Raad og moralsk Understøttelse af de fra Hus til Hus vandrede Læger«. <sup>62</sup> Da Hornemann selv var en af drivkræfterne bag Lægeforeningen, havde han en interesse i at fremstille lægernes visitationer i et godt lys. Mange velbemidlede lægfolk betragtede lægers og Lægeforeningens virke som særlig glorværdig. <sup>63</sup>

Det var primært de fattige, der blev behandlet på hospitaler. Det fremgår dog, at de fattige var skrækslagne for at komme der. Overlæge Petersen fortalte om en fattig kolerasyg pige, som han havde anbefalet at søge hospitalet, at det kunne hun ikke overtales til, og Petersen havde efterfølgende været nødt til at behandle hende hjemme. <sup>64</sup> Djørup fortalte tilsvarende om en flok soldater, han undersøgte: »Jeg holder mig overbeviist om, at netop fordi Mandskabet af 4de Bataillon vidste, at de ikke bleve sendte til Hospitalet – for hvilket de i den Tid ikke uden Grund havde en panisk Skræk – netop derfor søgte de strax Hjælp, naar de bleve angrebne af Diarrhoe, og deraf lader det sig saaledes forklare, at Diarrhoen hos disse ikke gik over til Cholera«. <sup>65</sup>

Det var dr. Bangs opfattelse, at de fattige ikke havde søgt lægehjælp i tide. Ligeledes medgav Distriktslæge Whitte, at en stor del af patienterne på Cholera-lazarettet i Frelserens Arbejdshus indlagdes i en meget dårlig tilstand. <sup>66</sup> At den fattigere del af befolkningen synes at have været skrækslagen for hospitalerne, fremgår også af lægerne Büntzen og Brünniches forsvar af hospitalsbehandlingen



Fig. 7. En mandestue på Almindelig Hospital. Efter epidemien beklagede den fungerende overlæge på Almindelig Hospital – dr. Engelsted – sig over at kolerastuerne havde været overfyldte, og at de syge havde manglet opvartere (Medicinsk-Historisk Museum).

på St Annæ Hospital: »Vi skulle her ikke inlade os paa at paapege alle de Tilfældigheder og Unøiagtigheder, som have givet en Slags Støtte til denne løse Paastand, [at hospitalsbehandlingen medførte en forhøjet dødelighed] der især har circuleret i Folkemunde og bidraget til at vanskeliggjøre Sygeforsørgelsen i den fattige Klasse. Vi finde det endogsaa naturligt og undskyldeligt, at man har næret Mistillid til Hospitalerne, hvor de slette Resultater af Behandlingen nødvendigen ere mere iøjnefaldende.«<sup>67</sup> Büntzen og Brünniche fortalte endvidere om, at deres obduktioner af »kolerelig« havde medført en sådan ængstelse og mistillid blandt patienterne, at de havde måttet holde op med at foretage obduktioner.<sup>68</sup>

Bang skrev om epidemien den 20. august, at havde det ikke været for de hospitaler og bureauer, der med det samme blev oprettet, så havde folk i København ikke forholdt sig så rolige, som tilfældet var. Den ro, Bang oplevede under epidemien, var dog forbigået Djørups opmærksomhed. Han berettede i modsætning hertil om, hvordan offentliggørelsen af epidemien skabte uro blandt hele befolkningen, og at lægerne fik nok at bestille. Det var, vel at mærke, den mere velstillede del af befolkningen, Djørup refererede til.<sup>69</sup> Dr. Drachmann erindrede det samme: »Om natten lød natklokken næsten uafsladelig; ikke så snart var man hjemkommen fra et besøg og havde lagt sig til ro, førend man måtte ud til næste, og hvad der

var det ærgeligste, som oftest for at berolige ængstelige og nervøse personer med et ubetydeligt eller ikke sjældent indbildt ildebefindende«. <sup>70</sup>

Mens de fattige i befolkningen således synes at have været angst for hospitalerne, og derfor ikke søgte lægehjælp i tide, så henvendte de mere velbemidlede sig til lægerne ved selv den mindste smerte. Det var på grænsen til det hypokondriske. Men de velstillede risikerede heller ikke at blive indlagt på de overfyldte hospitaler.

## Myndigheder

Direktionen for fattigvæsenet blev stærkt kritiseret for sin ineffektivitet på Almindelig Hospital. De syges opvartning havde været mangelfuld, og dr. Engelsted berettede om, hvordan kvinder måtte ligge på mændenes stue pga. manglende opvartere. Pladsmangel havde dog været det største problem, og Engelsted beklagede sig over, at hans opfordringer til myndighederne om en evakuering af nogle lemmer ikke var blevet hørt. <sup>71</sup> At de fattige nærede mistillid til hospitalet og Fattigdirektionen, blev udtrykt i følgende skildring af stemningen på Almindelig Hospital: »Den Tro var almindelig iblandt dem [lemmerne], at Fattigdirektionen lod dem forblive i denne Pesthule uden at lytte til den almindelige Opfordring, at evakuere, alene i den Hensigt, at de alle skulde dø«. <sup>72</sup>

Også flere fra den mere velstillede del af befolkningen antydede, at koleralazarettet var blevet oprettet på hospitalet, som et bevidst forsøg på at myrde lemmerne. <sup>73</sup> At flere opfattede myndighederne som ineffektive, fremgår bl.a. af Christian Molbechs

brev til sin søn, den 30. juli 1853: »Epidemien (...) skal bl.a. have sat sig fast i Vartou Hospital – som formodentlig er blevet befængt fra Liighuset, som man paa uforsvarlig Maade havde anlagt i den Gymnastikbygning, der ligger i Bastionen ved Philosophgangen, ikke langt fra Vartou. Af saadanne Misgreb har der vel været mange (...) Her savnes en stærk, energisk Dictator-Magt i en saa overordentlig Periode; og man finder nu hver Dag Kritiker nok i alle Dagblade over næsten enhver Auctoritet, enhver offentlig Foranstaltning imod og i Anledning af Epidemien«. <sup>74</sup> Fra præsterens side blev der klaget over Sundhedskommissionens manglende vilje og evne til at organisere præsterne på hospitalerne, som alle endte med at få alt for store byrder. <sup>75</sup>

Der var især et spørgsmål, der trængte sig på ang. myndighedernes håndtering af epidemien: Hvorfor var der gået 2 uger mellem det første kolera tilfælde, og den offentlige bekendtgørelse af epidemien? Havde myndighederne hemmeligholdt epidemien for offentligheden? Det var der flere, der troede. <sup>76</sup>

På Sundhedscollegiets vegne tog lægen Th. Bricka til genmæle i årsberetningen for 1853. Han fremhævede, at det var almindeligt, at folk døde af diarré, og at børn også kunne dø af opkast. Da koleraen i juni 1853 befandt sig så langt borte som i Skt. Petersborg, var det ikke mærkeligt, at de første kolera tilfælde ikke med det samme blev erkendt, og at en epidemi derfor ikke straks var blevet erklæret for udbrudt. <sup>77</sup>

Utilfredsheden med myndighederne resulterede ikke i voldelige optøjer, men at frygten for social uro var tilstede blandt den mere velstillede del



Fig. 8. Døden, der spiller på violin. Tegning fra koleraepidemien i Paris 1832 (Medicinsk-Historisk Museum).

af befolkning, kommer til udtryk i Molbechs brev til sin søn den 30. juli 1853: »En Virkning af dens [koleraens] tiltagende Udbredelse og Dødelighed, som for Kiøbenhavn kunde blive af den værste Følge, er den voxende Frygt for at komme til Byen fra Landet og til Søes fra Provindserne hvorved Indbyggerne tilsidst kunde udsættes for Mangel og Dyrthed, som gierne var i Stand til, ikke allene at give Sygdommen ny Næring, men frembringe Uroligheder og Uorden blandt den lidende Mængde«. <sup>78</sup> Både lægfolk, præster og læger kritiserede

myndighederne for passivitet i bekæmpelsen af epidemien, selvom enkelte dog fremhævede, at Sundhedskommissionen havde foretaget mange foranstaltninger, som imidlertid ikke havde formået at stoppe epidemien. <sup>79</sup>

### Sygdom og behandling i København i 1853

Hvad kan der på baggrund af det foregående udledes om lægers og lægfolks opfattelser af sygdommen kolera og dens behandling i København i 1853?



Et fundamentalt spørgsmål er, om der blandt samfundsgrupperne var tale om én overordnet opfattelse af sygdommen og dens rette behandling, eller om der snarere var tale om flere, modsatrettede opfattelser.

Det foregående har vist, at der var forskellige holdninger til så afgørende områder som sygdomsårsager og smitteveje. Selvom de fleste læger var miasmatikere, var der stadig enkelte kontagionister iblandt. Mange lægfolk troede, at kolera smittede fra person til person, men hvor det især synes at have været almuen, der frygtede smitten, stod de velstillede mere splittet i spørgsmålet om smitteveje. Man kan vel ikke ligefrem sige, at læger og lægfolk havde hver deres opfattelse af koleraens natur og smitteveje, men lægerne og de fattige synes overvejende at have haft forskellige opfattelser.

Der blev ikke inddraget politiske synspunkter i lægernes argumentation omkring sygdommens årsager, men det synes dog plausibelt, at politik har præget deres sygdomsopfattelser. Sammenhængen mellem miasmeteorien og liberalisme antydes af, at de fleste prominente læger under epidemien var nationalliberale. Ligeledes var det en nationalliberal miasmatiker, lægen C. E. Fenger, der var hovedmanden bag afskaffelsen af karantæneloven i 1852.

Et andet interessant spørgsmål er, hvem lægfolk opsøgte, når de blev syge. Med deres husvisitationer gjorde lægerne sig synlige under epidemien, men alt peger på, at ikke kun lægerne men også familien og de nære omgivelser, spillede en stor rolle i behandlingen af de syge. De fattige i samfundet synes at have været bange for at komme på hospitalet og de opsøgte derfor først lægerne sent i syg-

domsforløbet. De fattige må altså, på trods af smittefaren, have behandlet de kolerasyge i hjemmet. De mere velstillede opsøgte lægerne ved den mindste skavank, men havde anskaffet medicin til selv at kunne behandle den syge inden lægen ankom. Om befolkningen gik til de »kloge« mænd og koner melder kilderne derimod ikke meget om. Kvaksalveri var ikke nogen åbenlys affære, siden forbuddet i 1794.

Under alle omstændigheder opsøgte lægfolk andre end lægerne og de »kloge«. Præsterne havde rigeligt at se til under epidemien, og folk strømmede til kirkerne. At der blev fæstet lid til præsterne, er selve forargelsen over Grundtvigs fravær et sigende eksempel på. At præsten blev tilkaldt ved sygdom, udelukkede selvfølgelig ikke, at også lægen blev tilkaldt – en præsts virke var nok snarere en mental lindring for den syge end en egentlig behandling.

Bonderup har fremhævet, at i Danmark »stod de ansvarshavende og befolkningen solidarisk sammen i kampen mod epidemien, og de sidste nærede stor tillid til de første. Det peger (...) i retning af et samfund, hvori der herskede konsensus«. <sup>50</sup> Endvidere har hun betonet, at der var enighed og sammenhold samfundsgrupperne imellem under epidemien, og at befolkningen udviste besindighed og ro.

På trods af, at mange syge opsøgte præster i deres kvide og til trods for, at mange synes at have tillagt lægerne en særlig viden om sygdommen, så tyder en del alligevel på, at den brede befolkning ikke nærede særlig stor tillid til myndighederne og lægerne. Godt nok blev Sundhedscollegiets anvisninger til forebyggelse og behandling af koleraen tilsyneladen-

de fulgt – især af de mere velstillede – men efter alt at dømme troede nogle fattige, at fattigdirektionen med vilje lod dem dø på hospitalerne, og de var mistroiske overfor lægers obduktioner af lig efter koleradøde.

Et af Gerda Bonderups væsentligste argumenter for de fattiges tillid til myndighederne er, at husvisitationerne skabte en tryghed hos den brede befolkning.<sup>81</sup> Men udsagnet om denne tillid og tryghed, som visitationerne skabte, stammer udelukkende fra Emil Hornemann, hvis uhildethed er tvivlsom, eftersom det var ham, der iværksatte visitationerne.<sup>82</sup>

Blandt de mere velstillede var der en mistanke om, at epidemien i starten var blevet hemmeligholdt af myndighederne. De velstillede kritiserede myndighedernes passivitet under epidemien, og det var de færreste, der respekterede myndighedernes foranstaltninger. Enkelte udtrykte en frygt for, at de fattige ville gøre oprør.

At der ikke opstod social uro i København, kan ses som et udtryk for en form for besindighed i befolkningen. Derimod er det vel næppe et udtryk for besindighed, at en stor mængde mennesker faktisk forlod byen.<sup>83</sup>

Den fælles, overordnede opfattelse af koleraepidemien, som Bonderup har fremlagt, synes ikke at have været tilstede i København i 1853. Godt nok kom det ikke til voldelige optøjer i gaderne, men der var uenighed om så afgørende et område som koleraens smitteveje, og samfundsgrupperne synes at have næret mistro til hinanden under epidemien. Undersøgelsen af koleraepidemien i København viser, at der var meget divergerende opfattelser, og at det ikke er muligt at tale om én overordnet opfattelse blandt samfundsgrupperne.

## Afslutning

Lægerne påtog sig et stort ansvar under epidemien i København og byens velstillede lag betragtede dem og deres behandlinger med velvilje og tillid. Men lægevidenskabens viden om koleraen og dens behandling var mangelfuld, og det medførte forskellige, og til tider modsatrettede, opfattelser af koleraen og dens behandling, både blandt lægerne internt og blandt læger og lægfolk. Religiøse og mere »magiske« aspekter spillede fortsat en rolle i sygdomsbehandlingen.

Lægernes manglende kendskab til koleraen fik konsekvenser for befolkningens tillid til dem, og den brede befolkning synes hurtigt at have dannet sig et fjendtligt billede af hospitalerne. Mistilliden til hospitalerne må med eftertidens øjne siges at have været berettiget, men skal ses i lyset af, at epidemien huserede før fremkomsten af bakteriologien, som gav en videnskabeligt begrundet viden om koleraens årsag, forebyggelse og behandling. Under koleraepidemien i København i 1853 herskede der således en skepsis overfor det offentlige sundhedssystem, som i den sidste halvdel af århundredet blev væsentlig bedre organiseret som følge af bl.a. lægevidenskabens banebrydende opdagelser. Stillet over for denne uventede trussel, som koleraepidemien var, handlede folk således ud fra de forudsætninger, som tiden gav dem.

## Noter

1. O. C. Molbech (udg.): *Molbech, Christian og hans søn Christian K. F. Molbech. En Brevveksling*, 1908, s. 81. Brevet er fra den 3. juli 1853.
2. Julius Petersen: *Koleraepidemierne med særligt Hensyn til Danmark. Medicinsk-historiske Forelæsninger holdte ved Københavns Universitet sept-okt 1892*, 1892.
3. Julius Petersen som anført, s. 62; 94. I den internationale forskning er spørgsmålet om sammenhængen mellem sygdomsteori og politik blevet taget op af bl.a. Erwin H. Ackerknecht: *Anticontagionism between 1821 and 1867*, Bulletin of the History of Medicine 22, 1948, s. 567 ff. og Francois Delaporte: *Disease and Civilization. The cholera in Paris, 1832*, 1986, s. 145-148.
4. Gerda Bonderup: *Cholera-Morbro'er og Danmark. Billeder til det 19. århundredes samfunds- og kulturhistorie*, 1994, s. 28; se også Gerda Bonderup: *Historisk Essay. Konsensus i Danmark? Staten og lægerne i 1700- og 1800-tallet*, Historie, 1994, s. 90-102, s. 100-101.
5. Bonderup gør i sin disputats op med den konflikttense, der har været fremherskende i historieforskningen siden Louis Chevalier i 1958. Om den internationale forskning se bl.a.: Louis Chevalier (udg.): *Le choléra*, Paris 1958, Delaporte, 1986, se note 3.; Richard J. Evans: *Death in Hamburg. Society and Politics in the Cholera Years 1830-1910*, 1987.
6. Th. Bricka (red.): *Supplementbind II til Bibliothek for Læger. Det kongelige Sundhedskollegiums Aarsberetning for 1853*, 1855, s. 1-10.
7. Sundhedscollegiet var sundhedsvæsenets øverste styrelse, og stod under Justitsministeriet. Det bestod af 9, senere 10 ansatte læger. Bonderup: *Cholera Morbro'er* som ovenfor anført, s. 52-53.
8. Th. Bricka som ovenfor anført s. 224. dr. Bricka, der udarbejdede årsberetningen, har betonet at tallet er et minimum.
9. Bonderup: *Cholera Morbro'er* som ovenfor anført s. 91-99.
10. Bricka som ovenfor anført s. 31-37; se endv. *Hospitals meddelelser 6.bd. 1853*, s. 489-646.
11. Den overordentlige Sundhedskommission, her kaldt *Sundhedskommissionen*, hørte under Sundhedscollegiet. Dets formand var politidirektør Bræstrup. I koleraetiden blev der oprettet en kolera-komité. Den bestod af 4 af kollegiets medlemmer – stadsfysikus Hoppe, F. V. Mansa, S. M. Trier og C. P. M. Hansen, Bonderup: *Cholera Morbro'er* som ovenfor anført s. 53; 93.
12. Emil Hornemann: *Om Husvisitationen og Udflytningen i København under Choleraepidemien i 1853*, Supplementbind II til Bibliothek for Læger 1853, 1855, s. 233-256, her s. 235
13. Sundhedskommissionens statistiske værk over epidemien, udarbejdet af dr. Hübertz, baserede sin beregning på folketællingen fra 1850, hvor der var ca. 130.000 indbyggere i København. Hübertz anslog, at befolkningsforøgelsen fra 1850-1853 svarede til antallet af fraværende under epidemien, J. R. Hübertz: *Beretning om Cholera-epidemien i København 12 Juni – 1 October 1853, udarbejdet og udgiven for Den overordentlige Sundhedscommission for København*, 1855, s.7.
14. Bricka som ovenfor anført s.16; Hübertz som anført s. 6.
15. O. Bang: *Et par Ord om den indiske Cholera*, Ugeskrift for Læger 9. bind, 1848, s. 113-128.
16. A. G. Sommer: *Populære Forelæsninger over den asiatiske Cholera, efter Sundhedscollegiets Opfordring holdte ved*

- Kjøbenhavns Universitet i Juli Maaned 1848, 1849, s. 38, 47.*
17. C. Hempel (red.): *Ugeskrift for Læger*, 2. rk. 19. bd., 1853, s. 29-72.
  18. S. Engelsted: *Gammelt og Nyt om Krig og Cholera, Tuberkulosens bekæmpelse, Sundhedskollegiets ødelæggelse*, 1910, s. 74.
  19. S. Engelsted: *Almindelig Hospitals Lemmeafdeling under Choleraepidemien*, Bibliotek for Læger, 4. rk. 3. bd., 1853, s. 374-404; her s. 383.
  20. A. Büntzen og Brünniche: *Cholera paa St. Annæ Hospital*, Hospitals-Meddelelser, 6. bd., 1853, s. 489-565, her s. 490; og C. L. Whitte: *Beretning fra Cholera-Lazarethet i Frelserens Arbeidshuus*, Hospitals-Meddelelser bd. 6, 1853, s. 590-599.
  21. Whitte som anført i note 20, s. 592-593; Sommer som anført i note 16, s. 47.
  22. Dahlerup (red.): *Bibliotek for Læger*, 4. rk. 3. bd., 1853, s. 162.
  23. Petersen: *Erfaringer om Nyttens af Aareladning i Behandlingen af Cholera*, Hospitals-Meddelelser, 6. bd., 1853, s. 635-646.
  24. Büntzen & Brünniche som anført i notes 20, s. 497.
  25. St. s. 492-493; og P. Knudsen: *Cholera i udenbyes Klædeboquarteer og paa Nørrebroes Hospital*, Hospitals-Meddelelser bd. 6, 1853, s. 582-589.
  26. Fr. Djørup: *Bemærkninger om Choleraens Behandling*, Ugeskrift for Læger, 2. rk. 19. bd., 1853, s. 145-155, her s. 147.
  27. Knudsen som anført i notes 25, s. 632-633.
  28. Fr. Djørup: *Om Cholera i Garnisons-Hospitalets første Afdeling*, Hospitals-Meddelelser, 6. bd., 1853, s. 566-581.
  29. Chr. Behrend: *Et brev fra koleratiden*, Historiske Meddelelser om København, 1934-35, s. 238-240, her s. 239.
  30. Engelsted som anført i note 18, s. 89.
  31. Fr. Hammerich: *Et Levnetsløb*, 1882, s. 128.
  32. T. F. Troels-Lund: *Et Liv. Barndom og Ungdom med Portrætter*, 1924, s. 188.
  33. Charles Kjær, Grosserer (reg. 74), Københavns Stadsarkiv, erindringer nr. 18, den 27. juni 1853.
  34. Vilhelm Bergsøe: *Krigen og koleraen. Fortsættelse af »de forbistrede Drengene«*, 1900, s. 191. Se endvidere Molbech som anført i note 1, s. 90.
  35. Bonderup som anført i note 4, s. 89.
  36. Engelsted som anført i note 19, s. 374-404; se også s. 339-340.
  37. Troels-Lund som anført i note 32, s. 190-191.
  38. O. Bang: *Om de for København passende Foranstaltninger under en Choleraepidemi*, Ugeskrift for Læger, 2. rk. 19. bd., 1853, s. 129-142, her s. 137.
  39. Engelsted som anført i note 18, s. 89-90.
  40. Bergsøe som anført i note 34, s. 172.
  41. Engelsted som anført i note 19, s. 401-404.
  42. Sommer som anført i note 16, s. 47; Büntzen & Brünniche som anført i note 20, s. 553-554; Whitte som anført i note 20, s. 595.
  43. Engelsted som anført i note 18, s. 86-87; A. G. Drachmann: *En gammel skibslæges erindringer*, 1990, s. 156.
  44. Behrend som anført i note 29, s. 240.
  45. W. Hjort: *Nikolaj Gottlieb Blædel. Et Livsbillede*, 1881, s. 60; se endvidere Egill Skall: *G. A. Petersens dagbøger*, Historiske Meddelelser om København, 1973, s. 155-157.
  46. Franzisca v. Rosen: *Den gamle majorinde fra Færgegaarden*, 1969, s. 61-63.
  47. Harald Høffding (udg.): *Hans Brøchner og Christian K. F. Molbech. En Brevvexling (1845-1875)* 1902, s. 100.
  48. Hjort som anført i note 45, s. 67.
  49. Hammerich som anført i note 31, s. 130, se endvidere Hjort som anført i note 45, s. 65.

50. Hammerich som anført i note 31, s. 126; Engelsted som anført i note 18, s. 88; Bergsøe som anført i note 34, 181-182.
51. Bang som anført i note 15, s. 116-119.
52. E. Fenger: *Iagttagelser om Behandlingen af den asiatiske Cholera*, Ugeskrift for Læger, 2. rk. 19.bd., 1853, s. 97-111, her s. 105; N. E. Ravn: *Beretning om Behandlingen af de Syge paa Choleralazarethet i Skolebygningen i Prindsensgade*, Hospitals-Meddelelser, 6.bd., 1853, s. 600-619, her s. 617.
53. Büntzen & Brünniche som anført i note 20, s. 556-557; Djørup som anført i note 28, s. 580; C. Müllertz: *Beretning om Söetatsens Hospital som Choleralazareth*, Hospitals-Meddelelser, 6. bd. 1853, s. 620-634, her s. 586; Ravn som anført i note 52, s. 617.
54. Müllertz som anført i note 53, s. 585; Büntzen & Brünniche som anført i note 20, s. 565.
55. Bonderup: *Cholera Morbro'er* som ovenfor anført s. 97-99.
56. Troels-Lund som anført i note 32, s. 189-191.
57. Hammerich som anført i note 31, s. 129.
58. Bergsøe som anført i note 34, s. 176.
59. Bergsøe som anført i note 34, s. 192.
60. På Almindelig Hospital blev 467 af lemmene syge af kolera fra den 30. juni til den 7. august, svarende til 38,9 pct. Dødeligheden blandt de syge var på 90 pct. Engelsted som anført i note 19, s. 386; s. 401.
61. Engelsted som anført i note 19, s. 384; Büntzen & Brünniche som anført i note 20, s. 492.
62. Hornemann som anført i note 12, s. 244.
63. Molbech som anført i note 1, s. 84-85; Bergsøe som anført i note 34, s. 158; 168-169.
64. Petersen som anført i note 23, s. 641.
65. Djørup som anført i note 28, s. 574.
66. Bang som anført i note 38, s. 137; Whitte som anført i note 20, s. 598.
67. Brünniche som anført i note 20, s. 492.
68. Büntzen & Brünniche som anført i note 20, s. 489.
69. Bang som anført i note 38, s. 139-140; Djørup som anført i note 26, s. 149; og Engelsted som anført i note 18, s. 72.
70. Drachmann som anført i note 43, s. 155.
71. Engelsted som anført i note 19, s. 384; 387.
72. Hjort som anført i note 45, s. 63.
73. Bergsøe som anført i note 34, s. 156; Molbech som anført i note 1, 84-85.
74. Molbech som ovenfor anført, s. 88-89.
75. Hammerich som anført i note 31, s. 126.
76. Bergsøe som anført i note 34, s. 164; Molbech som ovenfor anført, s. 81.
77. Bricka som anført i note 6, 10.
78. Molbech som anført i note 1, s. 88.
79. Charles Kjær som anført i note 33, den 9. juli 1853.
80. Bonderup: *Cholera Morbro'er* som ovenfor anført, s. 335; se også s. 28; 253.
81. St., s. 33; 106.
82. Dette er tidligere blevet fremført af Signild Vallgård i hendes anmeldelse af Gerda Bonderup: *Cholera-Morbro'er og Danmark. Billeder af det 19. århundredes samfunds- og kulturhistorie*, Historisk Tidsskrift, 95. bd., 1995, s. 497-505.
83. Dette har Vallgård også tidligere påpeget: Vallgård som ovenfor anført, se note 82, s. 500.

# Ernst Wilhelm Klein

En tysk barbersvend kom til København 1853-63

Af Jan Ingemann Sørensen

Mange af den tidlige arbejderbevægelses personer kendes kun af navn. Louis Pios historie kender vi alle efterhånden, men mange andre forkæmpere stod frem og satte deres præg på den tidlige arbejderbevægelse. I 1874 hentede man fx barberen fra Ballerup, den tyskfødte Ernst Wilhelm Klein, ind til København for at besætte formandsposten i De frie fagforeningers Centralbestyrelse, det der senere udviklede sig til LO og Socialdemokratiet. Det viste sig, at man her havde fundet en dygtig agitator med gode organisatoriske evner, men da Louis Pio atter skulle overtage formandsposten, da han kom ud af fængslet i 1875, blev Kleins tid ved roret kortvarig. Ernst Wilhelm Klein blev »stødt ud i glemslen« og ingen har tidligere undersøgt, hvem han var og hvor han kom fra.

Jan Ingemann Sørensen, f. 1950, SAS-funktionær i Københavns Lufthavn, BA i historie, skriver speciale ved Københavns Universitet om 1870'ernes arbejderbevægelse. Har tidligere udgivet »Arbejderudvandring« (1988) og »De frie Fagforeningers Centralbestyrelse« (1990), begge i Nyt om Arbejdermuseet. Desuden »Det københavnske barberlav 1501-1862«, Historiske Meddelelser om København 1998 og »Arbejdernes første grundlovsfest«, Arbejderhistorie nr. 1, 2003.

Selvom den tyskfødte barbersvend Ernst Wilhelm Kleins indflydelse på det tidlige Socialdemokrati har været af afgørende betydning, er han en delvis ukendt skikkelse i det danske Socialdemokratis officielle partihistorie.<sup>1</sup> For Ernst Wilhelm Kleins vedkommende har den forskningsmæssige indsats affødt et historiespeciale og litteraturen har, uden den gennemgribende undersøgelse, anerkendt Klein som en vigtig personlighed.<sup>2</sup> Selvom der således er skrevet en del om Klein, er der på ingen måde forsøgt at give en samlet beskrivelse af

manden. Der står således stadig meget tilbage at undersøge, og det tager denne artikel fat på. I det følgende skal vi stifte nærmere bekendtskab med de første 10 år af Ernst Wilhelm Kleins liv i København fra 1853 til 1863.

## Ernst Wilhelm Kleins møde med København

»Advarsel. Som bekendt har den fra Østen kommende uhyggelige Gæst, kaldet Kolera, indfundet sig i de ev-

Gumbugen Leve  
eller  
Herud med Koleraen.



Fig. 1. I 1873 var koleraen atter tæt på København, men dog ikke tættere på end vittighedsbladet Figaro kunne lave sjov med frygten.

Koleraen. Det er dog skændigt! Nu var jeg saa nær ved København, hvor jeg i 1853 gjorde saa brillante Affairer. Magistraten har gjort Alt for at lette mig Modtagelsen, det er Synd at sige andet, thi haade Naen der er opfaldt efter mig, udgyder sin Roma og Kobbinger saar Lob til at ligge i Gaardene indtil de naar'op til Taget, men saameget Gumbug som der nu serveres med, den haube jeg iffe regnet ud, saa jeg troer sgu at jeg man tage Udgangsbilletten.

ropæiske Lande, og i dette øjeblik har den allerede taget sine Ofre i vor Hovedstads umiddelbare Nærhed, hvor man iagttager Epidemien med spændt ængstelighed, ti, at denne Smitsot er frygtelig, har vi alt én Gang her i Landet faaet skrækkelige Beviser paa«.<sup>3</sup> Således skrev den anonyme skribent »Vengeur« i dagbladet Socialisten i 1873, fordi koleraen atter var truende tæt på Danmark<sup>4</sup> og det var 20 år siden, at den frygtelige dramatiske koleraepidemi havde udspillet sig for øjnene af ham, en ung tysk barbersvend, der var kommet hertil på valsen.

Den 15. juni 1853 var en 59-årig arbejdsmand fra Nyboder, som den

første, død af kolera. Det var den sommer, den 36-årige filantrop og forfatter Ilia Fibiger tog sagen i egen hånd og meldte sig som frivillig sygeplejerske på Almindelig Hospital. Det var den sommer, Almindelig Hospital blev ramt af en akut mangel på ligkister og Berlingske Tidende spydigt skrev, at direktionen ikke behøvede at rømme hospitalet, det ville simpelt hen ske af sig selv. Fattiginstitutionen Almindelig Hospital lå i Amaliegade og nu 85 år efter dets færdiggørelse rasede koleraepidemien med stor styrke på hospitalet. Ingen bygning, ingen stue gik fri. Fra morgen til aften gik transporten af syge og døde. Ved epidemiens slutning blev porten til

den duntzfeldske gård gjort til en ligstue, hvor de forreste ligkister stod med kranse, i midten kister med etiketter og bagest lig i kister, hvis låg endnu ikke var slået til. Stanken forpestede ikke alene hospitalets gård, men også de omkringliggende gader. Begivenhederne var rystende:

»Jeg har til enhver Tid af Dagen, fra den tidligste Morgenstund og til sildigt om Aftenen, naar jeg gik ind til Byen, kunnet se Ligtog, og jeg har ofte, paa det lille Stykke til Porten [Nørreport] – jeg bor umiddelbart udenfor Søerne – kunnet møde 3 forskellige Tog. Man har brugt de forunderligste Transportmidler: gamle affældige Ligvogne, der syntes selv at være staaede op af Graven, Rustvogne, Arbeidsvogne, Kaffemøller, Omnibusser og Møbelvogne – Trillebøre, som Kjøbenhavnsposten har talt om, har jeg dog ikke seet«,<sup>5</sup> skrev filosofen Hans Brøchner til sin ven Christian Molbech den 7. august 1853.

Da det sidste sygdomstilfælde indtraf den 13. oktober 1853 og da det hele var overstået, havde epidemien stået på i 16 uger; 4.737 var døde. Jo, København havde haft beviserne for koleraens forfærdelige smittefare tæt inde på livet. Heri havde »Vengeur« så aldeles ret. Artiklen, hvori advarslen mod koleraen fremkom, var den 18. i en række af lidt over 30, skrevet under pseudonymet »Vengeur«. Og som vi snart skal se, havde »Vengeur« god grund til at komme med sin advarsel.

Men hvem var denne »Vengeur« egentlig? Pseudonymet »Vengeur« optrådte første gang i dagbladet Socialisten i august 1872, hvor »Vengeur« beskrev godsejernes udnyttelse af den sjællandske bondestand, samtidig med at der opfordredes til sammen-

hold og fagforeningsdannelse. Først 1 ½ år efter den første artikel var blevet offentliggjort, blev det afsløret, hvem skribenten var.<sup>6</sup>

## Indrejsen

Det var Ernst Wilhelm Klein. Han var tysker, udlært indenfor barberfaget og kom til Danmark som vandrende svend. Datoen for hans indrejse i Danmark opgiver han selv i en ansøgning om dansk indfødsret til Indenrigsministeriet i 1875. I denne ansøgning skriver han bl.a., at han har opholdt sig her i landet siden den 24. april 1853 og han fortsætter: »Jeg er født den 10. September 1830 i Byen Caub i det forhenværende Hertugdømme Nassau; har opholdt mig her i Landet siden 24. april 1853; først 10 Aar i København, senere 10 Aar i Kirkebyen Ballerup, Københavns Amt, og har begge Steder ernæret mig ved min Profession«,<sup>7</sup> så »Vengeur« havde god grund til at advare imod koleraen. For den tragedie der havde udspillet sig for hans øjne, netop som han var kommet til København, må have brændt sig fast i hans bevidsthed.

I barberlavets arkiv på Københavns Stadsarkiv findes den såkaldte »Einschreibebuch«, men denne indskrivningsbog indeholder kun alle de nyudlærte svende under det københavnske barberlav, så naturligvis findes Klein ikke her. Han var allerede udlært som barbersvend, inden han kom til Danmark.<sup>8</sup> Mere interessant er barberlavets »Svende Protocol for betalte og resterende Tidepenge ved det Chirurgiske Amt«, hvori den første indbetaling af tidepenge blev registreret. Sammenholdes datoen, den



24. april 1853, med svendeprotokollen er der stor sandsynlighed for, at denne dato er korrekt. Kleins første indbetaling dækker nemlig juli kvartal 1853. Hvis han fx er blevet ansat lige efter den 24. april, er der næppe gjort nogen anstrengelser for at betale tidepenge for den resterende del af kvartalet.<sup>9</sup> Det er ikke muligt at kontrollere datoen – den 24. april 1853 nærmere – fordi Københavns Politis protokoller over tilrejsende kun er bevaret fra 1860; men det formodes, at Klein ved sin indrejse i Danmark legitimerede sig som virkelig faguddannet barbersvend, og som sådan blev indskrevet i en af politiets indrejseprotokoller.<sup>10</sup>

Det Danmark som Klein mødte ved sin indrejse var et land i oprud. Koleraepidemien havde sat sine spor. Den manglende sundhedspolitik gav sig til kende og den sociale elendighed koleraen afspejlede, var kun toppen af isbjerget. De økonomiske forhold viste en tydelig forbindelse til fortiden, antallet af beskæftigede indenfor landbruget var faldende, men trods dette fortsatte landbruget med at være Danmarks hovederhverv. Og i dag, godt og vel 150 år efter, kan vi konstatere, at tiåret 1850-1860 er blandt de år hvor befolkningstilvæksten har været størst.<sup>11</sup>

Det dramatiske Danmarksbillede, der her toner frem af et land i stadig vækst, nåede sit højdepunkt i slutningen af 1850'erne. Og når de vandrende svende kom hertil fra udlandet og bosatte sig, kom denne langsommelige overgang fra landbosamfund til industrisamfund til at spille en væsentlig rolle for dem, en rolle, hvis vanskeligheder de næppe havde skænket en tanke. Faktorer de ikke havde den mindste indflydelse på,

skulle komme til at styre store dele af deres liv.

### August Wiedemann – et nærliggende eksempel (1846-1856)

De 2 barbersvende August Johan Wiedemann og Ernst Wilhelm Klein blev begge ansat hos barberfrimester A. L. C. Stahl på Gl. Amagertorv 36 i København nogenlunde samtidigt i begyndelsen af 1853. August Johan Wiedemann var 26 år, færdigudlært i Schwerin den 27. februar 1846. Blev herefter ansat hos barberfrimester Klespe i København fra april 1846, indtil han et år efter, i april 1847, begyndte at arbejde hos sin far, barberfrimester Johan J. J. Wiedemann<sup>12</sup> i dennes forretning på Toldbodvejen. Fra april 1850 til maj 1852 aftjente han sin værnepligt, hvorefter han atter påbegyndte arbejdet hos faderen frem til april 1853.

I april 1853 ansøgte han Københavns Magistrat om at vinde borgerskab for »at komme i en mere selvstændig Stilling« end den han indtog som svend.<sup>13</sup> Den unge Wiedemann fik afslag på sin ansøgning om at vinde borgerskab som barberfrimester. Begrundelsen var, at hans uddannelse ikke var tilstrækkelig og i øvrigt var han jo slet ikke barbersvend fra det københavnske barberlav. Ville han gøre sig nogen forhåbninger om at blive barber i København, måtte han underkaste sig den befalede eksamen for barbersvende.<sup>14</sup>

I løbet af 1853 døde Wiedemanns mor, antagelig af kolera. Hans far, der på dette tidspunkt var 55 år gammel, blev nu alene med 2 hjemmeboende halvvoxne døtre og en søn. Det synes oplagt, at moderens død blev årsag



Fig 2. På Gl. Amager-torv 36 ved siden af apoteket havde barberfrimester A. L. C. Stahl sin barberforretning i kælderen. Det var her Ernst Wilhelm Klein fik sin første ansættelse som barbersvend i 1853. Her på et foto fra ca. 1873 (Københavns Bymuseum).

gen til at August Wiedemann måtte ud at tjene. Ifølge svendeprotokollen drev faderen nemlig barberforretningen videre alene, indtil juli kvartal 1855.<sup>15</sup>

I svendeprotokollen kan man se, at de 2 barbersvende var ansat hos barberfrimester Stahl. August Wiedemann som 1. svend, vel sagtens fordi han var den ældste og mest erfarne og Klein som 2. svend. Ernst Wilhelm Klein var på dette tidspunkt 23 år, udlært omkring 1847 i Wiesbaden og havde været på valsen i 6 år, inden han kom til København i 1853.

Følger vi Stahls indbetalinger af tidepenge for Wiedemann og Klein, er det muligt at kommentere udviklingen omkring de 2 svendes ansættelsesforhold. Fra deres ansættelse og frem til omkring oktober kvartal 1854, sker

der ikke nogen særlig forandring i deres ansættelsesforhold. Men da Stahl erfarede, at Wiedemann satte næsen op efter at blive selvstændig, ønskede han, at der skulle ske en ombytning af svendestillingerne. Klein skulle overtage Wiedemanns stilling som 1. svend. Svendeprotokollen viser nemlig, at både Klein og Wiedemann er noteret som 1. svende ved betalingen af oktober kvartal 1854. Ved januar kvartal 1855 er Klein 1. svend og Wiedemann 2. svend. Ved betalingen af tidepenge for april kvartal 1855, er der kun betalt for Klein. Det skyldes højst sandsynligt, at Wiedemann var i gang med at tage den kirurgiske svendeeksamen, som han i sin fornyede ansøgning om borgerskab i november 1855 gør opmærksom på, at han er indehaver af.<sup>16</sup>

Den 30. januar 1855 fyldte August Wiedemann 28 år, og det var 9 år efter han havde afsluttet sin læretid i Schwerin. I København havde han nu været ansat i et år hos Klespe, 3 år hos sin far, aftjent sine 2 års militærtjeneste og var i 1852 vendt tilbage til sin faders forretning i et år. I april 1853 blev Wiedemann ansat hos Stahl og dette ansættelsesforhold havde nu varet i godt 2 år; sammenlagt havde han arbejdet i 7 år som svend. Og da han i april 1853 for første gang søgte om borgerskab, fik han afslag af oldermænd P. J. Møller, med den begrundelse, at han ikke var barberensvend fra det københavnske barberlav, og ikke havde underkastet sig barbersvendenes befalede eksamen.<sup>17</sup>

Der gik ikke mange dage efter at August Wiedemann havde bestået barberlavets befalede svendeeksamen, før han fornyede sin ansøgning om borgerskab. Fredag den 26. oktober 1855 havde han bestået eksamen, og 11 dage senere skrev han til Københavns Magistrat: »Jeg tillader mig endnu at bemærke: at jeg til yderligere sikkerhed for at erholde Borgerret, har underkastet mig den ved det chirurgiske Amt i Kjøbenhavn, befalede Svende-Examen; hvilket Alt vil kunde sees af vedlagte Bilag«. <sup>18</sup> Desuden henviste han til, at han var gift og følte det dobbelt vigtigt på lovlig vis at ernære sig selv og familien som selvstændig.

August Wiedemann havde således bestået barberlavets befalede svendeeksamen, men oldermændene, der nu hed F. A. Willhelm, forhalede hans sag unødigt og der skulle gå yderligere et halvt års tovtrækkerier før Wiedemann kunne få sit borgerbrev og etablere sig som selvstændig barber i København.

## Magistraten griber ind

I forbindelse med August Wiedemanns ansøgning om borgerskab forlangte Københavns Magistrat den 20. november 1855 en udtalelse fra barberlavets oldermænd. F. A. Willhelm ville ikke umiddelbart bevilge Wiedemann borgerskab. Han var jo udlært i Schwerin og først den 26. oktober 1855 havde han »underkastet sig den befalede Svendeexamen her [i København] og saaledes ikke har været den fastsatte Tid Svend paa Lavet, tillader jeg mig lige tjenstligt at henstille til Welbemeldte Høie Magistrat, hvorvidt det Ansøgte vil være at bevilge«, begrundede oldermændene.<sup>19</sup>

Det skulle ikke være nemt, men til August Wiedemanns fordel var Københavns Magistrat ikke tilfreds med oldermændens svar. Magistraten kontaktede atter oldermændene og opfordrede ham personligt til at uddybe afvisningen.

I et brev dateret 22. december 1855 forklarede oldermændene, at det hang sammen med Danske Kancellis skrivelse af den 15. juni 1844 og som følge heraf vurderede lavet, at en svend skulle tjene de befalede 4 år ved lavet og bestå svendeeksamen, før der kunne etableres selvstændig forretning. Godt nok havde Wiedemann arbejdet som svend i 4 år, men det var hos barberfrimestre og »med disse har som bekendt Lavet Intet at gjøre, da Lavet ikke er paalagt nogen Kontrol med dem«, lød så svaret denne gang.<sup>20</sup> Men oldermændene kunne ikke med velberåd hu henvise til kancellibrevet af 15. juni 1844, for dette brev tilkendegav ikke andet end at fremmede svende skulle »underkaste sig den for de indfødte Svende anordnede Examen«, og »for at kunne etablere sig

som Frimester, være pligtige til, under de nu bestaaende forhold og saalænge disse ikke med Lovgivningen undergaae nogen forandring, at underkaste sig bemeldte Examen«. Og det vidste oldermænden åbenbart godt, for han sluttede brevet af med et »Iøvrigt er der fra Lavets Side Intet imod, at det Ansøgte bevilges«. <sup>21</sup>

Til trods for at antallet af barberfrimestre i København var stadig stigende og hovedparten af disse var registreret i barberlavets egne protokoller og betalte tidepenge til lavet, forsøgte oldermændene at fastholde de gamle lavsprincipper. Oldermænd F. A. Wilhelm måtte da også straks i det nye år, atter på opfordring fra Magistraten, uddybe de erklæringer han var kommet med i brevet lige før jul. Denne gang drejede det sig især om hans påstand om, at de barberfrimestre, Wiedemann havde været ansat hos, ikke var kontrolleret af lavet og at dette skulle have opsættende konsekvenser for tildeling af borgerskab. Oldermændene svarede den 14. januar 1856: »Efter givne Anledning tillader jeg mig herved tjenestligt at meddele, at de Barberfrimestre, hos hvem Barbersvend August Johan Wiedemann har conditioneret, er det kun Lavet bekjendt, at Klepse havde Tilladelse til at holde Svend«. <sup>22</sup> Såvel Wiedemanns egen far, som frimester Stahl, betalte tidepenge til lavet; men var de, når alt kom til alt, anerkendt af lavet?

## August Wiedemann får borgerbrev

I april 1855 blev Wiedemann den eneste ansatte hos Stahl. Hans kollega, Ernst W. Klein, skulle til at ar-

bejde på Toldbodvejen hos Wiedemanns far. Først i januar kvartal 1856 fik August Wiedemann en ny kollega. Stahl havde ansat Julius Dobberke fra Berlin, som 2. svend. <sup>23</sup>

Den 1. februar 1856 anbefalede Københavns Rådstue Indenrigsministeriet at give August Wiedemann tilladelse til at etablere sig som frimester i København. Magistraten tog i betragtning, at August Wiedemann havde været ved lavet i næsten 5 år »dels for afdøde Barberfrimester Klepse dels hos Barberfrimester J. Wiedemann og Stahl, men at af disse ikkun den Førstværende, efter hvad Oldermændens medfølgende nærmere Forklaring af 14<sup>d</sup>. f. Md. viser, har været berettiget til Svendehold. Uagtet Supplikanten saaledes ikkun ifølge de bestaaende Regler, har Adgang til at vinde Borgerskab som Frimester, tror vi dog, efter Omstændighederne«. <sup>24</sup>

10 dage senere gav Indenrigsministeriet Københavns Magistrat tilladelse til at udstede de fornødne papirer, så August Wiedemann kunne etablere sig som selvstændig barberfrimester i København. <sup>25</sup> Det tog ikke lang tid, så kom der besked til August Wiedemann i hans hjem i Borgergade 94. Han skulle stille på Københavns Rådstues 2. sekretariat lørdag den 23. februar 1856, kl. 13. Endelig lykkedes det August Wiedemann at blive indehaver af et borgerbrev – dog skulle han lige betale 7 mark og 48 skilling, før alt var helt i orden.

## Sagens konsekvenser

Da Stahl i januar kvartal fik bogført sin betaling af tidepenge i forbindelse med hans ansættelse af Julius Dobberke fra Berlin, blev det sidste gang

Stahl fik sit navn i barberlavets sven-  
deprotokol. Han forsvandt simpelthen  
ud af protokollen, mens den ældre  
Wiedemann forblev deri.<sup>26</sup> Allerede  
ved næste kvartal, april kvartal 1856,  
blev August Wiedemann indført i  
svendeprotokollen som barberfrimester,  
overraskende nok med Julius Dobberke  
som svend. Dobberke var jo lige  
blevet ansat hos Stahl i januar  
kvartal. I hvert fald havde August Wiedemanns  
sag fået barberlavet til at reagere  
over for Stahl, men tilsyneladende  
spillede lavets konsekvenser ikke  
nogen rolle, for et check i vejviseren  
bekræfter, at Stahl bibeholdt sin  
forretning på Gl. Amagertorv 36.<sup>27</sup>

Selvom barbersvendenes ønske om  
selvstændighed hver dag satte sine  
spor i det københavnske gadebillede,  
fastholdt barberlavet de gamle lavsregler.  
Uden at skele til, at barberlavet i  
realiteten var skrumpet ind til kun  
at omfatte nogle få »amtskirurger«, lod  
oldermanden som om intet var hændt.  
Antallet af barberforretninger var  
steget jævnt og var overvejende  
kommet i stand ved myndighedernes  
mellekomst. Barbererne fik slet og  
ret tilladelse til at etablere sig uden  
barberlavets fulde tilslutning. Men  
barberlavet havde stadig de gamle  
koryfæer Wilster, Møller og Wilhelm.  
Disse 3 herrer holdt på lavsprincipperne  
og det var, som vi har set, årsag til  
mange skriverier mellem svende, lav og  
myndigheder.<sup>28</sup>

### Ernst Wilhelm Klein (1853 - 1863)

Efter de første 2 år i København synes  
Ernst Wilhelm Klein godt på vej til  
at tilpasse sig danske forhold. Foruden  
et arbejde havde han gennem sin  
ansættelse hos barbermester Stahl

fået udvidet sin bekendtskabskreds til  
familien Wiedemann.

Alle barberfrimestre var afhængige  
af svendenes pålidelighed. Dette  
gjaldt også hos barbermester Stahl.  
Det var 1. svenden, der skulle bestyre  
forretningen, når mester ikke selv  
var tilstede. Det var 1. svenden, der  
blev sendt på betroede opgaver ude i  
byen. Såvel for Stahl som for andre  
mestre, var det vigtigt at have en god  
1. svend og det var vel naturligt, at  
den unge Klein, efter godt 2 års trofast  
tjeneste, blev Stahls pålidelige 1.  
svend. Var svenden ærlig og føjede  
mester, var der intet i vejen; men  
mange svende spekulerede hele tiden  
i muligheden for at blive selvstændige  
mestre – og her var Klein ingen  
undtagelse.

### Kleins tilløb til egen forretning

Den 1. januar 1855 fik Klein stillingen  
som 1. svend hos Stahl, mens Wiedemann  
fik tildelt stillingen som 2. svend,  
men allerede et halvt år efter var  
Wiedemann tilbage på posten som  
1. svend. Han var oven i købet den  
eneste ansatte hos Stahl. Klein havde  
sagt sin stilling op. Han skulle til  
at drive barberforretning på Toldbodvejen.

Inden for de gældende regler, kunne  
Klein ikke etablere selvstændig  
forretning. Klein havde ikke dansk  
indfødsret og han havde heller ikke  
opholdt sig længe nok i Danmark.  
Men det kunne nu godt lade sig gøre  
alligevel. Johan J. J. Wiedemanns  
18-årige datter og Johan J. J. Weidemanns  
barberstue i kælderen på hjørnet af  
Toldbodvejen og Amaliegade bandede  
vejen for udlevelse af Kleins drømme.  
Klein var faldet for datteren



Fig. 3. Det længste ansættelsesforhold havde Ernst Wilhelm Klein i svigerfaderens, Johan J. J. Wiedemanns barberforretning på hjørnet af Toldbodvejen og Amaliegade. Her på et foto fra 1920 (Københavns Bymuseum).

og hun blev gravid sent på efteråret 1854, og derfor aftalte Johan J. Wiedemann og Klein i løbet af foråret 1855, at Klein skulle ansættes som svend i forretningen, der lå i tilknytning til kælderlejligheden på Toldbodvejen.

Dette synes *Svendeprotokol for Tidepenge* at bekræfte. Fra juli kvartal 1855 blev Klein opført som svend

hos frimester Johan J. J. Wiedemann, medens sønnen August J. Wiedemann forblev i sin ansættelse hos Stahl indtil april 1856.

Kleins bekendtskab med familien Wiedemann gav ham således en mere stabil tilværelse. Ved familien Wiedemanns hjælp fik han således delvist opfyldt sit inderste ønske – et ønske enhver svend havde – at blive selv-

stændig. Gennem aftaler med den ældre Wiedemann fik Klein en forsmag på, hvordan det var at drive selvstændig barberforretning i København.

## Hjørnet af Toldbodvejen og Amaliegade

I det meste af det 19. århundrede var selve Toldboden og Toldbodvejen besværet med en del forfaldne bygninger, og kvarteret omkring Toldboden havde længe været kritiseret for sit smudsige og fattige udseende.

Toldbodvejen blev anlagt i slutningen af 1600-tallet i lige linie fra Store Kongensgade til Toldboden over for det åbne fæstningsterræn syd for Kastellet. De egentlige gadehuse blev først opført i slutningen af 1700-tallet. Samtidig anlagde man en promenade langs Kastelgraven mod Østerport, derved blev Toldbodvejen kun bebygget på den ene side. Den anden side af gaden blev beplantet med træer og indgik således i et nyt parkareal, som dannede en yndet promenade for det gode borgerskab, dog farvedes miljøet af Toldbodens tætte beliggenhed.<sup>29</sup> Fra husene på Toldbodvejen havde man en fortrinlig udsigt, hvis man vel at mærke boede over gadeniveauet. Bygningen på hjørnet af Toldbodvejen og Amaliegade blev opført i 1798. Barberforretningen lå i kælderen og var en del af en kælderlejlighed på 3 værelser og et kammer. Forretningslokalet havde opgang til gaden på hjørnet af Toldbodvejen og Amaliegade og man kom ind i barberstuen direkte fra gaden ved at gå ned ad 2 trætrin gennem en »enkelt fyldningsdør og en ditto glasdør«, før man trådte ind på barberstuens bræddegulv. Mellem loftsbjælkerne var der

gipsloft. Væggene, der tidligere var hvidkalkede, blev første gang overmalet med oliemaling i 1852.<sup>30</sup> I dag er der stadig forretning i kælderen.<sup>31</sup>

Yderligere adgang til lejligheden kunne man få via en anden indgang på Toldbodvejen eller også via baggårdsporten i Amaliegade. I 1855 boede der 28 personer af dansk og udenlandsk herkomst fordelt på 6 familiehusholdninger på adressen. Folketællingen 1855 viser, at Johan Wiedemann var lejer af kælderlejligheden, og Ernst Wilhelm Klein står også opført som boende i samme kælderlejlighed.<sup>32</sup>

Således har Kleins nærmere bekendtskab med familien Wiedemann medført, at han med sikkerhed bor på Toldbodvejen fra februar 1855. Formentlig vil det sige, at da en af Wiedemanns børn flyttede hjemmefra, flyttede Klein ind. Klein var nu så god en ven af huset, at han dagen efter Bededag, lørdag den 5. maj 1855, kunne gifte sig med Wiedemanns 18-årige datter Louise Frederiche. Og 3 måneder senere, den 21. august, blev deres første barn født. Fredag, den 5. oktober 1855, blev hun døbt i Skt. Petri Kirke og fik navnet Cæcilie Ernestine Klein.<sup>33</sup>

Giftermålet, og det at Klein fik lov til at prøve kræfter med at drive forretningen på Toldbodvejen, var følgerne af hans bekendtskab med familien Wiedemann. Hvorvidt Klein boede til leje eller ej før 1855 er svært at afgøre, men så tidligt som februar 1855 blev han indskrevet i folketællingen på Toldbodvejen. Det er muligt, at han allerede kort tid efter sin ankomst til København i 1853, eller efter ansættelsen hos Stahl og bekendtskabet med August Wiedemann, er flyttet ind hos Wiedemann, evt. som logerende.<sup>34</sup>

## Kleins selvstændighedstrang

Louise Frederiche, Kleins kone, fødte den 1. november 1856 deres andet barn. Det blev også en pige og hun fik navnet Helene Henriette Klein,<sup>35</sup> men tidligt på efteråret 1857 døde hun af hjernebetændelse kun 10 måneder gammel. På dette tidspunkt ventede Kleins kone imidlertid allerede deres tredje barn – Harriet Louise Klein.<sup>36</sup>

Alt imens Klein havde arbejdet i 2 år hos sin svigerfar, synes adfærdsmønstret mellem danskere og tyskere at være gået i en dårlig retning. Et eksempel herpå var den uro, der opstod, da nogle danske og tyske arbejdere fra Vesterbro Gasværk røg i totterne på hinanden, og en del af pressen forsøgte at tilskynde til tyskerhad.<sup>37</sup> Men om eftermiddagen og om aftenen den 4. december 1857, var hele Københavns befolkning på benene – de var ude for at beundre den nye gasbelysning.<sup>38</sup>

I begyndelsen af 1858 søgte Klein optagelse i »Det borgerlige Artilleri«. Hans svoger August Wiedemann havde været med i Det borgerlige Artilleri siden foråret 1857.<sup>39</sup> Der var nu gået 3 år, siden Klein var flyttet ind hos Wiedemanns på Toldbodvejen og til trods for at den gamle Wiedemann var mærket af alder og sygdom, var han stadig ejer af barberforretningen på Toldbodvejen. For Klein ville det være yderst problematisk, hvis svigerfaderen pludselig skulle gå hen og dø. Under de nuværende omstændigheder kunne Klein ikke overtage forretningen. De havde alle været vidner til det besvær, August Wiedemann havde været igennem for at få borgerskab. Klein opfyldte godt nok den nye næringslovs krav om, at »Ud-

lændinge, der ikke have erhvervet Indfødsret, bør oplyse, at de i det Mindste i 5 Aar have opholdt sig og ernæret sig ærligt her i Riget«. <sup>40</sup>

Men for Kleins vedkommende er det sandsynligt, at svogerens besvær stod mere i erindring end næringslovens paragraffer. Derfor var det vigtigt, at Klein fik gjort noget for at lette sine muligheder for – uden bøvl med lavet – at kunne drive svigerfaderens forretning videre. Det første skridt Klein tog i den retning, var at søge optagelse i Det borgerlige Artilleri, hvor han den 13. februar 1858 blev indskrevet i den såkaldte »Parole-Journal«. <sup>41</sup>

## Kleins ansættelse som barber-svend i København

Som tidligere nævnt er »Svende Protokol for Tidepenge« en god indfaldsvinkel til at indkredse årstal for eventuelle brud i en svends udvikling. I Fig. 1. er alle Kleins registreringer i svendeprotokollen gengivet og det ses at periodens forløb, fra juli kvartal 1853 til og med januar kvartal 1858, sker uden afbrydelser, blot med den ændring at Klein er ansat hos den ældre Wiedemann fra juli kvartal 1855, og de er siden begge indskrevet i svendeprotokollen til og med januar kvartal 1858, hvor det blot var fjerde gang, ud af 11 registreringer, at de betalte det kvartalsvise bidrag til tiden.

Svendeprotokollen viser også, at Kleins ansættelse hos Wiedemann forblev uændret helt frem til april kvartal 1858. Herefter begynder der at ske noget. Hverken Wiedemann eller Klein er indskrevet i svendeprotokollen for april 1858 og det følgende kvar-



ÅR: KVARTALER:	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859
JANUAR	—	3). Ansat hos Stahl <i>betalt</i>	7). Ansat hos Stahl <i>skyldig</i>	3). Ansat hos Wiedemann <i>betalt</i>	7). Ansat hos Wiedemann <i>skyldig</i>	11). Ansat hos Wiedemann <i>betalt</i>	3). <i>Ingen oplysninger</i>
APRIL	—	4). Ansat hos Stahl <i>betalt</i>	8). Ansat hos Stahl <i>betalt</i>	4). Ansat hos Wiedemann <i>skyldig</i>	8). Ansat hos Wiedemann <i>skyldig</i>	1). <i>Ingen oplysninger</i>	4). <i>Ingen oplysninger</i>
JULI	1). Ansat hos Stahl <i>betalt</i>	5). Ansat hos Stahl <i>skyldig</i>	1). Ansat hos Wiedemann <i>skyldig</i>	5). Ansat hos Wiedemann <i>skyldig</i>	9). Ansat hos Wiedemann <i>betalt</i>	1). <b>Klein betalte for sig selv!</b>	12). Ansat hos Wiedemann <i>skyldig</i>
OKTOBER	2). Ansat hos Stahl <i>skyldig</i>	6). Ansat hos Stahl <i>betalt</i>	2). Ansat hos Wiedemann <i>skyldig</i>	6). Ansat hos Wiedemann <i>betalt</i>	10). Ansat hos Wiedemann <i>skyldig</i>	2). <i>Ingen oplysninger</i>	13). Ansat hos Wiedemann <i>betalt</i>

Fig. 4. Ernst Wilhelm Kleins betalte og skyldige tidepenge som svend, Barberlavet nr. 6: Svende Protocol for betalte og resterende Tidepenge ved det Chirurgiske Amt 1833-1839, Københavns Stadsarkiv.

tal blev Klein, som en engangsforeteelse, registreret som frimester. Herefter følger der så 3 kvartaler, hvor Klein ikke er indskrevet i svendeprotokollen, men konstellationen Wiedemann og Klein dukker atter op de 2 sidste kvartaler af 1859, hvorefter Ernst Wilhelm Klein helt forsvinder ud af »Svende Protocol for Tidepenge«. <sup>42</sup> Forklaringen på det brud, der finder sted mellem den gamle Wiedemann og Klein i 1858, findes i »Veiviser for Aaret 1859«: Klein er flyttet til Schönbergsgade på Frederiksberg. Tilsyneladende er familien flyttet i løbet af 1858. Sammenholdes svendeprotokollen med denne oplysning må det formodes, at samarbejdet mellem Wiedemann og Klein hurtigt igen reetableres på hjørnet af Toldbodvejen de sidste to kvartaler af 1859. <sup>43</sup>

## Eventyret på Frederiksberg

Som led i et spekulationsbyggeri på Frederiksberg blev gaderne Schönbergsgade, Ørstedsgade og Schouwsgade anlagt i 1855; men pga. den omfattende prostitution fik kvarteret hurtigt et uheldigt ry, <sup>44</sup> og dette er antagelig en af årsagerne til, at familien Klein hurtigt flytter tilbage til Toldbodvejen – nu blot med den lille ændring, at Klein helt har overtaget lejemålet. <sup>45</sup> Ernst Wilhelm Kleins handlemåde synes at have været styret af hans trang til selvstændighed. Hans facon viser, at han virkelig ønskede at etablere egen forretning. Selv et brud med den gamle svigerfar, kunne ikke hindre ham i at forsøge at nedsætte sig som selvstændig barber på Frederiksberg; men kort tid efter viser der sig mulighed for helt at overtage svigerfa-

Vejvisere	Navn	Fag	Adresse
Veiviser for Aaret 1858	Klein, E. W.	Barbeer	Toldbodveien 134
Veiviser for Aaret 1859	Klein, E. W.	Barbeer	Schønbergsgde. 24 A L
Veiviser for Aaret 1860	<i>Ikke opført</i>		
Veiviser for Aaret 1861	Klein, E. W.	Barbeer	Toldbodveien 36
Veiviser for Aaret 1862	Klein, E. W.	Barbeer	Toldbodveien 36
Veiviser for Aaret 1863.	<i>Ikke opført</i>		

Figur 5. Ernst Wilhelm Kleins registrering i Vejviseren 1858-1863, »Veiviser« for de respektive år [1858-1863], Rigsarkivet.

derens forretning på Toldbodvejen. Og der var tilsyneladende ingen betænkeligheder. Eventyret på Frederiksberg skulle kun vare godt et halvt år.

### Klein søger borgerskab

Det faktum, at Ernst Wilhelm Klein overtog barber Johan J. J. Wiedemanns forretning på Toldbodvejen betød at han måtte søge borgerskab, og mandag den 12. september 1859 skrev han til Københavns Magistrat: »Undertegnede tillader sig herved ærbødigt at erholde fra den ærede Magistrat om at blive meddelt Borgerskab paa Næringsbrug som Barbeer heri Staden og vedlægger med hensyn hertil 1) Døbeseddel, hvorefter behageligt erfarer at jeg er fuldmyndig. 2) Attest for at mit Bo ikke er under tvangsbehandling og at der ikke er overgået mig nogen æreværdig straf eller at jeg er under Tiltale for en Forbrydelse som kan medføre slig Straf. 3) & 4) Attestation i henhold til Lov 29 Decbr 1857 § 2 No. 4. 5) Indrullings-Patent for ansættelse ved Borgerlig Artilleri. 6) Lærebrev og 7) Beviser for at jeg Intet Skylder til La-

vets Syge Kasse. Efterat det saaledes er godtgjort at jeg have fyldigt gjort Lovgivningens Fordringer med Hensyn til det boggjorte Borgerskab, forventer jeg mig samme snarest muligt behageligt meddeelt. København d. 12te Septbr 1859. Allerærbødigt Ernst Wilhelm Klein Toldbodveien 134«.46

Fredag den 16. september 1859 ekspederede Københavns Magistrat Kleins ansøgning til udtalelse hos barberlavets oldermand. Mandag den 26. september returnerede oldermand F. A. Willhelm Kleins ansøgning med bilag til Magistraten og svaret var det velkendte, »at da Supplikanten er indfødt Udlænding, der ikke har været i Lære her i Staden eller har underkastet sig den befalede Svendeexamen, kan Barbeeramtet ikke indlade sig paa at anbefale Ansøgningen til Bevilgelse«.47 2 dage efter modtog Københavns Magistrat svaret fra barberlavets oldermand, og allerede dagen efter anbefalede borgmester Linnemann Kleins ansøgning til indstilling af hensyn til den forholdsvis lange tid, Klein havde tjent som svend. Denne beslutning orienterede Linnemann Indenrigsministeriet om i



Fig. 6. Fra oktober 1862 til april 1863 havde Klein etableret sin første selvstændige barberforretning i kælderen Laxegade 15. Her på et foto fra 1909 (Københavns By-museum).

et brev dateret mandag den 3. oktober 1859.<sup>48</sup>

I slutningen af november besluttede Indenrigsministeriet sig for at indhente Sundhedskollegiets godken-

delse af, at Klein ikke havde underkastet sig den befalede svendeeksamen, som oldermændene havde gjort opmærksom på.<sup>49</sup> Fredag den 16. december 1859 svarer Sundhedskollegi-

et, at der fra deres »Side ikke kan være Noget at errindre imod at Klein faaer Borgerskab som Barbeer, da Barbeersvende=Examen aldeles ikke godtgjør, at den, der har underkastet sig samme, har Færdighed i at barbere«. <sup>50</sup>

Lørdag den 31. december 1859 udstedte Indenrigsministeriet en ordre til Københavns Magistrat, hvormed det tillades barbersvend E. W. Klein at modtage borgerskab som barberfrimester, dog blev der gjort opmærksom på en ekspeditionsafgift på 7 Rdlr. og 48 Sk., som skulle være betalt senest 6 uger efter at Klein havde fået besked. <sup>51</sup>

Tirsdag den 7. februar 1860 bliver Klein endelig indskrevet i Borgerskabsprotokollen og hermed var alle formaliteter i orden, således at Klein kunne drive selvstændig virksomhed som barberfrimester i København. <sup>52</sup>

Den nye næringslov til trods bekræfter lavets afslag af Kleins borgerskabsansøgning, at der ikke fra deres side var sket nogen forandring.

Kort tid herefter lå Kleins kone atter i barselsengen og lørdag den 25. februar 1860 fødte hun det fjerde barn – deres første drengebarn, Adolph Wilhelm Klein. <sup>53</sup>

## Den gamle Wiedemann dør

Formentlig var det den gamle Johan J. J. Wiedemanns sygdom, der var den egentlige årsag til at familien Klein flyttede tilbage til Toldbodvejen. Hensynet til og pasningen af den gamle skulle for en kortere periode atter bringe familien sammen. Men alt imens Barberlavet afvikledes og dets erstatning, Barberforeningen stiftedes, hvor sønnen August J. Wiedemann spillede violin, forværredes den

gamle barberfrimesters sygdom så meget, at familien ikke længere kunne passe ham.

Tirsdag den 28. januar 1862 anmoder familien om at få Johan J. J. Wiedemann indlagt på Almindelig Hospital og en uge efter, den 4. februar 1862, blev den gamle Wiedemann indskrevet i Almindelig Hospitals Mandtalsbog »over lemmer«. Han var 64 år, enkemand, lutheraner, født i Mecklenburg, barberfrimester og helbredstilstanden diagnosticeredes som »brysttilfælde« – 4 dage efter indlæggelsen blev han tilstået almisse. 3<sup>1</sup>/<sub>2</sub> måned senere, fredag den 23. maj 1862, døde den gamle Wiedemann og ugen efter blev han begravet. <sup>54</sup>

## Laxegade 15

Toldbodvejen 134 havde skiftet ejer og efter Johan J. J. Wiedemanns død, måtte Klein atter overveje at flytte. Efter den lille Hugo Alberts døb den 15. august 1862 flyttede familien ved oktobers flyttedag 1862 til en mindre og billigere lejlighed i det tidligere »Skipperboder« i kælderens i Laxegade 15. <sup>55</sup>

I 1795 havde branden ryddet grundigt op i det forfaldne Skipperboder, og de nye huse blev hurtigt opført i nyklassicistisk stil med hvidmalede facader og afskårne hjørner. <sup>56</sup> I forhold til lejemålet på Toldbodvejen var der tale om en forringelse af levestandarden, da Laxegade 15 var en lille bygning. Bygningen tilhørte institutbestyrer C. L. Wolffsen. <sup>57</sup> Barberforretningen med 2 vinduer, gipsloft, pudsede vægge, med hylder og en disk med skuffer og med opgang til gaden gennem en dobbelt glasdør, lå i tilknytning til lejligheden, som bestod



Fig. 7. Det eneste billede, der findes af Ernst Wilhelm Klein er fra vittighedsbladet Figaro, 11. juli 1875..

af et skillerum med 2 vinduer, et lokale med gipsloft og pudsede vægge med lister, et 2-fagsværelse med gipsloft og tapetserede vægge og et 1-fagsværelse med lister begge ud til garden, en forstue med bræddeloft, hvide vægge og brolagt gulv. Den øvrige del af kælderen var opdelt i et køk-

ken med spisekammer, og en opgang til gården med 6 trætrin og et sten-trin.<sup>58</sup>

På det tidspunkt hvor familien Klein flytter til Laxegade, bestod familien af 2 voksne og 4 børn på henholdsvis 8, 5, 3 og 2 år. Det betød store udgifter og det nye billigere leje-

mål var en hjælp, for Klein var blevet selvstændig og skulle også svare indkomstskat.<sup>59</sup>

Skattebogen for 1862-63 viser, at Kleins totale indtægt i løbet af 1862 var anslået til 500 Rdlr. og han derfor var blevet pålagt at betale 36 Sk. i indkomstskat for hvert kvartal. Sammenlignes Kleins skatteoplysninger med nogle af de øvrige skatteydere i Østre Kvarter på dette tidspunkt, må den siges at ligge på et lavt niveau. Skomageren, guldsmeden, kommissen, skolelæreren, politibetjenten, sejmagersvenden og murersvenden lå på samme skatteniveau som Klein. Fotografen derimod, hørte nok til en af tidens topscorere med en anslået indtægt på 8000 Rdlr. og en indkomstskat på 60 Rdlr. for hele 1862.<sup>60</sup> I 1862 åbnede de 2 første forretninger i København med fotografiske artikler.

## Krise og forandring

Familien Klein havde dårlig nok boet et halvt år i Laxegade, før de besluttede at forlade København. Aprils flyttedag, tirsdag den 21. april 1863, flyttede familien til Ballerup.<sup>61</sup> Det sidste forehavende familien havde inden den forlod København, var at bisætte den lille Hugo Albert, som kun blev et år og fem måneder før han døde af hjernebetændelse lørdag, den 11. april 1863. 4 dage senere blev han bisat fra Sct. Petri Kirke.<sup>62</sup>

Den egentlige årsag til at familien Klein forlod København kendes ikke, men det kunne tænkes at 1860'ernes begyndende uro omkring Ejderpolitikken fik det ulmende tyskerhad til at blusse op, og at det muligvis har påvirket familien Klein til at flytte til

de mere rolige omgivelser i Ballerup. Adfærdsmønstret mellem danskere og tyskere, som jeg tidligere kort har været inde på, bedredes næppe i denne tid. Stemningen fra den nationale rejsning i 1848 var ikke glemt. Dengang krævede man de tyske svende sendt ud af landet.

Barberfagets arbejdsforhold havde indtil Næringslovens vedtagelse været uforandret fra det ene århundrede til det andet, men fordi det gamle fag på det nærmeste var indrettet med det formål at etablere selvstændig virksomhed, fik 1800-tallets begyndende opdeling af den gamle håndværkerstand i arbejdere og arbejdsgivere ikke umiddelbart nogen større social indflydelse på barberne. Derfor markerede barbersvendenes giftermål ikke nødvendigvis, som tilfældet var det i mange andre fag på dette tidspunkt, at svendene havde opgivet at blive mestre. Derimod gik den økonomiske krise i slutningen af 1850'erne ingen forbi. Mange selvstændige næringsdrivende måtte give op, og en omfattende arbejdsløshed bredte sig. Det førte til en iøjnefaldende udflytning fra København.

Næringsfriheden blev til stor skade for København, der efter 1857 var præget af en mager tid og mange mente, at Næringsloven havde en stor del af skylden herfor. Ikke mindst fordi den intet gjorde for at sikre de næringsdrivende mod lovens evt. ubehagelige følger - mange måtte erkende, at de pludselig var blevet overladt til livets tilfældigheder.<sup>63</sup>

Ernst Wilhelm Kleins bosættelse og tilværelse i København i de første 10 år - fra 1853 til 1863 - afspejler opgangstiden 1855-57. Samtidig afspejler den også krisen, der startede sent 1857 og nåede sit højdepunkt i vin-

teren 1859-60, hvor mange selvstændige næringsdrivende måtte give op. Borgerskabsbevillingen og overtagelsen af barberforretningen på Toldbodvejen gav Klein mod på livet, men svigerfaderens sygdom og død forandrede markant hans tilværelse i København.

De kommende 10 år skulle barber Klein søge sine udfordringer som barber i landsbyen Ballerup.

## Noter

1. C.E. Jensen og F.J. Borgbjerg: *Socialdemokratiets Aarhundred bd. 2*, 1904; E. Wiinblad og Alsing Andersen: *Det danske Socialdemokratis historie fra 1871 til 1921*, 1921; Oluf Bertolt, Ernst Christiansen & Poul Hansen: *En bygning vi rejser. Den politiske arbejderbevægelses historie i Danmark*, 1954.
2. Torben Bjørnshauge: *Barbereren og den danske arbejderbevægelse. Et forsøg på en politisk biografi om – Ernst Wilhelm Klein*, *Historiespeciale* 1982; Oluf Bertolt: *Pionerer – mændene fra halvfjerdsernes arbejderbevægelse*, 1938; Henry Bruun: *Den faglige arbejderbevægelse i Danmark indtil år 1900. Første del til ca. 1880*, 1938; *Under samvirkets flag. De Samvirkende Fagforbund 1898-1948*, 1948; Erik Strange Petersen: *Fra »Internationale« til »Socialdemokratisk Forbund«*. *Det danske socialdemokratis organisatoriske udvikling 1871-1878*, *Meddelelser om Forskning i Arbejderbevægelsens Historie*, 1977, s. 4-23; Hans-Norbert Lahme: *Den danske IAA-sektions forhistorie*, *Historisk Tidsskrift*, Bd. 75, 13. rk. Bd. II, 1975, s. 320-332; *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udgave, 1979, Bd. 8, s. 23.
3. *Socialisten* nr. 184, 12/8-1873.
4. Sundhedskommissionen: Journalsag »Kolera 1873«, Københavns Stadsarkiv.
5. Hans Brøchner & Christian K. F. Molbech: *En brevveksling (1845-1875)*, 1902, s. 98-101.
6. *Socialisten*, Nr. 76, 31/3-1874. Referat af Broderbaandets møde, lørdag den 28/3-1874.
7. Kleins brev af 27/9-1875 til Indenrigsministeriet. Rigsarkivet.
8. Barberlavet nr. 4: *Einschreibebuch 1799-1871*, Københavns Stadsarkiv.
9. Barberlavet nr. 6: *Svende Protocol for betalte og resterende Tidepenge ved det Chirurgiske Amt 1833-1879*, Københavns Stadsarkiv [Herefter: *Svende Protocol for Tidepenge*].
10. Georg Nørregaard: *Arbejdsforhold indenfor dansk Haandværk og Industri 1857-1899*, 1943, s. 23ff., samt kap. 9, s. 304ff. Ifølge *Forordningen af 10/12-1828* skulle svendene forsynes med en vandrebog. Denne skulle angive ejermandens signalement og påtegnes af politimyndigheden i hver by, svenden passerede. Uanset om svenden var udlænding eller ej, skulle han begive sig til sit bestemmelsessted uden de store svinkeærinder. På landet måtte han eksempelvis ikke opholde sig, med mindre han trængte til et hvil, og i byerne måtte en svend kun opholde sig for at søge arbejde i 24 timer, hvis myndighederne var af den overbevisning, at det var muligt at få arbejde. Hvis der pludselig opstod mulighed for at få arbejde uden for den fastlagte rejserute, der jo var nedskrevet i vandrebogen, skulle der gives særlig tilladelse til at opsøge dette. I øvrigt kunne udlændinge udvises inden for 4 dage, hvis ikke de havde fundet arbejde.
11. Benito Scocozza og Grethe Jensen: *Danmarkshistoriens Hvem Hvad og Hvornår*, 1994, s. 389.
12. Johan Joachim Jacob Wiedemann født i Mechlenburg den 18/2-1798, Skt Petri

- Sogns Kirkebog. Landsarkivet for Sjælland.
13. August Johan Wiedemanns brev til Københavns Magistrat af 6/4-1853, Københavns Stadsarkiv. August Johan Wiedemanns brev til Københavns Magistrat af 6/11-1855, Rigsarkivet.
  14. Oldermænd P. J. Møllers brev til Københavns Magistrat af 23/4-1853 [2. Kont. No. 965/1853], Københavns Stadsarkiv.
  15. I *Folketælling 1855* er begge Wiedemanns døtre opført på adressen Toldbodveien 34, Rigsarkivet.
  16. August Johan Wiedemanns brev til Københavns Magistrat af 6/11-1855, Rigsarkivet.
  17. Oldermænd P. J. Møllers brev til Københavns Magistrat af 23/4-1853, Københavns Stadsarkiv. Den 26/4-1853 forlod P. J. Møller oldermændsposten i Barberlavet, hvorefter F. A. Willhelm overtog posten indtil Barberlavets endelige opløsning i 1862.
  18. August Johan Wiedemanns brev til Københavns Magistrat af 6/11-1855, Rigsarkivet [Ind. Min. 1. Dpt. J369].
  19. Oldermænd [F.] A. Willhelms brev til Københavns Magistrat af den 1/12-1855, Rigsarkivet.
  20. Oldermænd F. A. Willhelms brev til Københavns Magistrat af den 22/12-1855, Rigsarkivet.
  21. Det Kgl. Danske Cancellies brev til Københavns Magistrat af 15/6-1844 [2. Kont. No. 912/1844], Københavns Stadsarkiv. Oldermænd F. A. Willhelms brev til Københavns Magistrat af den 22/12-1855. Rigsarkivet.
  22. Oldermænd F. A. Willhelms brev til Københavns Magistrat af den 14/1-1856, Rigsarkivet.
  23. Barberlavet nr. 4 og 6: *Einschreibebuch 1799-1871*; *Svende Protocol for Tidepenge*, Københavns Stadsarkiv.
  24. Københavns Raadstues brev til Indenrigsministeriet af 1/2-1856, Rigsarkivet.
  25. Indenrigsministeriets brev til Københavns Magistrat af den 11/2-1856. Københavns Stadsarkiv.
  26. *Svende Protocol for Tidepenge*, Københavns Stadsarkiv (se note 23).
  27. *Vejviser* for årene 1854, 1855, 1856, 1857, 1858 & 1859: Stahl, A. L. C., Barber, Gl. Amagertorv 36, Københavns Stadsarkiv.
  28. Barberlavets oldermænd besad både den udøvende og den besluttende myndighed. 1851 fandtes der 10 barberamter, i 1858 kun 5.
  29. Tobias Faber: *Frederiksstaden og Nyhavn. KØBENHAVN før og nu - og aldrig* bd. 6, 1989, s. 417ff.
  30. Københavns Brandforsikring: *Police No. 3609, Kjøbenhavn den 23. sept. 1852 - Toldbodveien 36, Matrikel 134*, Landsarkivet for Sjælland. Siden 1947 er Toldbodvejen blevet kaldt Esplanaden.
  31. Toldbodvejen nr. 36 (Matr. 134 i St. Annæ Kvarter) havde i 1852 C. Burmeister som ejer. I 1863 var det Camillo Tychsen, der var ejer. Forretningen indehaves i dag af Chr. Møllers Eft. som sælger skibsproviant til fritidssejlere.
  32. Folketællingen februar 1855: *St. Annæ Østerkvarter, Toldbodveien Matr. No. 134*, Rigsarkivet.
  33. Oplysninger om Kleins første barn, *Cæcilie Ernstine Klein*: Født den 21/8-1855, døbt 5/10-1855, konfirmeret 24/4-1870. Sct. Petri Sogns Kirkebog & Ballerup Sogns Kirkebog, Landsarkivet for Sjælland.
  34. I *Biografisk Leksikon* bd. 8, 3. udgave, 1979, s. 23 oplyses det, at giftemålet skulle være indgået torsdag den 10/5-1855. Denne mulighed foreligger, idet datoen af Klein opgives i flere tilfælde, men i så fald er der sket en fejl ved indskrivningen i Sct. Petri Kirkebog. Heri er datoen for vielsen lørdag den 5/5-1855. Biografisk Leksikon opgiver



- også deres første barn til at hedde Ernestine Henriette Klein (det hed Kleins moder).
35. Oplysninger om Kleins andet barn: *Helene Henriette Klein*: Født den 1/11-1856, døbt 15/5-1857, †11/9-1857, begravet 15/9-1857.
  36. Oplysninger om Kleins tredje barn: *Harriet Louise Klein*: Født den 9/5-1858, døbt 6/8-1858, konfirmeret 6/10-1872, *Sct. Petri Sogns Kirkebog & Ballerup Sogns Kirkebog*, Landsarkivet for Sjælland.
  37. *Morgenposten* nr. 191, 20/8-1857; *Morgenposten* nr. 237, 13/10-1857.
  38. 2.200 gaslygter afløste de 1.800 gamle tranlamper. Disse blev først slukket efter 14 dage og helt fjernet efter 2 måneders prøvetid.
  39. *Borgerskabs Protocol* (4/1-1855 - 20/12-1859): *August Johan Wiedemann*, s. 248, Københavns Stadsarkiv. August Wiedemann blev optaget 2/4 1857, *Compagnie-Roulette for det borgerlige Artilleris Syvende Compagnie*. Microfilm Rulle M/FOARK-12768, Rigsarkivet. *Det borgerlige Artilleri*: Frivillig enhed under *Københavns Borgervæbning* (1720-1870). Indtil 1808 eksisterede diverse borgerkompagnier. Fra 1808 Kjøbenhavns Borgervæbning, hvori det borgerlige infanteri og artilleri indgik.
  40. Otto Müller: *Udkast til Lov om borgerlig Næring i Kjøbenhavn og Kjøbstæderne*, 1857, s. 10.
  41. *Parol-Journal for Kjøbenhavns Borgerlige Artillerie* (1/8-1857 - 3/8-1858) »Artilleriet« Kjøbenhavns Borgervæbning 178, Rigsarkivet. Den 11/4-1861 indstilles Klein til overkonstabel pr. 30/4-1861; slettet 15/6-1867.
  42. Barberlavet Nr. 6: *Svende Protocol for Tidepenge*, Københavns Stadsarkiv. Den ældre Wiedemann figurerer med en anden svend end Klein i svendeprotokollen for januar kvartal 1859.
  43. Se Fig. 4. og 5.
  44. Allan Tønnesen & C. M. Smidt: *KØBENHAVN før og nu - og aldrig* bd. 12, Frederiksberg, 1991, s. 74ff. Kvarteret blev anlagt på etatsråd H. H. Schønbergs gamle grund. Gaderne Schønbergsgade, Ørstedsgade, og Schouwsgade blev anlagt med etagehuse, den såkaldte redekambebygelse. Her kunne nemlig opnåes en skattemæssig fordel, hvis der opførtes små lejligheder for mindrebedemlede.
  45. *Folketælling 1860*, Rigsarkivet. Den nye gadenummerering blev indført i København i 1859.
  46. Ernst Wilhelm Kleins brev af 12/9-1859 til Københavns Magistrat, Rigsarkivet.
  47. Oldermænd F. A. Willhelms brev af 26/9-1859 til Københavns Magistrat, Rigsarkivet.
  48. Borgmester Stephan Linnemann, Københavns Magistrats 1. afdelings brev til Indenrigsministeriet af den 3/10-1859, Rigsarkivet.
  49. Indenrigsministeriets 1. dept. kopibog: Brev til Sundhedskollegiet af 28/11-1859, Rigsarkivet.
  50. Det Kongelige Sundheds-Collegiums brev til Indenrigsministeriet af 16/12-1859, Rigsarkivet.
  51. Indenrigsministeriets bevillingsark, Registr.-Nr. 1746 til Københavns Magistrat af 31/12-1859, Rigsarkivet.
  52. *Borgerskabsprotocol* (3/1-1860-10/10-1865), Københavns Stadsarkiv.
  53. Oplysninger om Kleins fjerde barn: *Adolph Wilhelm Klein*: Født den 25/2-1860, døbt 23/11-1860, konfirmeret 12/4-1874. Skt. Petri Sogns Kirkebog & Ballerup Sogns Kirkebog. Landsarkivet for Sjælland.
  54. Almindelig Hospital: *Almindelig Hospitals register over lemmer 1853-63 & Almindelig Hospitals Mandtalsbog over Lemmer*, Københavns Stadsarkiv.
  55. Plakat af 1/7-1799, satte *flyttedag* på 3. tirsdag i april og oktober, med den bi-

- regel, at hvis 3. tirsdag i april faldt i påskeugen eller efter 2. påskedag, opsattes den til første torsdag efter påske (Plakat af 15/3-1821 & 9/3-1832). Mens således *flyttedag* i oktober må falde mellem 15. og 21., har den i april et spillerum mellem 15. og 29.
56. Jan Møller: *KØBENHAVN før og nu – og aldrig*, bd. 3, Strøget og Gammel Strand, 1988, s. 120ff. *Skipperboder* afgrænses i dag af Holmens Kanal, Ved Stranden, Fortunstræde og Asylgade. Københavns anden store ildebrand udbrød 5/6-1795 i Dellehaugen på Bremerholm og varede til 7/6. 55 gader med 941 huse og gårde nedbrændte, også Sct. Nikolaj Kirke blev et offer for flammerne.
57. Toldbodvejen 134: Forsikret for 62.400 Rd. i 1867; Laxegade 15: Forsikret for 15.600 Rd. i 1866.
58. Københavns Brandforsikring: *Police No. 4088, Kbh. 19/2-1846 & 26/1-1866. Laxegade, Matrikel 210*, Landsarkivet for Sjælland.
59. *Nærings- og hjælpeskatten* indførtes ved Lov af 14/4-1855 og blev et overgangsled til den kommunale indkomstskat og de regler ligningen kom til at foregå efter. *Nærings- og hjælpeskatteloven af 14/4-1855* skulle kun gælde fra 1/7-1855 - 31/12-1858, men blev udvidet til årene 1859-1861. Loven af 19/2-1861 medførte en total ændring af ejendomsskatteerne, afskaffede nærings- og hjælpeskatten og indførte en almindelig personlig indkomstskat. I 1862 oprettede Københavns Kommune et skattekontor.
60. Skattebogen for 1862-1863, Københavns Stadsarkiv. Dette stemmer også nøje overens med den klassificering, der fik en rolle ved skatteudskrivningen fra 1858, hvor bl. a. barbererne blev placeret i den lave klasse 5, sammen med børstenbindere, pottemagere og nogle næsten uddøde erhverv. Placeringen i klasse 5 viser, hvilke økonomiske muligheder, man dengang mente barbererne havde.
61. Ifølge *Tilgangsliste, Ankomne til Sognet*, er familien Klein ankommet den 24/4-1863, Ballerup Sogns Kirkebog, Landsarkivet for Sjælland.
62. Oplysninger om Kleins femte barn: *Hugo Albert Klein*: Født den 10/11-1861, døbt 15/8-1862, †11/4-1863, begravet 15/4-1863, Sct. Petri Sogns Kirkebog, Landsarkivet for Sjælland.
63. Nørregaard, Georg: *Arbejdsforhold indenfor dansk Haandværk og Industri 1857-1899*, 1943, s. 76ff. Krisen var til at begynde med værst i København, men bredte sig efterhånden også til landdistrikterne.

# Nybroe Mølle på Vesterbrogade

En mølle, der lå i vejen for udbygningen af København

*Nils Erik Andersen*

Kun 10 år gammel måtte Nybroe Mølle i Udenbyes Vester Kvarter – midt i 1800-tallet – vige pladsen for byggespekulanter og flytte på landet. Dette forløb har ikke hidtil været kendt, men den delte skæbne med flere andre af den tids københavnske møller. Der har hidtil kun været publiceret meget lidt om netop Nybroe Mølle. Nu har en helt ny undersøgelse i lokalhistorisk regi imidlertid gjort det muligt at give et rids af møllens korte københavnske historie og dens sandsynlige videre skæbne.

Nils Erik Andersen, f. 1934. Lokalhistorisk skribent, cand.polyt. og tidl. teknisk direktør. Har bl.a. i »Sønderjysk Månedsskrift« skrevet om emner med tilknytning til den slesvigske nationalitetskamp i 18- og 1900-tallet. Han har været medforfatter til en demografisk-historisk publikation om urbaniseringen af Stenløse-området nordvest for København. Har netop skrevet en lokalhistorisk publikation om Stenløse Mølle: »*Historien om Stenløse Mølle*«, udg. af Stenløse Historiske Forening (2003).

Da møllererhvervet i 1862 – 5 år senere end alle andre erhverv – overgik til fri næring efter at have været et privilegium, var erhvervet inde omkring København både under udvikling og afvikling. De forudgående ca. 125 års tekniske udvikling havde i det væsentlige bestået i udskiftning af de stubmøller – som fra Middelalderen havde domineret erhvervet helt – med de såkaldte hollandske mølle typer. I midten af 1800-tallet var 14 ud af i alt 16 møller på de københavnske volde således af hollandsk type.<sup>1</sup> Den første hollandske voldmølle opførtes på Nørrevold i 1736.

Også uden for voldene stod der midt i 1800-tallet mange hollandske møller. Selv om de hollandske typer med

fast møllehus – kun hatten var drejelig – kunne bygges større og udstyres med flere kværne end stubmøllerne, var den installerede effekt dog beskeden sammenlignet med vore dages forhold. De største af disse møller, dvs. møller med et vingefang på 36-39 alen (op til ca. 24 meter mellem vingespiderne), havde en installeret effekt, der i drift kunne svinge mellem ca. 10 og ca. 40 HK.<sup>2</sup> Hvad det blev til, afhang til enhver tid af vinden!

Fra omkring midten af 1800-tallet indførtes en række mekaniske opfindelser til forbedring af mølledriften. En af de vigtigste var selvkrøgeren, en engelsk opfindelse, hvor man placerede en såkaldt vindrose bagtil på møllehatten. Gennem en udveksling og



*Fig. 1. Nr. Jernløse Mølle ved Holbæk. Et eksempel på en stor hollandsk mølle uden selvkrøger. Hatten drejes manuelt ved hjælp af den kraftige bjælkekonstruktion (svansen), som her ses ført ned til galleriet, hvor man med et spil manuelt kan trække i den og derved dreje hatten. Denne mølle udflyttedes ca. 1885 fra sin oprindelige placering på Helters Bastion (omtrent hvor Paladsteateret nu ligger) og genopførtes i Nr. Jernløse (Foto: Nils Erik Andersen).*

med et drev på en tandkrans øverst i mølleskroget, sørgede vindrosen for, at møllens vinger altid - uden indsats af mandskab - blev drejet op til vinden.

Det var en betydelig forbedring i forhold til den omfattende brug af håndkraft ved krøgning med svans,

som man hidtil havde været henvist til (Fig. 1 og 2). Den første danske mølle med selvkrøger blev bygget på Vesterbro (i »nu-kvarteret« ved Vesterbrogade/Henrik Ibsens Vej) af Ole Winstrup i 1840'erne og fik navnet Mariaslyst.<sup>3</sup>

Uanset denne og forskellige andre forbedringer gennem tiderne, var det økonomiske resultat for et mølteri helt afhængigt af, at der var vind. For at blive mindre afhængig af vejret, var der allerede tidligt i 1800-tallet en del københavnske møllerier, der supplerede sig med hestetrukne kværne, de såkaldte hestemøller. Nogle af disse møllerier blev med tiden de mest levedygtige, idet udviklingen senere i 1800-tallet gjorde det muligt at erstatte kraften fra hesterundgangen med dampkraft og endnu senere med motorkraft. Det blev fremtiden for de københavnske møller, der overlevede og blev tilbage i byområdet.

## De københavnske møller forsvandt

Ingen udvikling - selv nok så teknisk raffineret - kunne imidlertid holde til presset for afvikling og rydning af det der lå i vejen, da byen skulle ud af sine middelalderlige rammer. Voldene sløjfedes og derved forsvandt møllerne på voldene efterhånden, kun Kastelsmøllen blev stående til idag. Og så foran voldene blev terrænet frigivet af militæret til bebyggelse. De ældre og temmelig tilfældige bebyggelser, bl.a. foran Vesterport, lå derfor nu - straks efter midten af 1800-tallet - i vejen for tidens store byggeprojekter.

Så selv om Nybroemølleriet i Udenbyes Vester kvarter (Fig. 3), både hav-

de en moderne hollandsk mølle fra 1847 og en hestemølle, der fra 1849 søgtes omlagt til dampkraft, lå mølleriet – bare få år efter den betydelige nyinvestering – helt forkert. »Hollænderen« var nok, som det senere vil fremgå, en fejlinvestering.

Der forsvandt i disse år mange vindmøller. I hele perioden fra 1800 til 1900, blev der flyttet eller nedrevet ialt 31 ud af 34 københavnske møller af hollandsk type (angivelsen indeholder dog også nogle få som nedbrændte).<sup>4</sup> Grund- og ejendomsspekulanter havde kronede dage, da den store bebyggelse af de kommende københavnske brokvarterer begyndte at tage fart.

Ejer og investor på Nybroe Mølle var møllermester Madsen, som i vinteren 1847 havde købt ejendommen (matr. nr 47) – der da omfattede en nylig nedbrændt gammel stubmølle (fig. 4.) – af sin bror (Madsen havde på ejendommen, som jo bar et mølleprivilegium, i løbet af 1847 nyopført en stor, moderne hollandsk mølle).<sup>5</sup> I 1849 havde han ansøgt både Møllerlauget og Kjøbenhavns Magistrat om tilladelse til at installere en dampmaskine, formentlig i den hidtidige hestemølle.<sup>6</sup> Tilladelsen fik han, men han nåede ikke at sætte noget i værk inden han – som det senere vil fremgå – må være kommet på andre tanker.

Madsen havde også fået en af tidens tekniske landvindinger i sin nye hollandske mølle. Hattens drejearrangement var udført med et profilspor af støbejern øverst i mølleskroget. Herpå hvilede, kørte og styrede hatten ved hjælp af jernruller. Det almindelige dengang var, at hatten hvilede på nogle træklodser som – smurt med fedt – kunne glide på en ring af træ øverst i mølleskroget.



Fig. 2. Stenløse Mølle, efter alt at dømmes den tidligere Nybroe Mølle fra Vesterbro, ca. 1906, forbedret ca. 1900 med vindrose og selvkrøger. Opført på stedet omkring 1861-62, ca. 25 km fra sin første placering, på et nyt muret fundament (Foto: Stenløse Lokalarkiv).

## Nybroe Mølle

I historisk og møllefaglig litteratur er der hidtil kun meget lidt at finde om Nybroe Mølle. Det er sådan set meget forståeligt, eftersom den kun stod kort tid på et ikke alt for prominent strøg og derfor ikke fik offentlig fokus på samme måde som voldmøllerne. Der er, bortset fra en hidtil upåagtet afbildning af Nybroe Mølle på et lille maleri på Københavns Bymu-

seum (fig. 5. og 6.), heller intet billedmateriale.

Heldigvis er der en række beskrivelser at finde i bygningsvurderinger.<sup>7</sup> De væsentlige træk i møllens tekniske indretning er noteret efterfølgende ved hjælp af citater fra disse vurderinger, først og fremmest 1847-vurderingen: »Møllens ottekantige Muurfundament har en Høide af 7 Alen fra Sokkelen. Diameteren efter Fladerne [at forstå som afstanden mellem to ottekantsflader over for hinanden] 16 Alen udvendig. Igjennem Fundamentet fører en Gjennemkjørselsport, hvis Side Muure er en Sten tykke. Hattens Dreieindretning ere en ny Mekanisk konstruktion hvormed Dreiningen for Vinden skeer paa en meget hurtig og solid Maade, nemlig med et horisontalt liggende støbt Kamhjul hvorpaa Hatten hviler paa afdreiede Jernruller og tiener til at holde Kraften til Lasten. Omgangen er anbragt cirka 6 Alen over Muuresimsen. Møllen er beklædt med Bræder og tækket med Egespaaner. Windfangets diameter er 36½ Alen. Kamhjulet, Bomedrevet og [?]drevet er af Støbejern. Stjernehjulet er af Træ med fyretræs Ring og pommersk Tømmer i Armene. I Møllen forefindes en Rhinsk Meelquern saakaldet 10 Spands, en Ditto 9 Spands, en Ditto 8 Spands, en Skalquern – engelsk Sandsten – 11 Spands, desuden 2'de Tromlesigter samt flere til Møllens Brug fornødne Maskiner, som alle drives med Møllens Maskineri. En Trappe med Gelænder fører igjennem Møllens 6 Etager«.

Det skal dog bemærkes her, at de tre forskellige vurderinger angiver møllens tekniske data lidt forskelligt. Herom mere senere.

Mølleriet, der som nævnt også om-

fattede en hestemølle, en staldbygning samt et ældre forhus med kvist ud mod Vesterbrogade, lå på en parcel, der var opmålt til 18.642 kvadratalen. Hele ejendommen var i 1847 prioritetsvurderet til 22.000 Rdlr. og assureret for 18.000. Allerede i 1848 var der en ny besigtning, idet Madsen ønskede at bortforpagte møllen. Hvor- når – og om det overhovedet blev til forpagtning eller om det allerede på dette tidspunkt måske endte med et salg – kan ikke fastslås ud fra det foreliggende materiale.

Den 11. februar 1852 begæredes ejendommen imidlertid igen taxeret, idet ejeren (eller ejerne, som det reelt var) nu skal have opdelt den store parcel i 2 matrikelnumre, for at der kan laves en belåning. I denne forbindelse oplyses at hele ejendommen, der i 1847 var vurderet til 22.000 Rdlr., sidst er solgt for 16.000 Rdlr. Så nogen, sandsynligvis møller Madsen, må have tabt penge, for han havde i 1847 betalt sin broder 8.000 Rdlr. for ejendommen med den nedbrændte stubmølle og bekostet en stor – helt ny – hollandsk mølle.

Endvidere skriver vurderingsmændene, at mølleriet, med et tilliggende på 8.962 kvadratalen, allerede d. 23.1.1852 er blevet fraskilt og overført til møller Peder Westerby mod betaling af 12.000 Rdlr. og at kun denne fraskilte ejendom (nu 47B) er genstand for besigtelsen til »Prioritets Efterretning«. Den opnår vurderingen 13.000 Rdlr. til belåning. Den tilbageblevne stamparcel (nu 47A) er – ved de gennemførte transaktioner – således erhvervet for 4.000 Rdlr., nemlig differencen mellem 16.000 og 12.000 Rdlr. Matr. 47A's videre skæbne er i denne beretning ikke fulgt op, idet mølleriet på matr. 47B er beretningens fokus.

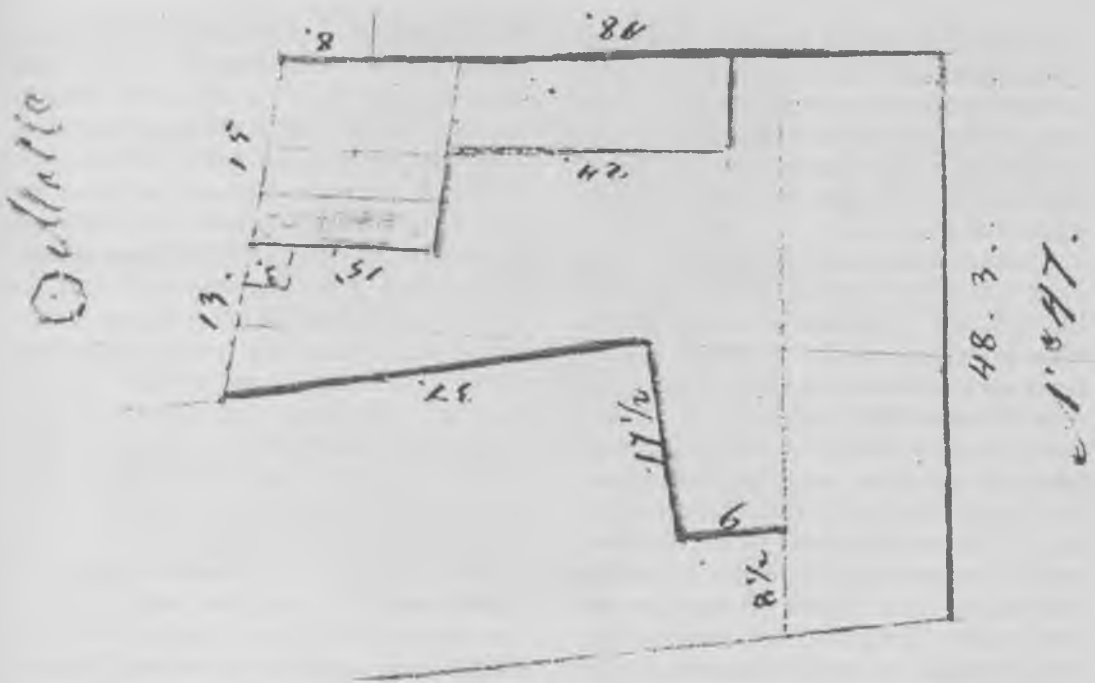


Fig. 3. Bebyggelsen på Vesterbrogade nr.47 (gl. nummerrække), som optegnet i "Stadsconducteurens Protokol" (1811-58) med henblik på fastsættelse af skat til Rådstuen ud fra det totale antal udnyttede kvadratalen. Anledningen var, at der i 1847 var en nyopført hollandsk mølle (indtegnet skitse-mæssigt længst til venstre). Et forhus ud mod Vesterbrogade (er ikke vist) opmålt med kvist til 599 kvadratalen, en hestemølle (foroven til venstre) var på 217 kvadratalen og et sidehus (hestestald?) i tilknytning dertil på 168 kvadratalen. Hertil kom så i 1847 den nye mølle, der med samtlige 5 lofter og den nederste etage med gennemkørslen androg 764 kvadratalen. Protokollen indeholder foruden dette også skalaskitser brugt ved møllens opmåling (Københavns Stadsarkiv. Fotoudsnit: Nils Erik Andersen).

Få år senere, i juni 1854, bestemmer Westerby sig åbenbart for at sælge matrikel 47B på auktion, idet han begærer en ny besigtning, som denne gang udføres efter »Anordningerne til Auctionsefterretning«. Den giver ham vurderingen 40.000 Rdlr.(!) for hele herligheden på de 8.962 kvadratalen og der anføres herunder en særskilt vurdering på 10.000 Rdlr. for den relativt nye hollandske mølle. En klar antydning af, at grundene i kvarteret – efter kun 2 år – nu er blevet spekulationsobjekter. Stadig er værdian-

sættelsen af møllen dog således, at den er anset for et væsentligt aktiv! Der er intet fundet om selve auktionen.

Formentlig har Westerby afsat ejendommen til en møller Joh. H. Holm. Jordebøgerne viser nemlig, at 47B i 1855 ejes af møller Joh. H. Holm, men allerede et år senere – i perioden 1856-60 – ejes matriklen af en Captainløjtnant Jens Langemark. Samme kilde viser, at stamparcellen, 47A, fra 1855 ejes af en snedkermester Joh. Cortsen.<sup>8</sup>

Af dette synes at fremgå, at møller Westerby i 1854/55 har opnået en stor gevinst, selvom man naturligvis ikke kan vide, om vurderingsprisen på de 40.000 Rdlr. blev opnået. Fast står det imidlertid, at han købte for kun 12.000 Rdlr.

Ejendommen med en mølle – særskilt ansat til 10.000 Rdlr. i 1854 – blev altså i 1855 købt af møller Holm. Han fortsatte måske – måske ikke – med møllervirksomhed et stykke tid, men i hvert fald videresolgte han – som allerede nævnt – matriklen året efter til en køber uden for møllefaget, en Captainløjtnant. Det fremgår deraf, at Captainløjtnanten betalte skatten til kærneren 1856-60. At mølleriet under dette forløb på en eller anden måde fortsatte, er sandsynligt. Det fremgår af møllerlaugets protokoller, hvor en møller Schütte er den sidste Nybroe-møller der omtales.<sup>9</sup> Han ansætter den 29. oktober 1856 en ny møllersvend!

Man tør nok tro, at når han ansætter en møllersvend så sent i 1856, har møllen været i drift mindst et halvt til et helt år derefter. Om Schütte har været forpagter for Holm eller Langemark eller selv ejet Nybroe Mølleri er ikke fundet oplyst. Mest sandsynligt er måske, at han har haft en forpagtning i perioden, hvor ikke-fagmanden Langemark var eneejer af matriklen, idet Langemark som nævnt betalte skatten for matr. 47B. Da mølleriet var relativt nyt og derfor må have været brugbart, har det – så længe det fandtes – kunnet optjene en forpagtningsafgift til sin ejer. Oplysninger om byggeprojekter i disse år foreligger på Københavns Stadsarkiv kun frem til og med 1859. Man kan ikke konstatere noget byggeprojekt på 47B i årene frem til 1859, så møllen kan

have været i drift endnu i 1859, men givetvis har den været – om ikke kontraktligt så i hvert fald reelt – »dømt« til at sælges/flyttes/nedrides. Eftersom matriklen igen skifter ejer i 1860, er det nærliggende at forestille sig, at grunden – senest ved dette ejerskift – er blevet ryddet for møllen.

Med det her skitserede forløb for matr. 47B, kan man egentlig godt forestille sig, at møllen mod slutningen af 1850'erne helt bogstaveligt var blevet »en møllesten« om halsen på ejeren. Den skulle væk fra den værdifulde grund, hvor den forhindrede byggeprojekter. Uanset at den få år inden var vurderet til en pæn pris, kan den derfor på dette tidspunkt meget vel have været til salg for nedrivning – om man så må sige – for enhver pris. Dette har naturligvis været kendt i møllerkredse og således også været kendt af mølleren Jørgen Nielsen fra Værebros nedre Mølle i Jyllinge. Denne mølle havde jævnligt sin gang i staden og drev storhandel på mange felter. Som nævnt i indledningen, blev en del møller solgt til nedrivning, flytning og nyopførelse. De havnede typisk langt ude på landet.

## Bedre plads til nye møller på landet

Ikke så langt fra Jørgen Nielsens Værebros nedre Mølle – i helt landlige omgivelser – lå landsbyen Stenløse. Lidt tættere på Stenløse lå Værebros øvre Mølle. Da der blev fri næring i 1857, havde en tidligere ansat fra Værebros øvre Mølle – en såkaldt handelsbetjent – oprettet sit eget bageri med tilhørende landhandel i Stenløse. Det havde landsbyen ikke haft tidligere. Etableringen var således sket



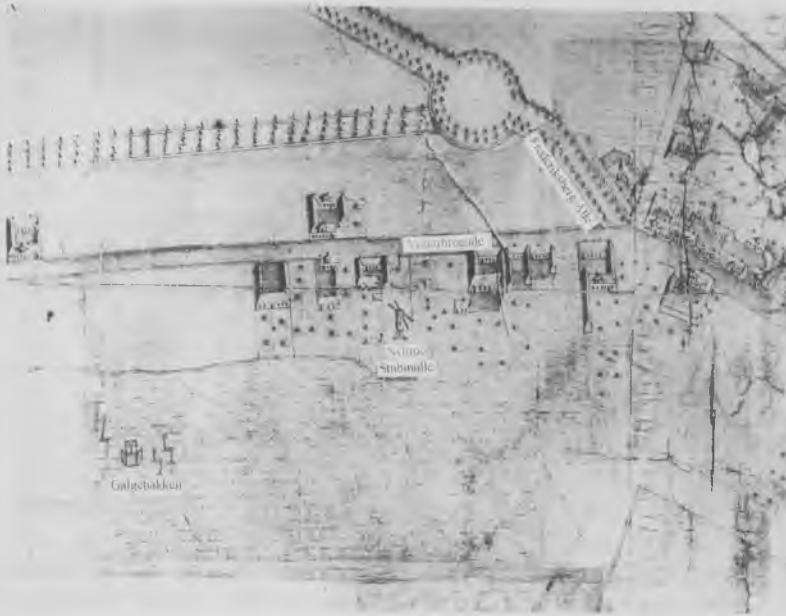


Fig. 4. Udsnit af Geddes perspektivkort fra 1757, som viser den gamle Nybroe Stubmølle liggende i Udenbyes Vester Kvarter på en smal parcel, der støder ud til Vesterbrogade. Det er efter alt at dømme denne parcel, som ved prioritetsvurderingerne omkring 1850 omtales som værende på 18.642 kvadratalen (Københavns Bymuseum).

i åbenlys konkurrence med betjentens gamle arbejdsgiver, idet Stenløse – som beliggende i Ølstykke Herred nord for Værebros Å – møllemæssigt indtil 1862 hørte under Værebros øvre Mølle. Her drev man foruden mølleri – som på alle tidens store landmøller – også bageri, landhandel, bryggeri, maltgøreri, handel med afgrøder osv.

De store møller sad godt og solidt på monopolerne. Både det med at male bøndernes korn og det med at sælge daglige fornødenheder fra landhandelen. Det er derfor hævet over enhver tvivl, at der i en del landdistrikter var oparbejdet et betydeligt behov for konkurrence. Det var jo også en af hensigterne med de nye love, at skabe mere konkurrence og dynamik i samfundet. At dette behov mht. møllervirksomhed blev opfyldt, fremgår af en statistik som viser, at antallet af møller i Danmark i årene

fra 1847 til 1906 steg fra knap 1.400 til godt og vel 2.400.<sup>10</sup>

Få kilometer fra Værebros øvre Mølle lå som nævnt Værebros nedre Mølle – endnu et stort mølleri med mange sideaktiviteter. Fra 1828 til 1875 var Jørgen Nielsen møller her. Han var en af egnens matadorer og en meget driftig og velhavende mand. I modsætning til kollegaen på Værebros øvre Mølle, blev han ikke ramt på sin næring af konkurrence fra bageren i Stenløse. Jørgen Niensens opland med møllepligt og handel lå nemlig i Sømme Herred syd for Værebros Å.

I øvrigt var han efter alt at dømme også en fremsynet forretningsmand. Mens andre kæmpede for at beholde en gang erhvervede privilegier, forstod han de nye tider og de muligheder, som ændrede næringslove indebar for mere og ny forretning, herunder opkøb af gamle møller til genopførelse.

Han opførte, viser en nyfunden brandvurdering, i 1861/62 en mølle i Stenløse på et grundstykke umiddelbart op til den nyetablerede bagers ejendom.<sup>11</sup> Om grunden på opførelsestidspunktet har tilhørt bageren eller Jørgen Nielsen vides ikke, men afstanden mellem møllen og den nærmeste bagerbygning var kun 56 alen (35 m). Af folketællingerne i 1860 og 1870, kan man se, at denne mølle blev overtaget af bageren i Stenløse. Det skete formentlig allerede omkring 1862. Lige siden hed det i folkemunde i Stenløse, at bagerens nye store mølle var en tidligere voldmølle inde fra København. Ligeledes efter en mundtlig overlevering hedder det, at Jørgen Nielsen, foruden Stenløsemøllen, også opførte en mølle i Gundsø.<sup>12</sup>

Møllen i Stenløse stod i over 100 år, men nedbrændte desværre i 1968. Det er derfor begrænset, hvad der i dag kan fastslås om dens tekniske indretning og øvrige data.

De københavnske voldmøllers skæbne er imidlertid så veldokumenteret, at man med sikkerhed kan fastslå, at ingen voldmølle blev nedbrudt til genopbygning i Stenløse. Der var imidlertid mange andre københavnske møller, som forsvandt i årene 1850-1900 og ikke alle fik en kendt skæbne. Når det nu ikke kunne være en voldmølle, er tanken nærliggende, at det dog kunne være en københavnermølle, som var blevet genopført i Stenløse. Det viste sig, at Nybroe Mølle netop kunne være en sådan mølle.

## Sammenligning af møllerne

Det har ikke været muligt at føre et fuldgyldigt bevis for, at det var Ny-

broe Mølle, som blev genopført i Stenløse af møller Jørgen Nielsen. Det har imidlertid været muligt at fastslå det med tæt ved 100 pct. sandsynlighed. Denne antagelse hviler på følgende gennemgang af den viden, som i dag eksisterer om de to møllers fundamenter, skrogopbygning, vindfang og maskineri.

## Fundamentet

Begge møller har ottekantede grundmurede fundamenter med gennemkørsler, hvis længde er opgivet til 15½ alen for Stenløse og 16 og 15¾ alen (to forskellige besigtninger) for Nybroe. »Diametermålet« 15¾, som der her er tale om, er en vigtig overensstemmelse. Det fastlægger nemlig også målet nederst i mølleskrogets ottekantede trækonstruktion, som skal passe til fundamentet. At fundament-højden for Stenløse er 9¼ alen og for Nybroe 7 alen udelukker ikke overensstemmelse møllerne imellem, når diametermålene er ens. Fundamentets højde vælges typisk efter beliggenheden – og vel også pengepungen. For fundamenternes vedkommende er der således meget, der taler for, at møllerne stemmer overens, idet målet 15¾ for Nybroe's vedkommende stammer fra den allersidste besigtning.

## Mølleskroget

Begge møller angives at have 5 lofter, galleri (omgang) med gelænder og to døre, hvorfra krøgningen med svans foregår. Begge er tækket med spån. Der er således på dette punkt god overensstemmelse mellem de to møller.



Fig. 5. Et "maleri-kik" fra 1855, dækkende en vid vinkel på ca. 90 grader mod det nye område under bebyggelse foran voldene i København. I midten et af de første huse på Bianco Luno's Alle, som - vinkelret på Gl. Kongevej - løber nord/syd, tæt ved det nuværende Landbohøjskoleareal. Man må forestille sig, at maleren har placeret sig lidt højt ved Gl. Kongevej på en ubebygget mark umiddelbart vest for Bianco Luno's Alle (jfr. fig. 6). I Baggrunden, længst til venstre ses Rundetårn, derefter Petri Kirkespir og tårnet på Frue Kirke, derefter Vodroffs Mølle. Til højre for huset i midten ses først Nybroe Mølle, der lå ved Vesterbrogade og længst ude til højre skimtes Amerikamøllen, som lå i kvarteret ved nuværende Amerikavej. Maleri af Asmus Kaufmann, 1855 (Københavns Bymuseum).

## Vindfanget

For Stenløse Mølle opgives vindfanget til  $35\frac{1}{2}$  alen, for Nybroe angives forskellige mål i de tre vurderinger, henholdsvis  $36\frac{1}{2}$ , cirka 36 og 36 alen. Her er der en betydelig – om ikke fuld – overensstemmelse. Det er dog næppe urimeligt at antage overensstemmelse, idet der ved vurderinger kan være tale om skøn eller brug af andenhånds oplysninger. Netop for vingernes vedkommende er nøjagtige målinger vanskelige og besværlige.

## Maskineriet

Begge møller har stjernehjul (hoveddrevet til kværnene på den lodrette aksel) af træ med 4 drev til kværnene. Begge møller har melkværne af størrelserne 10, 9 og 8 spande. For Nybroemøllen nævnes desuden en skalkværn på 11 spande, placeret på loftet under de 3 melkværne. For Stenløsemøllen har det ikke været muligt at læse oplysningerne om loftet under de beskrevne tre melkværne helt præcist. Teksten synes dog at antyde, at

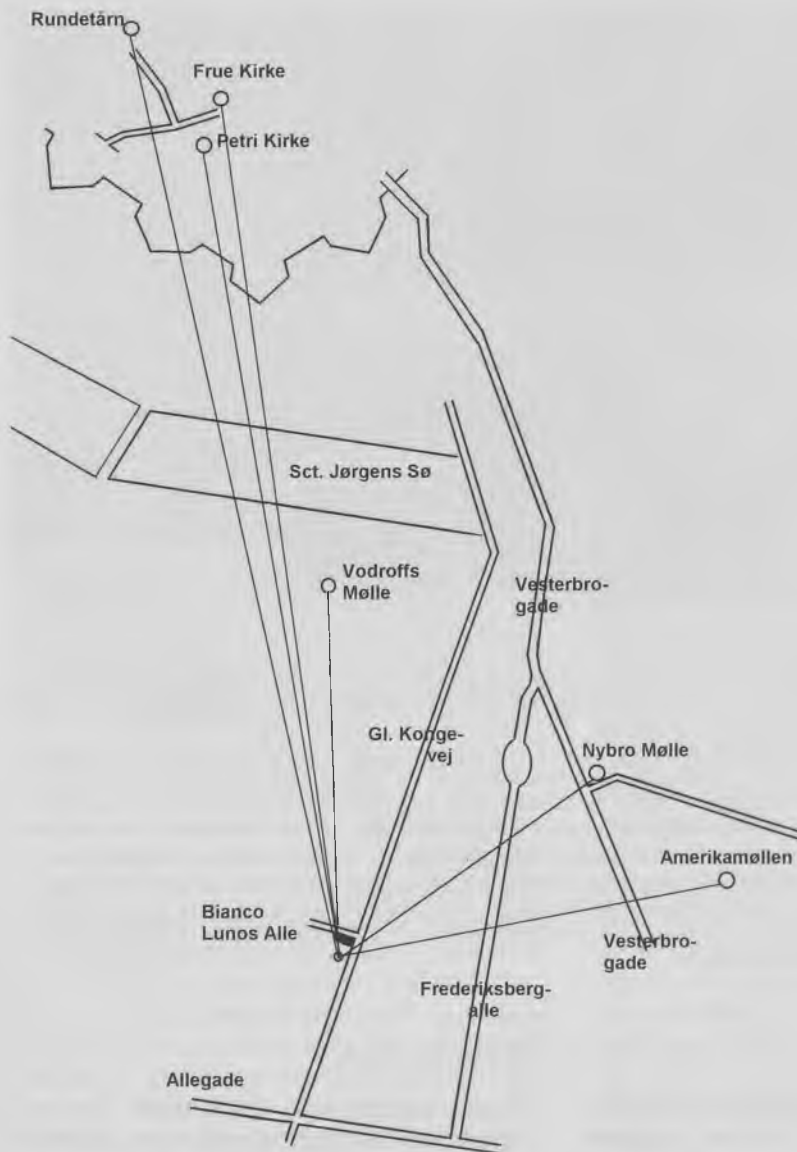


Fig. 6. Skitse (let forenklet) med sigtelinier indlagt svarende til beskrivelsen i fig. 5. Efter kort i København "Før og Nu", angiveligt fra ca. 1860 (Tegning: Nils Erik Andersen).

der her har stået en skalkværn. Størrelsen er ikke angivet. Et vigtigt indicium for, at den har været der, er et foto fra 1940'erne, som viser, at der var 4 kværndrev på Stenløsemøllens stjernehjul. For begge møller angives indretning med valser for ophejsning

af sække. Der er således på denne del af maskineriet udmærket overensstemmelse mellem de 2 møller.

I Nybroemøllen er der den foran beskrevne indretning til lejring og drejning af hatten. Det fremgår også af beskrivelsen, at vinkeldrevet med hat-

tehjul og kronhjul, mellem vingeksel og den lodrette hovedaksel, sandsynligvis er udført i støbejern. Det er i dag, mere end 30 år efter at møllen i Stenløse brændte ned til grunden, ikke muligt at fastslå noget om denne del af hattens indretning.

## Hvordan med overensstemmelsen?

Et definitivt bevis for, at Nybroe- og Stenløsemøllen er en og samme, har det således ikke været muligt at tilvejebringe. Der er imidlertid en påfaldende overensstemmelse i tekniske data. Det kan nu med rimelighed antages, at diameter, vingefang samt antallet af kværne i størrelser og typer, er ens. Samtidigt bestyrker de beskrevne sandsynlige tidsforløb i møllernes historie – i henholdsvis København og Stenløse – at der netop kan være tale om en og samme mølle. Også beskrivelserne af tidens erhvervsbetingelser i de 2 møllers lokalområder bestyrker, at der var tale om en mølleflytning. Endelig er der den folkelige overlevering i Stenløse, at møllen var en »Voldmølle,« noget inde fra byen!

En kvalitativ undersøgelse – baseret på bestanden af hollandske møller på Sjælland i 1934 – har vist, at praktisk taget ingen af bestandens få store møller (vingefang over 35 alen) var ens på vingefang.<sup>13</sup> Omvendt kan man så slutte, at hvis 2 store møller havde samme vingefang, har det sandsynligvis været en og samme mølle. Forudsætningen for at anvende dette argument i sammenhængen er dog, at bestanden af store hollandske møller på Sjælland uden for København –

over åremålet 1860-1934 – ikke forandrede sig væsentligt. Det er meget sandsynligt, at det har forholdt sig således.

## Noter

1. Jesper Anker Nielsen: *Københavns møller og volde*, 1997, s. 191-195.
2. Poul Løndahl Nielsen: *Livet på møllerne. Møllebygninger i Danmark*, udg. af Miljøministeriet 1993, s. 91.
3. Se note 1.
4. Se note 1.
5. Nils Erik Andersen: *Historien om Stenløse mølle*, 2003.
6. Villads Christensen: *København 1840-57*, 1912, s. 343-344.
7. Prioritetsvurderinger for Nybroe Mølle, Udenbyes Vester Kvarter no. 47, Københavns Stadsarkiv.
8. Stads-kæmneren: *Jordebøger 1855-60*, Københavns Stadsarkiv
9. Møllerlavet: *Protokol over ind- og udskrevne svende 1838-74*, Københavns Stadsarkiv.
10. Torben Ejlersen: *Kornmølleriet i Danmark 1800-1910*, Fabrik og Bolig nr. 2, 1985.
11. Vurdering til brandforsikring, Stenløse Mølle 1861, Landsarkivet for Sjælland.
12. Meddelt af gårdejer Kaj Sylvest Jørgensen, Værebroggaard i Jyllinge 2003.
13. *Danske Møller*, 1934, Lyngby Stadsbibliotek.

# Hjortens flugt fra apoteket

Kirsten Lindberg

For 200 år siden udkom apoteker Nicolai Tychsens værk »Theoretisk og praktisk Anvisning til Apotekerkunst«, hvori han beskrev, hvorledes et moderne apotek skulle indrettes. Det var den første egentlige manual til et sådant, og han indrettede sit eget nybyggede Hjortepotek i Gothersgade efter de opstillede retningslinier. Apoteket var i funktion til 1967, og siden har der været restauration i lokalerne. I artiklen berettes om apotekets og ejendommens historie, som strækker sig tilbage til 1647, da den gamle Øster Vold blev revet ned og nybyggeri tilladt på dens plads.

Kirsten Lindberg, f. 1955, arkitekt m.a.a., dr.phil., egen tegnestue og forlag: Tegnestuen Tilia Montana. Har bla. skrevet »*Et Hus i en Kar-ré*« (1983); »*Sirenernes Stad København, By- og bygningshistorie før 1728 I-VI*« (1996-2001); »*Fra maskulint magtsymbol til feminint flirtemiddel. Viften og dens kulturhistorie*« (2002); »*I skyggen af Boas og Jakin. De københavnske frimurerhuse fra 1743 til i dag*« (2002). Under udgivelse »*Fra barok til biedermeier. By og borger i København*«. Desuden talrige artikler om arkitektur og historie i årbøger, tidsskrifter mm.

Nu, hvor håndkøbsmedicin er blevet frigivet til salg andetsteds end på apotekerne, kan man vel nok frygte, at endnu flere apoteker i de kommende år må bukke under. Udviklingen er ikke ny, specielt ikke i København, hvor en ganske stor andel af apotekerne er lukket inden for de seneste 2 til 3 tiår. Inden da lå de da også tæt, specielt i den inderste kerne af byen, men sådan havde det nu ikke altid været. Der var engang, da et apotek virkelig skulle forsyne et geografisk stort område, men naturligvis må det tages i betragtning, at der ikke var så stort et kundeunderlag, selv om apotekets vareudbud faktisk var meget vidtspændende, langt fra begrænsende sig til sundhedsfremmende og sygdomsbekæmpende midler.

Som bekendt var der i forbindelse med klostrene dyrkning af urter, som ansås at have en helbredende, eventuelt også en forebyggende virkning. Klostre var der i Middelalderens København, nemlig både Graabrødre fra 1238, Helligaandshuset, der i slutningen af 1400-tallet omdannedes fra borgerlig stiftelse til kloster, Sankt Gertruds Kapel, der om ikke var et kloster, så dog organiseret på samme vis, fra første halvdel af samme århundrede, og endelig Sankt Klare Kloster, indviet 1505.<sup>1</sup>

Det var dog ikke kun munke og nonner, som havde interesse i at dyrke medicinske urter; der var også et gryende apotekervæsen i Middelalderen. Det første udsagn om en apoteker i staden skriver sig fra 1403, hvor

kvinden »Anne Abbætekens« opregnedes i en navneliste knyttet til bagerens gildeskraa;<sup>2</sup> om hun var apotekerens kone eller enke vides ikke. Næste udsagn stammer fra et skøde 1465, hvor »mester Johan apteker« havde en grund vest for Rosengaarden.<sup>3</sup> Det var den senere matr. nr. 48/1689 i Klædebo Kvarter. At han selv dyrkede sine urter ses af, at hans store have siden omtaltes i Nørre Kvarter mellem overløbsrenden og Gamle Raadhusstræde (nuværende Studiestræde), matr. nr. 77-83, 294-298/1689.<sup>4</sup>

Også fra de kommende år haves udsagn om apotekere,<sup>5</sup> men om et egentlig apotek haves først underretning fra slutningen af det 15. århundrede, og det vides ikke, hvor det lå. Den første kendte bevilling blev i 1514 givet til Hans Apoteker, og det bekræftes af denne, at han havde haft en forgænger Willem på Amager Torv, matr. nr. 19A/1689, Frimands Kvarter; måske var denne Willem identisk med Christian 2.s apoteker Dionysius Willumsen, som kongen havde forstrakt med penge netop for, at han kunne oprette et apotek.<sup>6</sup> Hans' vareressortiment indskrænkede sig ikke til de rent medicinske miksturer, også klaret (krydret rødvin) og stødt krudt indgik.<sup>7</sup>

Frederik 1. søgte at få apotekere til landet, men mødte modstand hos Rigsrådet; større held havde derimod de fra reformationsårene så velkendte Poul Helgesen, Christiern Pedersen og Henrik Smith qua deres skribentvirksomhed,<sup>8</sup> og langsomt men støt vandt det privilegerede apotekervæsen fodfæste.

På Amager Torv oprettedes et nyt apotek i 1536 til afløsning for det hidtidige; bevillingen blev givet til Johan

Dich, der var hjemmehørende i det halve af det store stenhus i Højbrostræde, matr. nr. 71/1689, Strand Kvarter,<sup>9</sup> hvorfra Ambrosius Bogbinder havde drevet sin skadelige virksomhed under Christian 2. – det hus, som under omdannelsen af Højbro Plads for føje år siden dukkede frem fra glemslens dyb. Blandt de miksturer, Dich forhandlede, var det siden 1528 kendte, nye universallægemiddel Aqua Vita,<sup>10</sup> som inden for en snes år i den grad vandt smag hos folk flest, at den blev anvendt ganske som nutildags. Herefter kan hver eneste privilegerede apoteker opregnes fremover.<sup>11</sup>

Til hvor stor nytte de var er svært at sige, for apotekerne var langt fra altid i ordentlig stand. Frederik 2. havde derfor sin egen hofapoteker, og denne Antonius Preuss' fortjeneste var det, at den første visitats blev gennemført i 1569, samme år som han var udnævnt. Konklusionen på hans eftersyn hos apoteker Willum Uno i Højbrostræde var, at der herskede »stor brøst«; mange varer, som burde forefindes, manglede, og atter andre var så gamle, at de ikke var tjenlige til noget som helst.

Fra 1572 var der 2 apoteker i staden, idet der foruden nævnte Højbrostrædeapotek også indrettedes ét i en gammel gård mellem Læderstræde og Stranden på matr. nr. 15/1689, Strand Kvarter. Det følgende år gaves bevilling til et tredje, men det blev ikke etableret. Det var dog langt fra alle byens indvånere, der havde råd til at handle på apoteket, men de klarede sig så hos de såkaldte »fuskere«, der er kendt fra omkring 1574, og som karakteriseredes ved ikke at have lært metier'en.<sup>12</sup>

Herefter gik det fremad, og der kom



Fig. 1. "Elephantapotekets" officin ved åbningen 1670 (Medicinsk-Historisk Museum).

langsomt, men støt flere apoteker til staden, således at der i 1734 var 5 stykker: I Strand Kvarter »Løveapoteket« på Vimmelskaftet, matr. nr. 45/1689,<sup>13</sup> og »Svaneapoteket« i Højbrostræde, matr. nr. 73/1689; i Købmager Kvarter »Kong Salomons Apotek« på Østergade, matr. nr. 33/1689,<sup>14</sup> og i Frimands Kvarter »Elephantapoteket« på Købmagergade, matr. nr. 114/1689 foruden det særlige hofapotek på Slottet.

Varesortimentet lignede til forveksling det, man kunne finde hos materialister og krudtkræmmere, foruden »til forefaldende nødtørfft« diverse medikamenter og destillater, hvortil kom søde sager som sirup, konserverede ribs, kirsebær og pommerants, alskens andre former for frugt i kandiseret tilstand og sandelig også konfekt. I flydende form forhandlede tillige vin, dog med restriktioner for så vidt angik rhinsk og fransk (rød) vin. Dertil kom krydderier og mandler, hvad der

endnu er en apotekervare, men sandelig også voks, lak, blæk, papir i forgyldt og beskåret udgave og farvestof til at ændre hestenes kulør med. Undre kan det ikke, at der ofte var stridigheder mellem sukkerbagere, urtekræmmere og apotekere om, hvem der måtte forhandle det ene og det andet.<sup>15</sup>

Uden for den gamle stad oprettedes det første apotek på Christianshavn i 1707 i Langebrogade,<sup>16</sup> men Nykøbenhavn måtte i mangfoldige år være uden, selv om der da i 1735 søgtes om lov til at oprette et til den stigende folkemængde dér; ironisk nok blev der dog plads for den nødvendige apotekerverhave til et af de gammelbys apoteker.<sup>17</sup>

Først i forbindelse med Frederiksstadens etablering kom der apotek til Nykøbenhavn, nemlig på Det kongelige Frederiks Hospital, hvor apoteket indrettedes i den ene af pavillonerne mod Bredgade; det åbnedes i



1758.<sup>18</sup> I Vesterbroforstaden åbnedes apotek i 1795.

Hermed er vi i den lille gennemgang endelig nået frem til det apotek, som skal behandles nærmere her: »Hjorteapoteket«. Det udmærkede sig ved at være det første, der blev indrettet efter ganske bestemte retningslinier, der var nedfældet af apotekeren selv, og som foreløbig har haft gyldighed i 2 århundreder. Disse var selv-sagt baseret på erfaringer og ikke frit opfundne til lejligheden.

Apoteket lå på grænsen mellem det gamle København og Nykøbenhavn i Gothersgade og var straks fra begyndelsen hypermoderne. I mangfoldige år forblev »Hjorteapoteket« her, men i 1960'erne stod det klart, at tiden var inde til at nedlægge det. Siden har lokalerne givet rum for adskillige restaurationer af forskelligt tilsnit, hvilket næsten uundgåeligt har udvisket alle spor. Husets facade udmærker sig dog ved at være næsten uændret siden opførelsen, og den derpå tronende hjort kan stadig vække minder til live om fordums fine apotek.

## Ejendommens forhistorie

Først med Christian 4.s storstilede planer om udvidelse af København i østlig retning med en helt ny bydel, den såkaldte Sankt Annæ Stad eller – som man senere har kaldt den – Nykøbenhavn, blev der byggegrunde på det, der hidtil havde været den østre volds område. Øster Vold blev nedlagt 1647, og så var der principielt mulighed for at tage området i besiddelse. I praksis var det ikke så nemt, thi det var ikke bare sumpet område, men ligefrem endnu fyldt med store vandhuller, som de kom-

mende grundejere selv skulle sørge for at fylde op.

I 1646 havde Anne, enke efter mestersmed på Holmen Anders Bentzinger, fået skøde på »et støke jord och platz« ved møllebakken som erstatning for have og nedbrudte boder uden for Nørre Port; her på denne del af Købmager Kvarter, matr. nr. 173/1689, måtte hun gerne opføre nye boder.<sup>19</sup> 6 år senere fik hun endnu en strimmel længere mod øst, da Ny Kongensgade, som Gothersgade dengang hed, var anlagt. Snart efter lod hun da også opføre nogle boder,<sup>20</sup> og i midten af 1650'erne overlodes hele grunden til de tre søskende Hans, Susanne og Wilchen Ribolt; sidstnævnte havde i forvejen skøde på området lige syd for Store Regnegade.<sup>21</sup>

Kort efter århundredskiftet udparcellerede Wilchen Ribolt grunden,<sup>22</sup> men beholdt selv litra FG, som var den del, der vendte mod Gothersgade. På hjørnet mod Store Regnegade havde han bygget sig en gård »med en del værelser i« på litra F. Hovedparten af sin nye gård udlejede han til enkefru Anne Maria Heidemann.<sup>23</sup> Ribolt var kongelig hofskildrer og havde bla. udsmykket en del af Rosenborg Slot foruden at have udført talrige portrætmalerier og restaureringer.<sup>24</sup> Han havde tillige været med til at gøre forsøget på at få etableret et kunstakademi i København i 1701.<sup>25</sup>

Efter hans død under den store pestepidemi i 1711 giftede enken sig atter, denne gang med kirurg Martin Labes, hvorved ejendommen overgik til ham.

I september 1725 frasolgte Labes litra G til stadsadjutant, kaptajn Claus Barfoed.<sup>26</sup> Denne del svarede til det senere matr. nr. 138/1755 eller 336/1806.

## Bebyggelse i Gothersgade

Barfoeds nyerhvervelse havde hidtil blot været have foruden plads med træer, men det skulle snart blive anderledes. Han bebyggede hurtigt den nordlige del og lod den sydlige henligge som havegrund endnu en tid.<sup>27</sup> I 1728 rykkede han ind med kone, 3 børn og tyende; dette sidste talte 3 karle og 3 piger. Kælderen udlejedes til høker Olluf Pedersen. Barfoed var velstående nok til at kunne låne andre penge, selv om han netop havde bygget hus; således havde han pant i matr. nr. 76/1689, Klædebo Kvarter, i Friederichsborggade.<sup>28</sup>

Barfoed var så heldig, at hans nye gård lige akkurat undgik flammerne, da den store ildebrand i 1728 gjorde sig til herre over mere end halvparten af den gamle stad. Det var dog tæt nok på til, at han utvivlsomt har været overordentlig nervøs i de 3 dage, hvor den røde hane herskede, og det var da også kun på grund af nedrivning af nabohusene, at han klarede frisag.<sup>29</sup> Da der kort efter blev mulighed for og pligt til at lade ejendommene brandforsikre, kontaktede han Københavns Brandforsikring. I marts 1733 mødte derfor 3 repræsentanter for det nystiftede selskab op og vurderede hans gård.

Den bestod af et grundmuret gadehus i 7 fag med fuld kælder og 2 etager samt en 3-fagskvist derover. I tilknytning hertil var et bindingsværkssidehus i 6 fag med 3 etager og kvist over 3 fag; nederst heri var stald i de 3 fag. Endelig var der et 9 fag stort tværhus, ligeledes af bindingsværk i 3 etager med halvtag og også her en 3-fagskvist. I alt fandtes 9 jernkakkelovne i huset, og der var indlagt pumpevand.<sup>30</sup>

I 1746 solgte Barfoed gården, og der synes at have været forskellige ejere i de kommende år.<sup>31</sup> Det følgende år er i skattemandtallet for 1747 angivet »båndfabriqueur« Perret,<sup>32</sup> og for 1752-1753 blev tømmermand Jacob Larsen angivet som bosat der, men det fremgår ikke, om han var husets ejer.<sup>33</sup>

I juni 1753 overgik skødet til supercargo Lyder Schilderup,<sup>34</sup> som flyttede ind og i 1758 udlejede kælderen til en Johan Kegel, som var så fattig, at han ikke kunne beskattes.<sup>35</sup> Der findes ingen beskrivelser af ejendommen fra Schilderups tid, men på Geddes Kvarterkort kan haveanlægget ses. Med forbehold for, at der var tale om en signatur, bestod det af et regelret anlæg mod gaden med et par store gange gennemskærende bedene som et kors og mod bagskel en mere irregulær plads med træer.<sup>36</sup> Geddes eleverede plan af byen fra 1761 viser ganske rigtigt et trefløjet bygningsanlæg med sidebygningen liggende langs haven og med gennemgang i forhuset i modsatte side.

Kontrollør Jens Frost overtog ejendommen kort efter indgangen til 1769 formedelst 6.000 Rdlr.<sup>37</sup> Året forinden var der foretaget en fornyet brandtaksering, som i detaljer sløret for, hvordan bygningerne var indrettet. Det blev da afsløret, at kvisten i forhuset var gennemgående til gården, hvilket dog også fremgår af Geddes ovennævnte byplan. Desuden ses, at der var portgennemfart i 2 fag, hvorfor kælderen naturligvis kun strakte sig over de resterende 5 fag; den var i øvrigt indrettet med bolig omfattende forstue, stue, kammer, vaskekælder, pakrum og folkekammer med nedgang fra gården; eftersom der intet køkken hørte til, må madlav-



Fig. 2. Udsnit af matrikulkort 1689 over en del af Købmager Kvarter. Gengivet efter "Sirenenes Stad København", II.

ningen have foregået i vaskekælderens skorsten, som også besørgede indfyrring til stuens bilæggerovn.

Ejerboligen bestod af 2 stuer mod gaden, mens der mod gården var kabinet, køkken og forstue, desuden var der et par små kamre over porten; på salsetagen var der en stor og en lille sal mod gaden, forstue og et par småkamre mod gården, og i tagetagen var sal i selve kvisten, pakrum og småkamre under taget. Alle rum var pænt udstyret med brystpanel og betræk ovenover, enten i form af »det saakaldt Svendsens Tapet«<sup>38</sup> eller bandedmalet lærred,<sup>39</sup> og lofterne var gibse. Fremhæves må den store sals kamin med portræt over.

Vinduerne var af den efterhånden udbredte såkaldte engelske type af

træ med hvidt glas, i nederste etage med indvendige skodder mod gadesiden for at tage af for gades larm. Der var tilkommet tagvinduer med blyinddækning og sågar også en tromlerende af blik, så vandet kunne ledes ned på gaden uden at sprøjte over forbipasserende. Også dette fænomen var ved at blive udbredt, men lovfæstet blev det dog først i 1771 som følge af Struenses mange fremskridtsvenlige foranstaltninger.<sup>40</sup>

Sidehus og tværhus var bygget sammen med stald til 6 heste i en del af hvert; resten af tværhuset rummede vognremise, sidehuset fadebur, spisekammer, pakrum og et par beboelsesrum. Pumpevandsopstanderen befandt sig i forgården, et bræddeskur, hønsehus og dobbelt bræddelokum i

side- eller baggården, og endelig var der haven med lysthus. Værdien af hele herligheden ansloges til 8.000 Rdlr., så Frost gjorde åbenbart en god forretning.<sup>41</sup>

## Sundhedens fremme

Fra 1775 og i nærved et par hundrede år blev det sundhed og sygdomsbekæmpelse, som fik hjemsted i ejendommen qua ejere og beboeres erhverv. Det begyndte med, at justitsråd og hofkirurgus Alexander Kølpin i december fik skøde på ejendommen,<sup>42</sup> hvis have nu var forsynet med flere statuer på postamenter; for hele herligheden erlagde han 7.000 Rdlr.<sup>43</sup> Han flyttede straks ind i huset. I kælderen boede melhandler J.F. Schafer/Schæffeler, som siden afløstes af sønnen. I årene indtil 1789 boede oberst Witten andetsteds i huset.<sup>44</sup>

Kølpin var endvidere professor ved det Kongelige kirurgiske Akademi, blev i 1782 doktor og helligede sig sin gerning i en sådan grad, at han forblev ugift, hvorfor han havde en husholderske Anne Sotmann hos sig til at sørge for ordentlig afvikling af dagen. Folketællingen fra 1787 viser, at der i huset tillige boede kirurgisk amanuensis Johan Heinrich Christian Foldtmar, Johan Friedrich Feldtman, der var »compr. Chirurgi« ved prins Frederiks regiment, og så tyendet bestående af en tjenestepige, en kusk og en gårdskarl. I kælderen boede fortsat Jacob Friedrich Schaffer, der nu kaldte sig theandler, hvad der var finere end melhandler, sammen med sin kone, en 9-års dreng, de havde taget til sig, en tjenestepige og så den bedagede, logerende oberst på den rigelige, kongelige pension af 1.000 Rdlr. årligt.<sup>45</sup>

## Nyt hus i den byggelystne periode

Selv om ejendommen ikke blev berørt af Københavns anden store ildebrand i 1795, blev der alligevel nybygget kort efter. Man kan forestille sig, at den megen byggeaktivitet, der fandt sted overalt, smittede af, men årsagen var nok så meget at finde i det ejerskift, der fandt sted i år 1800.

Hofkirurgus Alexander Kølpin var nemlig død, og derfor blev ejendommen solgt til apoteker Nicolai Tychsen; skødet udstedtes 22. december.<sup>46</sup> 7 uger forinden var ejendommen gennemgået af brandforsikringens mænd,<sup>47</sup> og derfor vides, at det var en vel vedligeholdt og solid ejendom, apotekeren erhvervede sig, selv om både sidebygning og baghus betegnedes som gammelt og var blevet lavere vurderet end tidligere, skønt der var foretaget grundmuring af tværhusets facade; til gengæld var forhusets vurdering sat op, således at forskellen totalt kun var 100 Rdlr. i forhold til 1769.

Det eneste, det var gået tilbage med, var haven, som simpelt hen ikke længere eksisterede, men blot henlå som en tom byggegrund; det var ganske sikkert denne del, der i høj grad havde fristet Tychsen, for han lod den nemlig bebygge med det endnu stående hus og indrettede der det nye Hjorteapotek efter de retningslinier, han selv anså som ideale.

Forinden nybygningen havde apotekeren indsendt et andragende til stadsbygmester Meyn, sådan som det var påkrævet. Den 19. juli 1800 skrev Meyn derfor til Magistraten med denne ordlyd: »Underdanigst Promemoria. Efter vedfølgende Tegning agter Hr. Tyksen i Gottersgade No 138 at opføre en til alle Sider grundmuret byg-

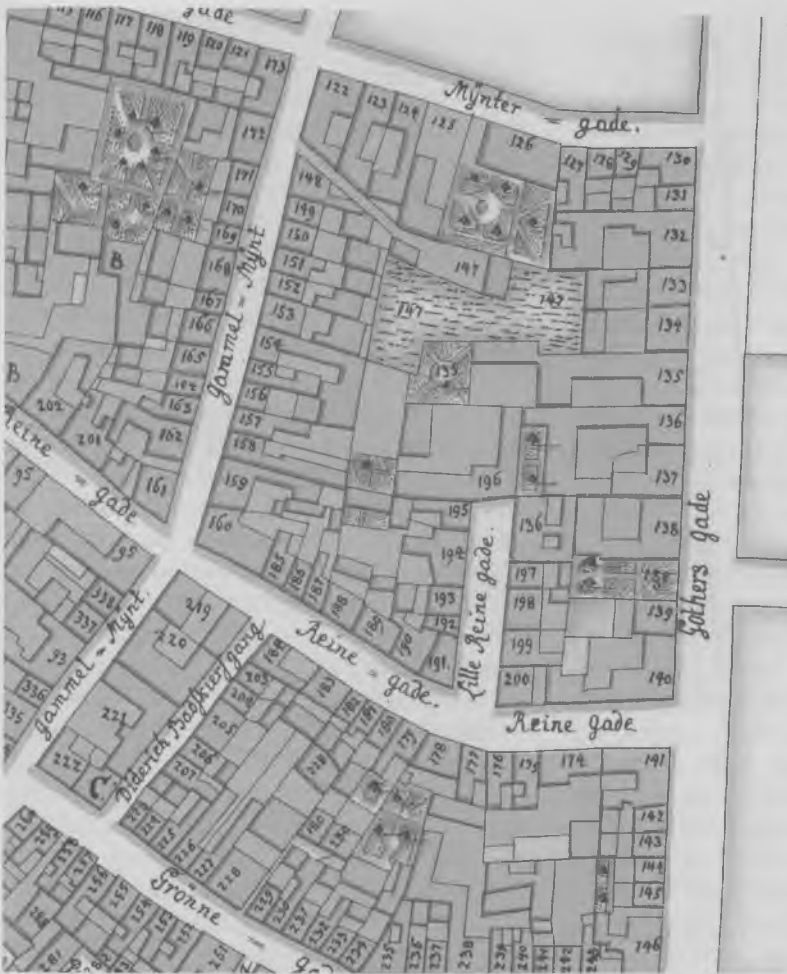


Fig. 3. Udsnit af Geddes Kort 1757 over en del af Købmager Kvarter (Københavns Stadsarkiv).

ning 5 Fag, 3 Etager Høy med Kielder under og Winkel Tag, et side Hus 6 og et smie Fag, samme Høyde med Halv Tag. Det dets intet imod den Tegning undes indstilles samme til Høy og velædle Magistrats nærmere Aprobation«. <sup>48</sup> Kun 2 dage efter – det var tider! – approberede de velædle magistratsmedlemmer andragendet. Den tilhørende tegning er beklageligvis forsvundet, sådan som det er sket med næsten alle bygnings-tegninger. <sup>49</sup>

Det kan lade sig gøre at følge opbygningen af huset skridt for skridt, idet der gentagne gange blev foretaget syn af brandforsikringens hold, murmester Egerod og tømmermester Wahl. Første gang var 2. december 1800, anden gang præcis et halvt år efter og endelig 10. februar 1802, da huset stod så godt som færdigt. <sup>50</sup> Andragendet synes fulgt til punkt og prikke.

Tychsens nye kompleks var helt i grundmur og bestod af et forhus i 5



Fig. 4. Skematisk rekonstruktion af etageplaner 1:500 af matr.nr. 336B, Købmager Kvarter, som det så ud ved opførelsen 1801-1802 (Kirsten Lindberg).

fag og en sidefløj, ligeledes i 5 fag, men bestående af 2 huse i henholdsvis 2 og 3 fag. I hjørnet mellem for- og sidehus var der smigfag. Det hele var i 3 etager, og der var kælder under forhus og det første sidehus. Facaden mod gaden blev smukt udført i overensstemmelse med tidens arkitekturideal med sokkel af bornholmersten, over nederste etage en gennemgående cordongesims af samme slags rødlig sandsten og over salsetagens vinduer en fordybning i 3 fag med stuk-

katur, hvis motiv dog er ukendt, idet denne for længst er forsvundet. Under taget forsynedes den murede gesims med sparrehoveder. Taget behængtes mod gaden med sorte, glasserede tagsten, mens man i overensstemmelse med god skik nøjedes med de ordinære røde tegl mod gården. På hver side af den store 3-fagskvist med vindue i gavlfeltet opsattes et af de nymodens halvrunde tagvinduer med blyafdækning, og over kvisten var der et ovalt af samme beskaffenhed, mens

gårdsiden måtte nøjes med et par simple, altså af facon som taskekviste. Vinduerne var naturligvis med trærammer og hvidt glas, sågar store ruder overalt, ligesom der også var både blikrender under tagene og tromlender til nedløb.

Der blev 2 indgange til ejendommen, dels til forstuen, dels til apoteket. Den sidste var den fineste. Mens forstuen længst mod nord måtte nøjes med en 6-trinstrappe med vange af bornholmersten, fik apoteket en fornemmere opgang med 6 stentrin med »gevænder« eller gerichter omkring og et såkaldt konsolbåret styrts med gesims og rund fronton over, alt af bornholmersten. Styrtsset eller skuret skulle tage af for himlens væde og i øvrigt vise, at man var med på det sidste nye inden for arkitekturen. Ganske vist var skure et gammelkendt fænomen i det københavnske bybillede, men de havde tidligere været noget enklere og som oftest i træ, men i nyklassicismen blev de i den grad kendetegnende for den klassisk inspirerede arkitektur, at man er nær ved at kunne datere bygninger fra tiden efter 1795 netop på grundlag af skurene.<sup>51</sup> Inden 1810 erstattedes frontonen med den liggende hjort,<sup>52</sup> som endnu ses og er et så talende vidnesbyrd om apotekets navn. Apotekerne flest havde jo traditionelt haft navne med relation til dyreverdenen: Elephant-, Løve-, Svane- og så Enhjørning-, som man dengang mente var et virkeligt dyr.

Kælderskillerummene blev opmurede, så de kunne bære vægten af etagerne ovenover. For- og sidehuskælder var sammenhængende, og der var kun tale om indretning til opbevaringsbrug – eller som man dengang sagde: til husets nytte.

Væggene i etagerne blev derimod udført af bindingsværk. Hovedtrappen placeredes i forstuens bageste del og fik sprossegelænder og udkehlet håndgreb; der var naturligvis pudset under loft og løb, og væggene marmoreredes – altså et ganske præsentabelt trapperum, som der da også er hæget om gennem tiderne. Også i første fag af sidehuset var der trappe.

Rumdisponeringen fremgår af rekonstruktionstegningerne, så her nævnes blot, at det var den vanlige »gårdindretning«, som fandt sted, selv om det egentlig var et hus, der var opført;<sup>53</sup> det betød, at boligens køkken placeredes i sidehuset, idet dette var det mest private. Det var veludstyret med åben skorsten med jernanker og –plader i fyrstedet, 3 komfurer (kogesteder) og en lille, muret konditorovn med jerndør og –rist. Der var retterbænk (køkkenbord) med skabe under, hylder og tallerkenrækker på de hvide vægge, stenvask og gibset loft; gulvet var af brædder, men selvfølgelig med mursten foran fyrstedet, så udfaldende gløder ikke skulle kunne anrette skade. Det bageste sidehus på den anden side af trappegangen hørte med til apoteket.

I stueetagen var et par værelser, men ellers var opholdsrummene placeret på salsetagen. Langt hovedparten af opholdsrummene var smukt udstyret med gibside og vandfarvedekorerede lofter, havde pillepanel på vinduesvæggen, skodder i gadesiden i nederste etage, brystpanel på øvrige vægge med lærredsbetræk ovenover, hvilket var malet og indfattet i friser med malede lister over. Somme steder fandtes tillige dørstykker. Gulvene var af brædder, og flere af ovnpladserne var marmorerede og med blikplade på gulvet under ovnen. Dø-

rene var hovedsagelig enkelte fyldingsdøre med indstukne låse og messinghåndgreb.

Gårdrummet var ret ordinært uden særlige foranstaltninger. Der var et bindingsværksskur med lokum med 3 sæder over den murede kasse, hvilket var forholdsvis luksuriøst; øverst på skuret tronede hønsehuset. Ind mod den gamle gård blev lukket med plankeværk med dobbelt port med beslag.

Imens lå det gamle hus fortsat urørt på grunden, og der boede endnu i 1801 Kølpins mangeårige husholderske Anne Sotmann sammen med husjomfruen, en logerende, Kølpins amanuensis og en tjenestepige. I kælderens var på denne tid bosat pottehandler Rasmus Hansen med kone.<sup>54</sup>

## Apotekeren og Hjorteapotekets indretning

Nicolai Tychsen var født i Tønder i 1751, men kom tidligt til København. Han var opvokset i det tønderske Vajsenhus efter forældrenes tidlige død. Allerede som 15-årig var han blevet ansat på Frederiks Hospitals apotek, hvor han snart blev protegeret af J. D. Cappel, hos hvem han læste kemi.

Da Cappel døde, arvede den unge Tychsen 600 Rdlr., hvilket satte ham i stand til at gennemføre sin uddannelse og i 1781 tage Examen chemico-pharmaceuticum. Allerede på den tid var han i fuld gang med udførelsen af sin »*Kurzes chemisches Handbuch*«, som snart efter blev udgivet i 3 bind. Fra 1785 var han lektor ved det nye kirurgiske Akademi i Bredgade (nuværende Medicinsk-historisk Museum), og han boede under trænge forhold i huset. Da han i 1788

ægtede Anna Sørine Henriette Hallene i Trinitatis Kirke, blev det nødvendigt at flytte, men selv om han søgte, lykkedes det ham ikke at få forpagtningen af Vajsenhusapoteket. Imidlertid fik han tilstrækkelige lån og midler til at kunne købe Kongsberg Apotek i Norge for 30.000 Rdlr. 2. maj samme år fik han sin apotekerbevilling, og han ansattes tillige som lektor i Kongsberg.

Men København var jo også dengang en dejlig by, og parret længtes hjem, så efter en halv snes år brød de op, solgte apoteket, ganske vist med tab idet de kun fik 24.000 Rdlr., men til gengæld var gælden afviklet trods apotekets ringe udbytte, så de kunne begynde forfra i Gothersgade. Den nye bevilling hertil fik han 27. december 1799, og så lå vejen åben.

Tychsen var da heller ikke en hvilken som helst apoteker, men en fremragende forsker, som satte sig mange spor i den verden, som pharmaceuterne excellerede i. Foruden sin allerede nævnte håndbog, som i forøget udgave udkom en halv snes år efter den første, skrev han adskillige artikler, og nok så vigtigt var, at han arbejdede på et større værk på mere end 1.500 sider, som blev påbegyndt trykt i 1802, nemlig »Theoretisk og practisk Anvisning til Apotekerkunst«. Desværre nåede han ikke at høste laurbærrene, thi forinden udgivelsen var han død i 1804. Han var på mange felter en vidende og dannet mand og var medlem af flere lærde selskaber.<sup>55</sup>

Det var imidlertid ikke for Tychsen teori alt sammen; han praktiserede i høj grad sine ideer og lod derfor indrette et moderne og ganske flot apotek – helt i pagt med, hvad han selv havde skrevet i ovennævnte bog: »Til



et vel indrettet Apothek høre mange Bequemmeligheder, af hvilke følgende ere de nødvendigste: A. Apotheket selv som bestaaer af et ikke for varmt, rummeligt, lyst og tørt Værelse, hvori alle de brugelige Ting ere samlede i det Smaa i forskellige med Signatur forsynede Skuffer, Bøsser, Glas eller Krukker, efter deres forskellige Natur. I Apotheket findes og de fornødne Redskaber, saasom Pillemaskiner, Mortere etc., saavel som Maal, Vægt og Vægtskaaler. Ligeledes anbringes Vand deri, og, om Leilighed dertil gives, et Par Receptur-borde og et større Bord, som bruges til Indpakning og Udsalg i Haandkiøb«. <sup>56</sup>

Allerede fra gaden kunne man se, at det var et apotek, man nærmede sig, således som det tidligere er berettet. Når man havde passeret trappen fra gaden mødtes man af en dobbelt, beklædt dør med indvendige, glatte døre, som siden fik glaser. Apoteksrummet havde gibset og olie-malet loft med en stor plafond i midten, der var trægulv og væggene var beklædt med brædder; omkring vinduerne var bryst- og pillepanel og indvendige skodder.

Der var et rigt og ganske tidstypisk fast inventar, bestående af reoler hele vejen rundt i rummet med 14 riflede, forgyldte lisener i front, opadtil afsluttet med gesims og kapitæler over lisenerne, alt udført i træ. Nederst i reolerne var 154 skuffer, ovenover stribevis af hylder. Omkring indgangen var et rækværk af dokker – eller en balustrade med drejede balustre – med et skab på hver side, indeholdende 15 skuffer foruden 2 lidt simplere skabe. Midt på gulvet trone diskens med sine 65 skuffer. Der var 3 sæt dobbeltdøre med indstukne låse: mod gaden, mod forstuen og mod

et værelse ved siden af, som også hørte med til apoteket.

Dette var kun i ét fag, havde gibset loft med vandfarvedekoration, bræddegulv, pillepanel ved vinduerne og brystpanel langs de andre vægge med betræk af malet lærred ovenover, udført så de enkelte motiver var indrammet i friser og forsynet med malede lister; over dørene til apoteket og det bagvedliggende værelse var malede dørstykker. I den ene væg var indbygget 2 dobbelte skabe med hylder, og ovenpladsen var marmoreret, men der var dog ingen oven opstillet, da det ikke var et opholdsrum, men et materialekammer.

Sidehuset rummede også en del af virksomheden. Specielt de 3 fag i første etage i den bageste part var noget ganske særligt, indrettet som kemisk og pharmaceutisk laboratorium, og fuldkommen adskilt fra resten af huset pga. den risiko, som omgang med kemikalier kan medføre. Rummet var hvælvet, havde pudsede vægge, robuste mursten på gulvet og indgang fra gården via dobbeltdøre med glas. Den specielle indretning omfattede en komfurbænk med 2 små ovne, 3 løse komfurer, 2 såkaldte kapper og en muret tørreovn med støbt jernplade og – rist i bunden samt jerndør for. Der var destillérovne, en stor fast skål af støbejern og en indmuret jerngryde med 3 destillérhatte. Et par destillérkedler, hver rummende 50 pletter, var af henholdsvis kobber og tin og havde kølerør af tin; der var en digel (smelteovn) med jernplade, en tørremaskine og en chokoladegryde; det må erindres, at konfiture også hørte til datidens apotekerverer. Også et par svaletønder og en træpresse med jernbeslag med skruer og malm-bønsninger var at finde.

I etagen ovenover laboratoriet var der magasinrum med reoler med 197 skuffer og disk med 48 skuffer. Væggene var her forsynet med pille- og brystpanel, loftet gibset og malet, gulvet af brædder; under vinduerne fandtes et dobbelt skab.<sup>57</sup>

De opbevaringsbeholdere, som nødvendigvis skulle til, blev naturligvis ikke beskrevet, men der er bevaret nogle krukker fra apoteket. De var af porcelæn og fremstillet på Den Kongelige Porcelainsfabrik; formen var rund med en lille indsnævring omkring foden og toppen, hvor overbinding kunne finde sted. En diskret, på malet bort prydede fodranden, og en bladranke afsluttet opadtil med sløjfeopbundet roset omkransede teksten, der angav indholdet.<sup>58</sup> Typen var barok, men apotekerkrugker har nu også altid været af et eget »altmodisch« tilsnit.

## Enken og juniors hus

Selv om Nicolai Tychsen ikke fik megen glæde af sit nye apotek og laboratorium, var det ikke spildte kræfter og penge, han havde investeret. I første ombæring fik enken Sørine Henriette nemlig ved kongelig bevilling ret til at sidde i uskiftet bo og fortsætte driften af apoteket mod antagelse af en bestyrer, der havde de nødvendige faglige kvalifikationer.<sup>59</sup>

Nicolai og Sørine Henriette havde en søn Johan Lorentz, som var født i 1789 i Kongsberg, og han trådte i sin faders fodspor og uddannede sig inden for farmacien. I 1809 fik han sin eksamen, og straks derefter antog moderen ham som bestyrer. Tillige blev han bobestyrer og kom således i 1814 til at stå for afviklingen, som strakte

sig over hele 3 år, idet der var mange kreditorer. Største tilgodehavende havde et tysk drogefirma, som skyldtes ikke mindre end 5.000 Rdlr., hvilke skulle afdrages over 5 år fra opgørelsestidspunktet. Totalt set var der gæld i ejendommen, men alligevel turde den unge Tychsen godt binde an med geschæften.

Samtidig med boafslutningen fik han bevilling til at drive apotek selv, og derefter købte han boets apotek for 28.000 Rdlr.<sup>60</sup> Skødet fik han den 27. april 1818. Man kan i pantebøgerne se, hvorledes han gradvis kom ud af gælden, idet den ene post efter den anden blev slettet.<sup>61</sup>

Der havde naturligvis været udlejet en del af ejendommen, og af husregistrene fremgår til hvem, men ikke utvetydigt fordelingen i det gamle og det nye hus. Det må dog anses for troligt, at moder og søn selv beboede det nye. I 1807 havde Doctor Farendahl læderudsalg i kælderens,<sup>62</sup> men snart efter synes lejerne at have været prominente folk; der var således i 1809 professor i astronomi, matematik og fysik Th. Bugge og dennes slægtning M. Bugge, førsteobservatør ved det astronomiske observatorium foruden sekondløjtnant i Søetaten H. G. Garde. 4 år senere var der en købmand og en skibskaptajn i det gamle hus og en købmand samt en danssemester i det nye.

Siden kravlede lejerne lidt ned ad rangstigen, der tilkom en forhandler af mel, gryn og papir, en hesteudlejer (det må have været i det gamle hus, som både havde portgennemfart og stald) og en glarmester omkring tiden, da junior blev herre i huset. I midten af 1820'erne rykkede blikkenslagere og hørkræmmere, en skomager og enkelte militærfolk af lave-

re rang ind, og fra slutningen af 1820'erne synes der atter at ske en ændring.

I 1829 var der således flere damer, som med deres selvstændige virksomhed satte præg på ejendommen. For det første var der i det gamle hus modehandlerske Charlotte Dyrchbeim foruden madame B. L. Grøn, madame Hortulan og admiralinde Anette M. Herbit og endelig hesteudlejer Fædderholt, der snart havde en halv snes år bag sig i huset. I det nye hus var der foruden urtekræmmer C. F. Melchow i kælderens på 1. sal frøken N. Sporon, som informerede i musik, en jomfru C. B. Knudsen, som holdt »sluttet Bord«, hvilket formentlig betød drev en slags pensionatsvirksomhed. Også musiklærer Just Levi boede der, og indtil fornylig havde kirurg C. B. Lime haft sit hjem i huset, men nu var han netop fraflyttet denne jordiske verden.<sup>63</sup>

## Separation af ejendommen

I december 1836 frasolgtes den gamle del af ejendommen, matr. nr. 336A, og denne vil ikke i det følgende blive nærmere omtalt. Blot skal nævnes, at huset netop på denne tid var under ombygning, hvilket indebar forhøjelse til 4 etager, men med udbredt anvendelse af de elementer, der indgik i den gamle dels nederste etager.<sup>64</sup>

På den nye del, som altså Tychsen senior havde ladet bebygge, var til ukendt tid opført endnu et sidehus. Det var af bindingsværk, men med grundmur i forsiden ganske som de andre 2 sidehuse, havde halvtag og var med sine 9 alen et temmelig dybt hus. Huset havde kun én etage og var delt i et par rum, hvis anvendelse ik-

ke fremgår, men indretningen var ganske enkel med 2 hvide vægge og 1 bræddeklædt og med 3 sprossevinduer med simpelt glas, hvad man ellers ikke benyttede sig meget af på denne tid. Der var port og trappe til loftet i 3 dele. Vedligeholdelsen karakteriseredes som »nogenlunde«, men huset blev samtidig angivet som »gammelt«, hvad der med vurderingsmændenes terminologi antydede, at det ikke var helt godt endda.<sup>65</sup>

Resten af ejendommen var der ikke sket noget betydningsfuldt med, den var holdt i god stand, men blev dog kun takseret til 15.400 Rdlr., altså betragteligt mindre end købesummen nogle år tidligere. Laboratoriet blev særskilt vurderet til 1.000 Rdlr. Et skur var bygget i gården.<sup>66</sup>

Det såkaldt gamle sidehus valgte junior nu at rive ned, og i stedet byggede han et nyt baghus i hjørnet i bagskel. Det blev anderledes solidt, helt af grundmur i én etage med halvtag og fik tegltag med et tagvindue. Nederst indrettedes en stue i 3 fag med gibset loft, pudsede og malede vægge og i tilknytning dertil et værelse med ét vindue i gavlen, hvide vægge og kamin med jærndør for; bagved var en gang med trappe til loftet i 3 dele; også heroppe var beboelse, idet der var kakkellovn i det ene rum og en grydeovn i det andet. Formentlig har det været logi for svendene. Det nye hus opnåede en vurdering af 950 Rdlr. ved færdiggørelsen i sommeren 1837.<sup>67</sup>

## Apotek og hus blev adskilt

Tychsen junior var endnu mindre sejlivet end sin fader, blev kun 52 år og døde i 1841. Hans enke Charlotte Lo-

vide fik i november samme år bevilling til at hense i uskiftet bo, men den indebar ikke som for svigermøder i sin tid, at hun fortsatte apoteksdriften, rimeligvis fordi der ikke var en søn i færd med at uddanne sig som apoteker. Så hun averterede straks apoteket til salg, og i april 1842 købte Constantin Johan Glahn formedelst 41.000 Rdlr.

Glahn kom fra Sorø, hvor hans fader var den lokale apoteker; han var kun 29 år, da han i april 1842 fik sin bevilling, og han blev ikke gammel i gårde, valgte allerede efter 7 år at sælge, men havde dog forinden foretaget en restaurering af selve apoteket, som havde været så moderne, da det blev bygget, men som nu så småt begyndte at halte bagud.<sup>68</sup> En bevareret regning viser, at Glahn straks købte 124 nye krukke i 3 størrelser og 26 sirupskander, alle med signatur, dertil 86 blanke krukke i 2 størrelser. Leverandøren var Den Kongelige Porcelainsfabrik.<sup>69</sup>

Der havde for Glahns vedkommende aldrig været tale om selv at bosætte sig i ejendommen, og det var da også kun apoteket, han havde købt, ikke hele ejendommen. Huset havde i stedet kaptajn og urmager Johan Ferdinand Baht købt for den sum af 19.352 Rdlr. Skødet blev udstedt i januar 1743.<sup>70</sup>

Baht flyttede ind i stueetagen sammen med sin hustru Christine Marie, deres børn, som begge betegnedes som kandidater ved folketællingen i 1845, en urmagersvend og en tjenestepige. Børnene var 22 og 16 år, og den yngste var en pige, så kandidat titlen var ekstremt usædvanlig.

Kælderen var på denne tid udlejet til en hørkræmmer med kone, læredreng og karl. Hele førstesalen råde-

de den enlige musiklærerinde Nicoline Sporon over. På 2. sal residerede en enkefrue med et par voksne, ugifte børn og et par logerende, bl.a. en kun 25-årig kontreadmiral. På 3. sal boede portrætmaler Just Jean Christian Holm sammen med et par ældre enker, et yngre søskendepar og en tjenestepige.

Det er værd at lægge mærke til, at læredrengen i kælderen hed Fritz Wilhelm Barnsten, for selv om han ikke på dette tidspunkt med sine blot 16 år var regnet for noget særligt, så skulle han siden få betydning for huset.<sup>71</sup>

Baht skrev testamente i 1849, og det kom hans kone til at nyde godt af, thi det indebar, at hun i sin enkestand fik lov at sidde i uskiftet bo; det blev aktuelt i 1860, da urmageren havde afsluttet sin tid på jord.<sup>72</sup>

En virksomhed at være stolt af

Apoteket var efter Glahn overgået til Harald Alfred Fedor Piper, som ikke var ukendt med stedet, eftersom han i 2 år fra 1843 havde været ansat dér som assistent. Siden var han rykket lidt rundt omkring, men i tiltro til at opnå egen bevilling købte han af Glahn 1. april 1849 for 70.000 Rdlr. sin gamle arbejdsplads, og mindre end 3 uger efter opnåede han i en alder af bare 26 år lykkeligvis da også at få tilladelsen til fortsat drift af Hjørteapoteket.<sup>73</sup>

Han var en effektiv mand og gik fluks i gang med at foretage forbedringer, så allerede i 1850 kunne han anmode om at få foretaget en ny brandtaksering. Betydning nok anførtes han som ejer af hele ejendommen, men det var nu kun apoteket,



Fig. 5. Standkrukker fra Vaisenhusets apotek ca. 1830. Krukkerne er af samme type, som benyttedes på Hjorteapoteket (Medicinsk-Historisk Museum).

der var hans. Først og fremmest havde han erhvervet en del ekstra udstyr til laboratoriet, der var tilkommet en ny og moderne tørreovn, et komfur og en chokoladegryde, hvilket alt tvang vurderingssummen af dette særlige rum op på 1.725 Rdlr. foruden selve det velvedligeholdte hus til 4.000 Rdlr. Også det lidt nyere sidehus til højre i gården havde fået fornyet dele af inventaret, bl.a. med en apotekerpresse med 5 store metal-møller og et jernpresseskel med jernbeslag til 250 Rdlr. oven i husets 1.500 Rdlr.s værdi. Der var lagt vand- og

gasledning ind og installeret en særlig vask i laboratoriet, hvad der trak værdien yderligere 770 Rdlr. op. Vandledningen nød også beboelsen godt af, idet den var ført til samtlige etager foruden i gården; gasledningen derimod holdt sig til trapperummet, apoteket, spisesalen og laboratoriet.

Som altid var det et par håndværksmestre, der havde forestået takseringen, men i dette specielle tilfælde måtte de have assistance fra sagkundskaben, så apoteker V. Gamel blev rekvireret til at udføre en specificeret vurdering af maskinsager og

apparater i Hjorteapoteket. Fra denne kan eksempelvis nævnes, at laboratoriets kobberdampkedel var 2 alen lang med en diameter på 18 tommer og havde udtagningskanal, ventiler, dampkuppel, fugtmåler og støbejernsforplade med fyrdør og rist.

Selvsagt måtte brandforsikringen tage sine forholdsregler pga. den særlige kemiske virksomhed, men det blev understreget, at laboratoriet var isoleret fra resten af bygningen, og det højre sidehus, som også ansås for at udgøre en særlig eksplosions- og brandfare, lå i tilstrækkelig afstand fra de øvrige bygninger til, at man ikke behæftede dette med specielle til lægspræmier.<sup>74</sup>

Der var på dette tidspunkt endnu ikke i lovgivningen fastsat regler for, hvorledes et apotek skulle indrettes, men det synes, som om Piper i høj grad honorerede de krav, der for første gang fremsattes i 1870, og som betød, at der skulle være en skranke til adskillelse mellem købere og ansatte, gibset loft samt en lofthøjde på mindst 4½ alen – alt sammen krav, som allerede var opfyldt ved etableringen.<sup>75</sup>

Så stolt over sit fine apotek var Piper, at han i 1863 lod maleren Christian Rosenberg udføre et maleri af laboratoriet.<sup>76</sup> Vejviserne fra tiden viser da også, at det var en blomstrende virksomhed, han havde; der var konstant mellem 2 og 5 pharmacikandidater knyttet til apoteket.<sup>77</sup>

Læredrengen F. W. Barnsten var nu forlængst blevet voksen og havde overtaget hørkræmmerboden i kælderen, hvor han boede og havde sit udkomme i 1865. Enkefru Baht residerede i stuen ved siden af apoteket, altså i en ret lille bolig; på førstesalen boede en kommis og en manufakturhandler, på 2. sal den kendte arkitekt

og bygningsinspektør H. C. Stilling og øverst en ritmesterenke og en sproglærer. Det var således et blandet selskab, der færdedes på trappen.<sup>78</sup>

## Moderne tider

I 1872 døde enkefru Baht, og så slog Barnsten til og købte ejendommen for 30.000 Rdlr.; skødet fik han 16. april.<sup>79</sup>

Som altid, når der kommer nye folk til, skulle der ske ændringer. Det var dog ikke de store indgreb, Barnsten foretog, men et par rutinemæssige retakseringer viser, at han inden 1879 havde ladet facaden oliemale,<sup>80</sup> og i begyndelsen af 1880'erne lod isætte store spejlglassruder,<sup>81</sup> som datiden var så stolt af, fordi de illustrerede fremskridt og tekniske muligheder, og som vor tid nu vrænger af, da de ikke respekterede husenes fysiognomi. Som butiksindehaver havde Barnsten naturligtvis blik for værdien af store udstillingsvinduer.

Disse blev beskrevet i 1899 som værende 72 x 43 tommer og befandt sig dels i apoteket, dels i værelset ved siden af. Også de indvendige døre havde fået store ruder af spejlglas, 66 x 20 tommer, og apoteksloftet var blevet beklædt med de så populære glasfliser med messinglister og -skruer. Bagvæggens niche var ligeledes beklædt med det hygiejniske glas uden på de gamle marmorerede vægge. Loftet eksisterer endnu næsten intakt og er overordentlig pynteligt med fine blomsterranker langs kanten.

Gulvet var udskiftet med et nyere af egetræ, og der var vist også foretaget fornyelser af inventaret, men det er lidt vanskeligt at afgøre i hvor stort et omfang. Den halvrunde skranke med balustre og disken med skuffer

var begge afsluttet opadtil med en mahogniplade, og det var således nu et lidt mørkere og mere alvorstungt interiør, der prægede apoteket. Der var udspændt elektriske lystråde, som det hedder i beskrivelsen, altså el-ledninger, så man forstår, at det var et virkelig moderne og avanceret sted at gæste.

Det bageste sidehus var tilsvarende moderniseret. Laboratoriet var blevet oliemalet overalt, gulvet var belagt med asfalt, og der var selvsagt foretaget løbende fornyelser af de tekniske apparater. Foruden chokoladegryden vidnede nu en lakridspresse om, at datidens slikbutikker stadig var en del af apotekerne. Til de mere alvorlige dele af virksomheden hørte et stinkskab med glasdøre, så den kemiske virksomhed kunne foregå uden, at apoteker og assistenter fik åndenød.

Materialekammeret ovenpå var blevet forsynet med reoler med glasskabe og skuffer og en disk med egetræsplade og skuffer. Under det nyere sidehus var udgravet en jordkælder med trælemme over nedgangen.<sup>82</sup>

Da denne beskrivelse fandt sted, hed apotekeren ganske vist stadig Piper, men til fornavn Hermand Georg Wilhelm. I 1880 var nemlig gamle Pipers 22-årige søn blevet ansat hos sin fader som assistent, og da han havde trådt sine pharmaceutiske barnesko, købte han 1. november 1889 apoteket for 140.000 kr., idet Danmark nu var gået over til Kronen som møntfod. På det tidspunkt havde han faktisk allerede i et år været den daglige leder. Den følgende måned fik han sin bevilling og var da sikret sit udkomme resten af livet.

Efter ham førte enken apoteket videre med bestyrer indtil 1925, da apo-

teker Kjeld Ove Frandsen købte for 325.000 kr. og straks efter gav sig til at modernisere.<sup>83</sup>

## Fabrikseje

Med Barnstens død overgik huset fra privateje til Firmaet Bang & Tegner i august 1886; købesummen var 96.000 kr., så i Barnstens tid var huset steget pænt i værdi, og således fortsatte det også i de kommende år – ikke så meget pga. forbedringer, som fordi København nu for alvor udviklede sig fra en forholdsvis beskedent by til en metropol med et centrum, hvor ejendommene stadig steg i værdi. At Gothersgade engang havde været stadens yderste grænse, var der ikke længere nogen, der opfattede i dagligdagen; det var nu så nær centrum som overhovedet tænkeligt.

En kurve over udviklingen i værdi (s. 182) illustrerer med al tydelighed problemet med de arbejdsfri gevinster ved ejendomsbesiddelse – et forhold som viste sig at blive stedse mere omsiggribende.

Firmaet Bang & Tegner var ikke et tilfældigt spekulationsforetagende, men en fabrik for forbindsstoffer og sygeplejeartikler, så det var med velberåd hu, at det netop blev det driftige Hjorteapotek, man gerne ville have fingre i.<sup>84</sup>

Til værdiforøgningen bidrog ikke forbedringer, for det var ikke meget, der reelt blev gjort ved huset, selv om det fortsat blev holdt i pæn og god stand. Der opsattes hængetag i gården, og der tilkom moderne skiltning med lys inden 1929,<sup>85</sup> så godtfolk selv ved nattetid kunne se, hvor hjorten havde sin plads – eller nok snarere for at følge med de moderne tider,

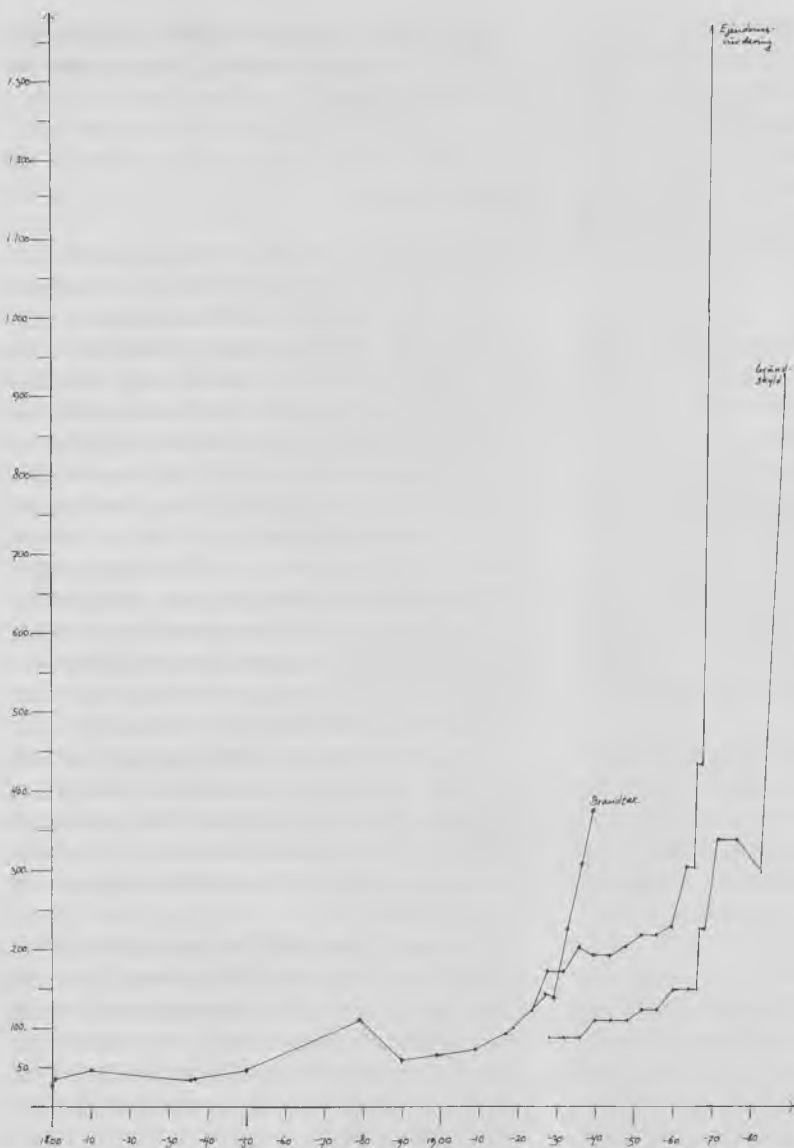


Fig. 6. Vurderingssum-  
mer. Brandtaksationer  
1800-1940, Offentlige  
ejendoms-vurdering  
1924-1972, Grundskyld  
1928-1990

hvor illumination af byen var et uundgæeligt krav, hvis man ikke som butiksejer ville afsløre sig som håbløst gammeldags.

Det ville apoteker Kjeld Ove Frandsen, som for 325.000 kr. havde købt apoteket af Pipers enke i 1925, ikke,

og også på anden vis anskueliggjorde han sin evne til at følge med tiden ved at ombygge apoteket straks fra efteråret,<sup>86</sup> og hermed vandt linoleum indpas i stedet for de honnête bræddegulve. Væsentligst for bygningen var vel nok, at adgangsforholdene æn-



dredes, idet trappen udskiftedes til en ny med repos efter 3 trin, og indvendigt opsattes et vindfang af træpaneler med glas. Det var arkitekt Knud Køster i arkitektfirmaet A. S. K. Lauritsen, som forestod dette.<sup>87</sup>

Det var fortsat firmaet, der var ejer af grund og hus, omend det i 1920 havde skiftet form til aktieselskab, hvorfor der blev foretaget rettelse i tingbogen. I praksis var det dog fortsat generalkonsul H. E. Tegner, som tegnede selskabet, og som gang på gang i løbet af 1940'erne anmodede om forhøjelse af vurderingssummen.<sup>88</sup> Først i 1967 afhændede han ejendommen.<sup>89</sup>

Hvor laboratoriet oprindeligt havde været snævert knyttet sammen med apoteket, så var det adskilt derfra i firmaets tid, idet det var dette, som benyttede det i sammenhæng med virksomheden i naboejendommen. I 1944 forestod arkitektfirmaet A. Wittmaach & V. Hvalsøe således for Tegner en nyindretning af laboratoriet og det ovenover værende materialekammer, og hermed vandt de nymodens ovenlysvinduer indpas. 4 år senere installeredes fjernvarmeanlæg.<sup>90</sup>

Selv om Piper den yngre kun ejede apoteket, så var det alligevel ham, der fuldkommen disponerede over husets boliger, og som optrådte som ejer, hvilket formentlig må betyde, at han var medindehaver af firmaet Bang & Tegner. Han og familien var de eneste beboere gennem årene, og fra tid til anden lod han foretage mindre moderniseringer i huset. I 1907 fjernes således de gamle, murede kapper over fyrstederne i sidehuset til fordel for moderne skorstensrør, der blev i gårdværelset på 2. sal opsat wc og styrtebad, dog kun til koldt vand, og de gamle latriner i gården udskifte-

des med mere bekvemme wc'er, så også de mange ansatte kunne nyde en vis komfort. Året efter blev der indrettet 3 loftværelser i tagetagen til brug for tjenestepiger og gæster.<sup>91</sup>

## Lægehus

Hjorteapoteket fortsattes med slægtningen H. Tegner som apoteker fra før 1936 til 1967. Og det var sandelig ikke kun i apoteket og laboratoriet, at sundheden og sygdomsbekæmpelsen var i højsædet, for huset blev reverenter talt omdannet til et lægehus.

Det begyndte i slutningen af 1920'erne, hvor den første læge rykkede ind, og i 1936 var alle 4 lejere læger. Ved krigens begyndelse var der 5, og således blev det indtil 1952, hvor antallet atter dalede til 4. I 1952 rykkede endnu et par stykker ind – deriblandt en overlæge Rask! – og 3 andre sluttede sig sammen i fælles praksis. Fra 1964 var der hele 7 læger, men så gik det gradvis tilbage med sundheden, målt i lægelejere, og fra 1977 var det helt slut. Det hang givetvis sammen med apotekets ophør. Der blev ikke til brug for konsultationerne foretaget særlige indretninger, blot opsattes stedse flere håndvaske.<sup>92</sup>

De følgende år var der forskellige enkeltlejere at finde blandt de liberale og kunstneriske erhvervs udøvere, og i 1980'erne omdannedes de forudms boliger til kontorer; udviklingen i huset her var på ingen måde usædvanlig og fulgte blot den almindelige tendens. Det var Bladudgivernes Forhandler-Nævn og Dansk Magasinpresses Udgiverforening, som bemægtigede sig lokalerne.<sup>93</sup>

## Restaurationsliv

Med familien Tegner afsluttedes en epoke. I 1967 drejedes nøglen om i det gamle Hjorteapoteket, og kun en reminiscens af navnet blev hængende for en stund. Den nye ejer var direktør Poul Hansen, og han udlejede det fordums lægemiddelcenter til restaurant »Apotekergaarden«.

Der blev straks ved overtagelsen i gangsat ændringer for at tilpasse huset den nye brug. Arkitekt Niels Rohweder forestod ændringerne i det hidtidige apotek, det følgende år installeredes mekanisk ventilation i køkkenet og toiletrum, der kom tidssvarende skiltning på facaden, og dele af gården blev overdækket i form af en pergola med bølgeacryltag, så der også kunne foretages udeservering. Kønt har det næppe været, men det kunne dog relativt let fjernes i modsætning til senere tids vandalisme.

Køkkenet indrettedes i det gamle laboratorium, resten af sidehuset indrettedes som buffet, og selve restaurationslokalet indbefattede det meste af forhuset. Toiletterne indrettedes i kælderens med adgang fra garderobrummet midtfor mod gården. »Apotekergaardens« virksomhed sluttede i 1975.

Da var ejendommen som helhed 3 år før overgået til direktør Kai Ewans og nu ejet af vinhandler Fritz Paustian og Østerlandsk Thehus A/S. En mere bombastisk overdækning af gården blev udført på denne tid – fuldkommen uden respekt for huset.<sup>94</sup>

Kort efter røg også navnet sig en tur, og kun hjorten over indgangen samt mindre dele af inventaret kan herefter minde om, at der her i langt over halvandet sekel har været en af byens vigtige forretninger. Hoteldi-

rektør Hans Jørgen Eriksen omdannede nemlig da restauranten til et mere fashionabelt sted med modekokken Søren Gericke som køkkenchef under navn af »Anatole«. I 1982 skiftedes navn til »A. Hereford Anatole« for at signalere andre boller på suppen, efter at køkkenchefen havde forladt stedet til fordel for Bitten og Aage Damgaard,<sup>95</sup> og der var foretaget endnu et indgreb i det engang så helstøbte hus. Arkitektfirmaet Skaarup og Jespersen havde nemlig forestået en murgennembrydning fra restaurationslokalet til garderobrummet, således at der nu efterhånden ikke var mere tilbage af det oprindelige.<sup>96</sup> Som så forfærdelig mange andre steder i den gamle by var der ikke længere beboelse i huset, men udelukkende liberalt erhverv. Foruden restaurationsvæsenet var der advokatkontorer.

Den konstans, der havde præget apoteket, fulgtes ikke af restaurationslivet. Inden udgangen af 1980'erne var der atter sket en ændring, og en tid hed stedet »Hos Adonis, Det græske Spisehus« – unægtelig en restauratør, som ikke har lidt under mindreværdskomplekser at dømme efter navnet på hin skønne guddom. Senere derangede det engang fashionable spisested endnu mere, således at der indtil fornylig var en italiensk pizzarestaurant, hvis dobbeltgængere er at se overalt i byen.

Siden efteråret 2001 har nye ejere af restaurationen gjort knæfald for tidens mode ved at omdanne stedet til en gourmetrestaurant, hvor indtagelse af et måltid gøres til en obskur, hellig handling med al det, der til sligt hører af indforståede ritualer. Som et lille kuriosum kan nævnes, at det nye ejerpar Lona Christrup og Henrik Els-



Fig. 7. Fotografi af facaden i Gothersgade, 2003 (foto: Kirsten Lindberg).

ner er henholdsvis pharmaceut og kemiker – og således tenderer ejerforholdene på en vis måde en slutning tilbage i tid.

Men det hus, der var engang, er for altid spoleret, gennem årene ofret på modernismens ufølsomme alter med uheldsvangre nedrivninger af ikke

blot skillevægge, men sågar ydermure, og herved er et fint klassicistisk hus med en sober indretning gradvis omdannet til en parodi på et civiliseret hus. Tilbage er kun reminiscenser – et glasloft, et stykke panelvæg, et trapperum, som lykkeligvis ikke er underlagt restaurationen og derfor ikke er berørt i samme grad. Byggherren Nicolai Tychsen må begræde det i sin himmel – ganske som vi andre, når vi nu ser hjorten som et ironisk vidnesbyrd på en facadeskal om en tid, hvor der var respekt for et hus' fysiognomi. Hvis den flygter, er det forståeligt.

## Anm.

Siden artiklens affattelse har restauranten endnu engang skiftet ejer og er nu omdannet til en bar.

## Noter

1. Beskrivelse af klosterinstitutionerne kan findes bl.a. i Kirsten Lindberg: Sirenernes Stad bd. I, 1996.
2. Københavns Diplomatarium, II, nr. 21, s. 34ff.
3. Københavns Diplomatarium, II, nr. 124, s. 122. NB. Mester Johannes apoteker nævntes 1427 ifølge Kraks Tidstavler, 1953, men kilden hertil er ikke fundet.
4. Københavns Diplomatarium, I, nr. 185, s. 239.
5. Se f.eks. Lindberg som anført i note 1.
6. Holger Rørdam: Apotekervæsenets Oprindelse og Udvikling særlig i Danmark, 1899, s. 29.
7. Københavns Diplomatarium, II, nr. 207, s. 197.
8. Rørdam som anført i note 6, s. 31ff.
9. Københavns Diplomatarium, II, nr. 289, s. 250.
10. C. E. Secher: Danmark i ældre og nyere Tid, Københavns Historie tillige med et Overskue over Samfundslivet og Sædterne, I, 1874, s. 33.
11. Se f.eks. Lindberg som anført i note 1.
12. E. Dam: De danske Apotekers Historie, I, 1925, s. 10-15.
13. Rud. Jørgensen: Løve Apotheket i København 1620-1908, 1908.
14. E. Dam: Kong Salomons Apotek i København. 250 Aars Historie. 1658 11te Maj 1908, 1908.
15. Apotekerne er beskrevet i Kirsten Lindberg: Sirenernes Stad København bd. II, 1996, s. 200ff.
16. E. Dam: Christianshavns Apotek 1907 1ste Marts 1907, 1907.
17. Apotekerne er beskrevet i Kirsten Lindberg: Sirenernes Stad København bd. IV, 1998, s. 126f, 277ff, og bd. V, 2000, s. 168, 178, 284.
18. Lidt af inventaret er endnu bevaret, men hele indretningen er velkendt, ifølge Bodil Haarmark: Apotekerkrukker og officiner. Fra Barok til Skønvirke, 1995, s. 54.
19. Københavns Diplomatarium, III, nr. 389, s. 264.
20. Grundtaksten 1653, Rigsarkivet.
21. Lindberg som anført i note 1, s. 419.
22. H.U. Ramsing: Københavnske Ejendomme 1377-1728, VIII, Købmager Kvarter, 1962, s. 64f.
23. Hofretten, Ordinære Boer, 1717-1718, skifte efter Anne Marie Heidemann; lejekontrakt af 1710 vedlagt, Landsarkivet for Sjælland m.m. Ejendommen er beskrevet i Lindberg som anført i note 15, s. 160ff.
24. G. Boesen: Christian V's Rosenborgtapeter, 1945, samt Weilbachs Kunstnerleksikon.
25. Fr. Meldahl og P. Johansen: Det kongelige Akademi for de Skjønne Kunster 1700-1904, 1904, s. 10, samt P.M. Stol-

- pe: Et Kunstnersocietet i Kjøbenhavn 1701, Danske Samlinger 2. rk., 5. bd. 1876-1877, s. 283, samt Lindberg som anført i note 15, s. 470ff.
26. Københavns Byting: Skødeprotokol 1, fol. 646, Landsarkivet for Sjælland m.m.
  27. Dam og Schæffer: De danske Apotekers Historie bd. II, 1928, s. 452ff.
  28. Gerh. L. Grove: Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728, 1906, s. 237 + 32. Endnu i 1727 var han ifølge Indkvarteringsmandtal 1726-1727 ikke bosat på stedet, Københavns Stadsarkiv.
  29. Christian Bruun: Et Øienvidnes Beretning om Kjøbenhavns Ildebrand October 1728, Danske Samlinger 1. rk., 2. bd., 1866-1867, s. 82.
  30. Brandtaksation 20. marts 1733, Købmager Kvarter, matr. nr. 336 (nuv.), Landsarkivet for Sjælland m.m.
  31. Dam og Schæffer som anført i note 27, s. 452ff.
  32. Indkvarteringsmandtal 1747, Købmager Kvarter, matr. nr. 173, Københavns Stadsarkiv.
  33. Indkvarteringsmandtal 1752-1753, Købmager Kvarter, matr. nr. 173, Københavns Stadsarkiv.
  34. Realregister til Skødeprotokol, Købmager Kvarter, matr. nr. 138, film nr. 3005, Landsarkivet for Sjælland m.m.
  35. Indkvarteringsmandtal 1758, Købmager Kvarter, matr. nr. 138, Københavns Stadsarkiv.
  36. Geddes Kort, 1757, Købmager Kvarter, Københavns Stadsarkiv.
  37. Realregister til Skødeprotokol, Købmager Kvarter, matr. nr. 138, film nr. 3005, Landsarkivet for Sjælland m.m.
  38. Svendsens Tapet skrev sig fra Svend Svendsen og Jochim Severin Bonsacks virksomhed fra 1727 med fremstilling af lakerede, trykte og safttapeter foruden vokslærreder; den var grundlagt i 1724 af Zacharias Niemann på 21. blegdam uden for Nørreport, men oparbejdet af Svendsen, der fra 1730 var enerådende, og i 1733 flyttede virksomheden til Christianshavn, hvor der i forvejen var tapetfabrik. Se derom i Lindberg: Sirenernes Stad bd. II, s. 113, bd. IV, s. 235, bd. V, s. 134 og bd., VI, 2001, s. 115f.
  39. Bandemalet vil sige malet i lodrette baner, hvilket har givet navn til vor tids tapetbaner.
  40. Hugo Matthiessen: Københavnske Gader, 1924, s. 60f.
  41. Brandtaksation 11. juli 1768, Købmager Kvarter, matr. nr. 336 (nuv.), Landsarkivet for Sjælland m.m.
  42. Realregister til Skødeprotokol, Købmager Kvarter, matr. nr. 336, film nr. 3005, Landsarkivet for Sjælland m.m.
  43. Dam og Schæffer bd. II, s. 452ff (se note 27).
  44. Husregistre 1775, 1777, 1780, 1782, 1784, 1789 for Gothersgade, matr. nr. 138, Københavns Stadsarkiv.
  45. Folketælling 1787, Købmager Kvarter, matr. nr. 138, Rigsarkivet.
  46. Realregister til Skødeprotokol, Købmager Kvarter, matr. nr. 336, film nr. 3005, Landsarkivet for Sjælland m.m.
  47. Brandtaksation 4. november 1800, Købmager Kvarter, matr. nr. 336 (nuv.), Landsarkivet for Sjælland m.m.
  48. MC 145: Magistratens Resolutionsprotokol, fol. 358, Københavns Stadsarkiv.
  49. MC 196: Bilag til Magistratens Resolutionsprotokol, Københavns Stadsarkiv.
  50. Brandtaksationer 2. december 1800, 2. juni 1801 og 10. februar 1802, Købmager Kvarter, matr. nr. 336 (nuv.), Landsarkivet for Sjælland m.m.
  51. I Kirsten Lindberg: Skure – fra bislag til dækplader; Årbog for Den gamle By Danmarks Købstadsmuseum 1997, s. 73-97, er udviklingen inden for skure gennemgået.
  52. Prioritetsvurdering 29. marts 1810, Købmager Kvarter, matr. nr. 336 (nuv.), Københavns Stadsarkiv.

53. En gård havde portgennemfart og/eller var indrettet med flere boliger inden for samme ejendom, men var ikke nødvendigvis, men dog oftest, større end et hus. Langt hovedparten af alle gårde havde mindst én fløj.
54. Folketælling 1801, Købmager Kvarter, matr. nr. 138, Rigsarkivet.
55. Dam og Schæffer som anført i note 27, s. 452ff samt Dansk Biografisk Leksikon.
56. Her gengivet efter Bodil Haarmark som anført i note 18, s. 25.
57. Brandtaksation 10. februar 1802 + 9. maj 1810, Landsarkivet for Sjælland m.m., samt Prioritetsvurdering 29. marts 1810, Københavns Stadsarkiv; begge matr. nr. 336 (nuv.), Købmager Kvarter.
58. Gengivet i Bodil Haarmark som anført i note 18, s. 87.
59. Realregister til Skødeprotokol, Købmager Kvarter, matr. nr. 336, film nr. 3005, Landsarkivet for Sjælland m.m.
60. Dam og Schæffer som anført i note 27, s. 452ff.
61. Realregister til Skødeprotokol, Købmager Kvarter, matr. nr. 336, film nr. 3005, Landsarkivet for Sjælland m.m.
62. Indkvarteringskattemandtal, 1807, København Stadsarkiv.
63. Husregistre, 1809, 1813, 1816-1817, 1819-1820, 1825, 1829 og 1835, Gothersgade, matr. nr. 336, Københavns Stadsarkiv.
64. Historiske Huse i det gamle København, s. 73.
65. I Kirsten Lindberg: Bygningsbeskrivelser – hvorfor ser de sådan ud; Bygningsarkæologiske Studier 1996, s. 77-91, er diverse udtryk og årsager gennemgået.
66. Brandtaksation 14. december 1836, Købmager Kvarter, matr. nr. 336B (nuv.), Landsarkivet for Sjælland m.m.
67. Brandtaksation 23. august 1837, Købmager Kvarter, matr. nr. 336B (nuv.), Landsarkivet for Sjælland m.m.
68. Dam og Schæffer som anført i note 27, s. 452ff.
69. Bodil Haarmark som anført i note 18, s. 110.
70. Realregister til Skødeprotokol, Købmager Kvarter, matr. nr. 336, film nr. 3005, Landsarkivet for Sjælland m.m.
71. Folketælling 1845, Købmager Kvarter, matr. nr. 336, Rigsarkivet.
72. Realregister til Skødeprotokol, Købmager Kvarter, matr. nr. 336, film nr. 3006, Landsarkivet for Sjælland m.m.
73. Dam og Schæffer som anført i note 27, s. 452ff.
74. Brandtaksation, 12. juli 1850, Købmager Kvarter, matr. nr. 336, Landsarkivet for Sjælland m.m.
75. Sundhedskollegiet Veiledning for nyoprettede eller flyttede Apothekers Visitats, 1870, s. 179ff.
76. Dette findes på Medicinsk-historisk Museum.
77. Kraks Vejviser, 1868-1884.
78. Vejviser 1865, Københavns Stadsarkiv.
79. Realregister til Skødeprotokol, Købmager Kvarter, matr. nr. 336, film nr. 3006, Landsarkivet for Sjælland m.m.
80. Brandtaksation 12. maj 1879, Købmager Kvarter, matr. nr. 336 (nuv.), Landsarkivet for Sjælland m.m.
81. Brandtaksation 1885, Købmager Kvarter, matr. nr. 336 (nuv.), Landsarkivet for Sjælland m.m.
82. Brandtaksation 8. december 1899, Købmager Kvarter, matr. nr. 336 (nuv.), Landsarkivet for Sjælland m.m.
83. Dam og Schæffer som anført i note 27, s. 452ff. NB. Det angives fejlagtigt, at Piper junior først ansattes i 1883. Ifølge vejviserne skete det allerede i 1880.
84. På Københavns Bymuseums Billedsamling findes nogle fotografier fra begyn-

- delsen af det 20. århundrede, visende både fabrik og udsalg. Mindst en halv snes damer i hvide sygeplejeforklæder og kapper ses travlt beskæftiget, og butiklokalet, hvor iøvrigt også en rulle eller presse til forbindsstoffer stod, var indrettet med skuffedisk og fast inventar langs alle vægge i form af skuffer nederst og glasskabe øverst. Det kunne minde om et lidt pauvert officin.
85. Brandtaksation 19. februar 1929, Købmager Kvarter, matr. nr. 336 (nuv.), Landsarkivet for Sjælland m.m.
  86. Dam og Schæffer som anført i note 27, s. 452ff.
  87. Byggesagsafdelingen, Københavns Kommune: Byggesagsarkivet, A-sagen, 1926, matr.nr. 336, Købmager Kvarter.
  88. Brandtaksationer 31. marts 1939, 10. februar 1943, 21. april 1947 og 26. september 1950, Købmager Kvarter, matr. nr. 336 (nuv.), Landsarkivet for Sjælland m.m.
  89. Kraks Vejviser, diverse årgange.
  90. Københavns Byggesagsarkiv, A-sagen, 1944 og 1948, matr. nr. 336, Købmager Kvarter.
  91. Københavns Byggesagsarkiv, A-sagen, 1907 og 1908, matr. nr. 336, Købmager Kvarter.
  92. Københavns Byggesagsarkiv, A-Sagen, 1934, 1946, 1960, matr. nr. 336, Købmager Kvarter.
  93. Baseret på diverse årgange af Kraks Vejviser fra 1925 til 1977.
  94. Københavns Byggesagsarkiv, A-sagen, 1969 og 1973, matr. nr. 336, Købmager Kvarter.
  95. Politiken, 8. september 2001.
  96. Københavns Byggesagsarkiv, A-sagen, 1981, matr. nr. 336, Købmager Kvarter.

# En sluttet kreds

De akademiske naturvidenskabsmænds København

Anita Kildebæk Nielsen

I 1850 blev det femte fakultet ved Københavns Universitet oprettet: Det matematisk-naturvidenskabelige Fakultet. Professorerne ved dette fakultet, og andre professionelle naturvidenskabsmænd, udviklede fra slutningen af 1800-tallet og frem deres egne netværk, der i høj grad var centreret omkring deres fælles faglige interesser. Netværkets centre var de videnskabelige foreninger, der også tjente en vigtig funktion som sociale klubber. Trods gode muligheder for socialt og fagligt samvær blandt den videnskabelige elite i begyndelsen af 1900-tallet, opstod der imidlertid så godt som intet samarbejde mellem videnskabsmændene og man kan, i modsætning til hvad der ellers er blevet hævdet, ikke tale om en synergieffekt på området.

Anita Kildebæk Nielsen, f. 1970, cand. scient. et ph.d., adjunkt ved Institut for Videnskabshistorie, Aarhus Universitet, tilknyttet et forskningsprojekt om dansk naturvidenskabs historie fra Middelalderen til i dag. Har bla. skrevet om flere aspekter af kemiens historie i Danmark mellem 1850 og 1940 (f.eks. i ph.d.-afhandlingen *The Chemists: Danish Chemical Communities and Networks, 1900-1940* fra 2000), om de danske Nobelpristagere i fysiologi og medicin (i antologien *Nabo til Nobel. Historien om tretten danske Nobelpriser* fra 2001) og senest artikler i diverse tidsskrifter om videnskabeliggørelsen af dansk landbrug i 1800-tallet.

Perioden 1850-1960 var om nogen naturvidenskabens århundrede. Det var i den periode, at de naturvidenskabelige discipliner voksede til og endeligt blev adskilte. Og det var i efterkrigsårene deres tiltrækningskraft nåede et højdepunkt inden miljøproblemer, Vietnamkrig og blomsterbørn satte en foreløbig stopper for naturvidenskabernes popularitet og for tiltroen til, at naturvidenskabernes stadige udvikling bragte et bedre samfund med sig. Begyndelsen af perio-

den var markeret ved udskillelsen fra Det filosofiske Fakultet af Det matematisk-naturvidenskabelige Fakultet ved Københavns Universitet i 1850. I starten var det med sine blot 7 fastansatte professorer ganske vist ikke stort, men det var ikke Universitetets mindste – Det teologiske Fakultet havde på det tidspunkt kun 5 professorer.

Det filosofiske Fakultet var traditionelt universitetets mindst prestigefyldte. Det havde som sit hovedformål



at undervise og eksaminere de nyoptagne studenter til den såkaldte anden eksamen, philosophicum, der udover at lære de studerende filosofi og så indeholdt pensum i de klassiske sprogfag, historie, matematik og astronomi. Eneste valgfrihed var, at studenten kunne vælge mellem hebraisk eller naturhistorie. Efter anden eksamen valgte studenten studie-fag, typisk et professionstudium, der ledte til en veldefineret karriere som læge, jurist, embedsmand eller præst. De humanistiske fag var brødløse studier med ringe chancer for anden beskæftigelse efter studiet end lærergerningen. Det samme gjaldt i stort omfang de naturvidenskabelige fag. Udsigterne til at få arbejde indenfor sit fag med en naturvidenskabelig grad var ikke store. Oven i købet var det først mere end 30 år efter Det matematisk-naturvidenskabelige Fakultets oprettelse, at det blev muligt at få skoleembedseksamen ved fakultetet og dermed papir på, at man var kvalificeret til at undervise i den lærde skole – gymnasiet.

Der er flere eksempler på, at fædre frarådede deres sønner at studere naturvidenskab af frygt for, at de ikke ville kunne forsørge sig selv med den uddannelse – og da slet ikke en familie. F.eks. overtalte den senere Nobelpristager i fysiologi August Kroghs far ham til i 1883 at studere medicin fremfor naturhistorie, fordi jobmulighederne som mediciner var så meget bedre end for zoologer ud fra en (lomme)filosofi om, at »læger er der altid brug for«.<sup>1</sup>

Universitetets fakultære Benjamin havde således visse opstartsvanskeligheder. Naturvidenskab bestod af fag, man som velanset borger ikke lod sine sønner studere. Således berette-

des det om lægen Christian Gram (1853-1938), hvordan »han i sin Ungdom ansaas for saa at sige revolutionær, fordi han med sin stærke Interesse for Naturvidenskab, og særlig Botanik, benyttede Undersøgelser, som de gamle Klinikere mere eller mindre følte sig hævet over«, og hvordan det blev lastet hans far, at han lod sønnen have denne interesse, »en kendt Politiker forlod hans faders Hjem i vrede, fordi den højt ansete Juridiske Professor tillod sin Søn at dyrke den inferiøre Naturvidenskab«.<sup>2</sup>

Der var (og er stadig) en stor del af de studerende på Det matematisk-naturvidenskabelige Fakultet, som var førstegenerationsakademikere, dvs. hvis forældre ingen videregående uddannelse havde. Og denne del var større end ved de øvrige fakulteter.

Hvorvidt denne ringere prestigefulde og så forfulgte de naturvidenskabelige universitetsprofessorer er imidlertid ikke sikkert. Det var trods alt en præstation ud over det sædvanlige at opnå et professorat. Der er ingen belæg for at tro, at de naturvidenskabelige akademikere som en gruppe skilte sig ud fra resten af det akademiske samfund, eller at de udgjorde en synlig undergruppe af det højere borgerskab, hvortil universitetsprofessorerne var selvskrevne. Alligevel havde naturvidenskabsmændene deres egne netværk, der i høj grad var fagligt baserede, og som var med til at styrke deres position som forskere og undervisere i de nye naturvidenskabelige discipliner.

Som centrum i disse netværk opstod i de sidste årtier af 1800-tallet en række fagdisciplinære foreninger, f.eks. Matematisk Forening i 1873, Kemisk Forening i 1879 og Dansk Geologisk Forening i 1890'erne. Dannelse



*Fig. 1. Københavns Universitets kemiske Laboratorium (til venstre) og det Mineralogiske Museum på Øster Voldgade, indviet 1892 (Fra Kemisk Forenings arkiv på Institut for Videnskabs-historie, Aarhus Universitet, boks ACDS.04,A).*

af lukkede foreninger var med til at gøre de naturvidenskabelige fag synlige og forskellige fra hinanden; og det faktum, at ikke alle kunne blive medlem var med til at skabe et hierarki internt i disciplinen. Ikke mindst mødtes den akademiske elite i Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Det var i Videnskabernes Selskab, at man traf sine professorable kolleger fra de højere læreanstalter i København og udvekslede erfaringer med fagfæller, universitetsaffærer med kolleger eller talte politik og delte nyheder med åndsfæller.

Artiklen her ønsker at give et indblik i den akademiske elites interne

sociale liv i midten af denne naturvidenskabens blomstringsperiode. Ved at bruge de faglige og akademiske foreninger som udgangspunkt for at danne et billede af det naturvidenskabelige akademiske miljø, kan man få indblik i en ellers lukket del af det højere borgerskab, og man kan få en fornemmelse af, hvordan kommunikationen mellem disse landets ypperste hoveder faktisk foregik.

Men før jeg præsenterer foreningerne og deres medlemmer vil jeg forsøge at tegne et kort over naturvidenskabsmændenes København og over det højere borgerskab omkring forrige århundredeskifte.

## Cyklen som kommunikationsmiddel

Hvis man ville studere naturvidenskab i Danmark omkring 1900 var der en håndfuld læreanstalter at vælge imellem. Der var selvfølgelig Københavns Universitet, men hvis man ville være sikrere på at kunne få stilling efter studiet, var det en god idé i stedet at vælge at studere på Polyteknisk Læreanstalt, Farmaceutisk Læreanstalt, Den Kongelige Veterinær- og Landbohøjskole eller på Hærens Officersskole, der alle tilbød uddannelser med et vist naturvidenskabeligt element. Ofte var undervisningen dog af mere elementær karakter, fordi den naturvidenskabelige kunnen i første række skulle fungere som en støtte for det egentlige pensum på institutionen.

Landbohøjskolen var blevet oprettet i 1858 på Frederiksberg, hvilket efter datidens forhold var ude på landet. Dog ikke længere ude, end at man var i en vis kontakt med hovedstaden. Grunden til at man anlagde en landbrugsskole så relativt tæt på byen var, at man ønskede at understrege, at institutionen i første række tilbød teoretisk undervisning; hvis de kommende landmænd på skolen ønskede at erhverve sig praktiske kundskaber måtte de gå et andet sted hen. Bla. derfor kom højskolen ikke til at ligge på Fyn eller Lolland-Falster. På det mentale »landkort« lå Landbohøjskolen dog noget afsides i forhold til København: Få »Københavnere har vel noget dybere Kendskab til denne Institution«, som 2 forfattere konstaterede omkring 1900.<sup>1</sup>

Farmaceutisk Læreanstalt var blevet etableret på privat initiativ i 1892 af apoteker og konferensråd Christian

D. A. Hansen, men læreanstalten blev formelt givet til staten ved åbningen. Skolen, der blev indviet under kongelig tilstedeværelse, lå i Stockholmsgade ved Østre Anlæg, ikke langt fra Sølvtorvet. Skolen gav for første gang mulighed for at samle al undervisning for de farmacistuderende på ét sted. Tidligere havde de måttet følge undervisning rundt om på byens andre læreanstalter, ofte på flere lokaliteter i byen på samme dag.

Sølvtorvet var omkring 1900 i høj grad centrum for de naturvidenskabelige aktiviteter i København. I 1890 flyttede Polyteknisk Læreanstalt ud af sine trange kår i indre by (Sct. Pederstræde og Studiestræde), der trods udvidelse i 1860 slet ikke kunne rumme undervisningen, og ind i den første bygning, der var designet til læreanstaltens brug. Den fik plads i Sølvtorv-hjørnet af Botanisk Have med bygninger ud til Øster Farimagsgade og med hovedindgang fra Sølvgade.

Kun 2 år senere måtte Botanisk Have afgive endnu et hjørne, da pladsforholdene for det mineralogiske museum, der lå i Nørregade, og for universitetets kemiske laboratorium i Ny Vestergade definitivt var for små. De 2 institutioner blev i 1892 sammen flyttet ud til det hjørne af Botanisk Have, hvor universitetets observatorium allerede lå. Komplekset kom til at ligge på hjørnet af Øster Voldgade og Sølvgade overfor Statens Museum for Kunst, hvor Mineralogisk Museum stadig har til huse.<sup>4</sup>

Som kemikeren Hans H. Kjølser har skrevet, så var man med projekteringen af de nye bygninger til Polyteknisk Læreanstalt i 1880'erne »ængstelig for, at beliggenheden ved Sølvgade var uhensigtsmæssig, fordi det



Fig. 2. København er en cykelby til hverdag og fest – og her i krig og fred. Billedet er taget fra Politikens Hus på Rådhuspladsen 1. september 1939, hvor folk er kommet til på cykel for at se på Politikens nyhedsplakater, der fortæller om udbruddet af 2. Verdenskrig (Polfoto).

var alt for langt fra centrum af den gamle by og for stort anlagt. Man vidste nok, at den énhestede sporvognsline gennem Sølvgade ville blive færdig i 1889, men dens hastighed blev kun som en fodgængers. Det blev først bedre i 1905, da linien elektrificeredes. Men cyklen med 2 lige store hjul afhjalp behovet for hensigtsmæssig persontransport fra tiden omkring århundredskiftet.<sup>5</sup>

Det var på dette tidspunkt, at cyklen, som vi kender den i dag, blev udviklet og vandt udbredelse i Danmark, først til sportsbrug, men snart også som transportmiddel mellem hjem og arbejde. I 1897 var der ca. 35.000 cyklister i København og 10 år senere over dobbelt så mange,<sup>6</sup> og i samme periode vakte cyklende københavnere opsigt blandt tilrejsende. Men da prisen på en cykel omkring 1900

var cirka 5 månedslønninger for en industriarbejder, var der tale om et luksuskøretøj.

Det nye transportmiddel fik dog hurtigt høj prioritet, ikke mindst i takt med at broerne (i første omgang Nørrebro og Vesterbro) blev udbyggede, og industrierne flyttede ud fra den indre by. Man fik længere til arbejde. Som Helge Kragh skriver, blev cyklen »i stigende grad opfattet som en nødvendighed, næsten på linje med sko og møbler. Ved en trafiktælling ved Strandvejen i 1906 talte man 31 ridende, 1571 hestekøretøjer og hele 15.083 cykler«. <sup>7</sup> Selv efter at de to- og firhulede motorkøretøjer vandt frem vedblev København at være en cykelby. Kragh har konkluderet, »at cyklen har en særlig position i dansk, folkelig kulturhistorie«.

Det var altså i høj grad introduk-

tionen af cyklen, der bandt det nye naturvidenskabelige hjørne af byen sammen med de ældre dele af universitetet og indre by og gjorde, at man kunne acceptere den på det tidspunkt perifære placering i byen. Mellem den nye Polyteknisk Lærestalt og Mineralogisk Museum kunne man selvfølgelig spadsere, men havde man undervisning eller møde på Landbohøjskolen var cyklen nødvendig.

I 1920'erne og 30'erne blev de naturvidenskabelige institutters placering endnu mere spredt, idet man ekspanderede ud i området omkring det nye Rigshospital på Tagensvej/Blegdamsvej. På Blegdamsvej, denne gang i et hjørne af Fælledparken (det gik ofte ud over byens grønne arealer, når man skulle finde plads til nye universitetsbygninger), blev der oprettet institutter for fysik, matematik og fysisk kemi. Og i et andet hjørne, ved Fredrik Bajers plads og Juliane Maries vej, blev der i slutningen af 1920'erne opført et kompleks til de fysiologiske og biokemiske institutter, hvor også den nye medicinske og naturvidenskabelige afdeling af universitetsbiblioteket, det nuværende Danmarks Natur- og Lægevidenskabelige Bibliotek, blev opført. Fra Sølvgade til Tagensvej er cirka 10 minutters cykeltur. Københavns Universitet har således aldrig formået at få samlet sine aktiviteter på en campus som f.eks. i Århus.

Cykelforholdene i det akademiske miljø har dog en stor ulempe for historikeren. Eftersom alle i miljøet kunne komme i kontakt med hinanden i løbet af kort tid – enten ved at cykle eller ved at man mødtes var det sjældent nødvendigt at korrespondere. Det gør det svært for os at få en præcis fornemmelse af, hvordan det

akademiske miljø fungerede i det daglige. Men et billede kan man alligevel forsøge at tegne.

## Den akademiske borger

I 1907 udkom Albert Gnuetzmanns og Helmer Linds kærlige og detaljerede portræt af hovedstaden, *Stor-København: Skildringer og Billeder af Byen og dens Liv i vore Dage*. Tobindsværket skiller sig ud fra de fleste andre bøger om København ved ikke blot at skildre byens udvikling, kulturliv og hverdag, men ved indgående at beskrive byens akademiskmiljø. Værket indeholder et stort kapitel med overskriften »Under Videnskabens Vinger«, hvor især studenterlivets anatomi blotlægges.

Kapitlet starter med at understrege, hvor vigtigt det er, at alle landets højere lærestalter har hjemme i samme by: Én »Fordel medfører (...) den nuværende stærke Centralisation: den bevirker, at den Ungdom, der kommer til at beklæde Stillinger med et betydeligt offentligt Ansvar, i Reglen i nogle af de rigeste Udviklingsaar paavirkes af Hovedstadslivet, af dets mangfoldige Indtryk, rigere end de vilde kunne vindes noget andet Sted i Landet. Det turde være en Ordning, der øver sin store og gode Indflydelse paa vort Lands hele Aandsfysiognomi.«<sup>8</sup>

Efter en gennemgang af et universitetsstudiums opbygning, mulighederne for kollegiebolig og standsmæssig adspredelse i Studenterforeningen når forfatterne frem til en rammende definition af den nye tids akademiker, den såkaldte »moderne Type paa den unge Videnskabsmand«, som blev udklækket fra de højere læ-

reanstalter i de første tiår af det nye 20. århundrede: »Han [det var stadig en han] er langt fra de ældre Tidens nærsynede og distræte Professortype; han lugter ikke af gammel Snavs og daarlig Tobak; han kører paa Cykle og dyrker sin Sundhed ved Gymnastik og kolde Afvaskninger«. Der understreges en ny seriøsitet fra de studerendes side i modsætning til tidligere tiders Hostrupske evigt-ubekymrede studenter. Men, som forfatterne fortsætter, »(o)m han er elskværdigere, er en Smagssag; i hvert fald har han ikke ringere Tanker om den Betydning, hvormed en Doktorhat forlener sin Indehaver. Ganske stiltiende er den moderne Dr. phil. ved at udvikle sig til en Art verdslig Sjælesørger (...) [der] siger det endelige Ord om, hvad Offentligheden bør tro og mene. Og heller ikke er han altfor naadig, naar Lægprædikanter forsøger at rokke hans Autoritet«. <sup>9</sup>

Det var forfatternes pointe, at der siden det repræsentative demokratis indførelse i 1848 var sket en ændring i akademikernes selvopfattelse. Hvor så »godt som alle de Navne, der havde Klang i Datidens Danmark, tilhørte Akademikere«, <sup>10</sup> var situationen i begyndelsen af 1900-tallet en anden. Akademikerne var ikke længere (de eneste) »Herrer i Aandernes Rige«, men måtte bla. i kulturradikalismens navn acceptere, at det ikke kun var et universitetsstudium, der var adgangsbillet til kultureliten. En del af de studerende havde selv vist vejen ved i 1883 at grundlægge det radikale Studentersamfund, som skulle knytte bånd mellem academia og proletariat og gennem billig aftenundervisning oplyse arbejderklassen. Blandt Studentersamfundets markante skikkelser var filosofen Harald

Høffding (1843-1931) og dansk historieforskningens »fader« Kristian Erslev (1852-1930), begge meget indflydelsesrige professorer gennem en menneskealder.

Industrimanden, kemikeren og forfatteren Paul Bergsøe (1872-1963), der var søn af forfatteren, zoologen og universitetsprofessoren Vilhelm Bergsøe, har givet sin egen originale inddeling af den københavnske overklasse i slutningen af 1800-tallet. Der var, skrev han i sine erindringer, 3 afdelinger af overklassen: »Embedsmændene, officerstanden, de flere privilegerede videnskabsmænd og kunstnere (d.v.s. Universitetet og Akademiet) dannede en klasse for sig som vi for oversigtens skyld vil benævne A<sub>1</sub> klassen. Den holdt sig for sig selv, var i reglen konservative og afgjort reserverede overfor den anden underafdeling der hovedsagelig bestod af handelens folk, lad os kalde den A<sub>2</sub> klassen. Denne klasse var efterhånden blevet talstærk og de største formuer i byen lå på dens hænder (...) Der var (...) endnu en afdeling af overklassen. Det var de adelige. Lad os for at blive i terminologien, kalde den A<sub>0</sub>. Nul kommer, som bekendt, foran 1 og 2 i tallrækken. De holdt sig for sig selv, og blandede sig nødigt med A<sub>1</sub>'erne og slet ikke med A<sub>2</sub>'erne (...) Mellem disse afdelinger af overklassen blev der nu drevet et eventyrligt snobberi. Det hændte ikke så få gange, at en af de større handelsfolk, altså en A<sub>2</sub>'er, blev udnævnt til etatsråd. Så blev der skumlet, men det endte altid med, at den nye etatsråd blev optaget i A<sub>1</sub>'ernes række, og efter nogle års forløb var han næsten lige så god A<sub>1</sub> som de andre«. <sup>11</sup>

Ud fra denne opdeling er det klart, at de naturvidenskabelige professorer

indgik i  $A_1$  klassen, som bestod af personer, der havde erhvervet sig ret til at være i det højere borgerskab i kraft af deres åndsevner, som enten var dokumenterede gennem deres kunstneriske frembringelser eller gennem deres militære eller civile uddannelse. At åndsevner også kunne bruges til at opbygge en formue gav derimod ikke automatisk adgang til »det fine selskab«.

Der var ved Det naturvidenskabelige Fakultet på Københavns Universitet i år 1900 11 professorer. Ved Polyteknisk Læreanstalt, Landbohøjskolen, Farmaceutisk Læreanstalt var der yderligere 7 professorer i de naturvidenskabelige fag og i matematik,<sup>12</sup> og endelig kunne de private Landøkonomisk Forsøgslaboratorium og Carlsberg Laboratorium bidrage med 3 titulære professorer til at fuldende gruppen af naturvidenskabelige/matematiske professorer i Danmark på det tidspunkt – i alt 21 mænd. Ikke noget stort antal, men man skal huske, at det samlede antal professorer ved universitetet heller ikke var stort. Det kan da også betvivles, at disse 21 personer har haft nogen indflydelse som gruppe på ret meget – end sige, at de har opfattet sig selv som en gruppe. De har dog uden tvivl kendt hinanden af mere end navn.

Antallet voksede markant i de næste 10 år – allerede i 1907 talte gruppen omkring 32 mænd, og der kom flere professorater til i 1910'erne. Den samme udvikling ses, når man kigger på medlemstallene i »*Matematisk Forening*«, »*Kemisk Forening*«, »*Astronomisk Selskab*«, »*Dansk Geologisk Forening*« og hvad de ellers hed. Lad os se lidt nærmere på et par af disse foreninger og deres medlemmer.

## Personer og foreninger

De første til at skille sig ud og etablere egen faglig forening var matematikerne, der i 1873 oprettede Matematisk Forening.<sup>13</sup> På det tidspunkt eksisterede der allerede et dansksproget matematisk tidsskrift, »*Mathematisk Tidsskrift*«, der var begyndt at udkomme i 1859. Hvis man ser på foreningens oprettelsestidspunkt i europæisk perspektiv, så var Danmark godt med. Den første nationale matematiske forening blev etableret i England i 1865, den finske forening 3 år senere, den franske året før den danske, mens bla. en tysk og norsk matematisk forening blev oprettet senere, det »*Svenska matematikersamfundet*« endog så sent som 1950.<sup>14</sup> Foreningen kunne kort tid efter oprettelsen mønstre godt 60 medlemmer, hvor de ganske få professionelle matematikere udgjorde kernen. Det var universitetsfolkene T. N. Thiele (professor i astronomi), H. G. Zeuthen og Julius Petersen (begge senere professorer i matematik), der udgjorde foreningens første bestyrelse, og det var ofte Zeuthen og Petersen, der var foredragsholdere. Foreningens menige medlemmer var imidlertid primært amatører i ordets bedste forstand: Undervisere, privatansatte og andre med interesse for matematiske emner, tidligere og igangværende studerende ved Det matematisk-naturvidenskabelige Fakultet, men altså personer, der ikke levede af deres matematiske kunnen.

Foreningens omdrejningspunkt var, som i alle de andre foreninger af typen, regelmæssige møder, hvor der blev foredraget over et matematisk emne, og hvor der var mulighed for socialt samvær. I det første årti af

1900-tallet afholdt foreningen desuden ugentlige litteraturmøder, hvor man læste og diskuterede de nyeste matematiske bøger og artikler. Matematikerne havde endnu på dette tidspunkt ingen oplagte steder at mødes på de højere læreanstalter. Professorerne i matematik kom primært på universitetet eller læreanstalterne for at undervise, men arbejdede ellers hjemme, isolerede fra hinanden og fra deres studerende. Først i 1908 blev et såkaldt matematisk laboratorium oprettet med biblioteks- og studiefaciliteter, som gav de studerende et sted at arbejde på universitetet. Fra 1920'erne og i de næste 30 år var Matematisk Forening præget af dansk matematiks frontfigur i det 20. århundrede: Harald Bohr, der altid præsenteres som Niels Bohrs lillebror. Harald Bohr var professor ved Københavns Universitet fra 1930 til 1951. På dette tidspunkt foregik møderne stadig rundt omkring i byen i selskabslokaler eller på restaurationer.

Det samme gjorde i lang tid Kemisk Forenings møder. Fordelen var, at man kunne få det obligate smørbrød bragt ind direkte fra køkkenet, når dagens foredrag var vel overstået. Ulempen var, at foreningen ikke havde et fast sted at forsamles, og at man derfor ikke havde mulighed for at sætte sit præg på mødeomgivelserne. Man endte med at foretrække at mødes i universitetets kemiske auditorium, selvom det lagde væsentlige begrænsninger på de kulinariske muligheder.<sup>15</sup>

Antallet af medlemmer i Kemisk Forening var ved oprettelsen i 1879 omtrent som i Matematisk Forening. Men omkring 1900 havde kemikerne lagt pæn afstand til matematikerne. Hvor Matematisk Forening havde om-

kring 100 medlemmer i 1930 var der over dobbelt så mange i Kemisk Forening. Det skyldtes, at der var væsentlig flere professionelle kemikere end matematikere i Danmark. Der var meget bedre muligheder for at leve af en kemisk uddannelse, ikke mindst hvis man var uddannet på Polyteknisk eller Farmaceutisk Læreanstalt. »Kemiker« betød på dette tidspunkt i høj grad »kemiingeniør« og »farmaceut« – de udgjorde de 2 største enkeltgrupper i Kemisk Forening. Det betød, at Kemisk Forening var nødt til at skabe sig en egen identitet i forhold til især polyteknikernes og farmaceuternes egne videnskabelige foreninger. De studerende og ansatte ved Polyteknisk Læreanstalt havde mulighed for at mødes i Polyteknisk Forening (dannet 1846), mens de uddannede ingeniører fra 1892 kunne blive medlem af Dansk Ingeniørforening. Farmaceuternes faglige netværk var afhængig af deres stilling. De var enten medlemmer af Danmarks Apotekerforening (dannet 1844) eller, hvis de ikke var apoteksejere, men ansatte, af Dansk Farmaceutforening (dannet 1873).

Mellem de 2 foreninger var der et modsætningsforhold, som også indbefattede et element af fagforeningspolitik, fordi medlemsskabet var afhængig af medlemmernes position på arbejdsmarkedet, og det derfor var naturligt for foreningerne at tage spørgsmål op, der vedrørte arbejdsforhold, løn, ansættelsesvilkår osv. I starten af 1900-tallet forsøgte man dog at komme om ved dette skel i farmaceut-samfundet og dannede Dansk Farmaceutisk Selskab, som i højere grad var en forening som Matematisk og Kemisk Forening, hvor man koncentrerede sig om farmaciens videnska-





Fig. 3. Fra åbningen i 1921 af Københavns Universitets Institut for teoretisk Fysik, det senere Niels Bohr Institut. Niels Bohr (ikke i billedet) forelæser for de prominente gæster, bla. sprogforskeren Otto Jespersen, filosofen Harald Høffding, fysikeren Kirstine Meyer (der også var Niels Bohrs tante) og kemikeren Niels Bjerrum (en af Niels Bohrs nære venner) (Fra Niels Bohr Arkivets billedsamling, København).

belige udvikling og ikke om medlemmernes daglige arbejdsforhold. Trods valgmulighederne var der dog fortsat et større antal uddannede ved Farmaceutisk Læreanstalt, som også var medlem af Kemisk Forening; ca. en femtedel af medlemmerne var farmaceuter.

Kemisk Forening valgte mere eller mindre bevidst at løse afgrænsningsspørgsmålet ved at definere foreningen som den rene, akademiske kemiske forening. Diskussion af den anvendte, tekniske og analytiske kemi blev dermed i høj grad henvist til andre fora – selvom det var disse dele af kemien, som en betydelig del af medlemmerne beskæftigede sig med i det daglige. Selvom de akademiske kemikere var et klart mindretal i foreningen, var det deres kemisyn, som udgjorde standarden. Muligvis af denne grund var det i mange årtier svært for foreningen at skaffe tilstrækkeligt med foredragsholdere til de månedli-

ge møder. Man forsøgte sig endog i starten af 1900-tallet med at lokke foredrag til ved at tilbyde betaling for et oplæg. Men det var og blev de videnskabeligt ansatte kemikere, som holdt de fleste foredrag og som sad på de fleste pladser i foreningens bestyrelse.

Som formål med foreningens virke havde man ved oprettelsen meget løst formuleret, at den skulle »danne et Bindeled imellem Mænd, som have Interesse for Kemi«. <sup>16</sup> Foreningen var i starten selvrekrutterende. Dvs. at man skulle foreslås af et eksisterende medlem for at blive optaget, men denne regel blev der slækket på i 1900. Dog havde medlemmerne fortsat indsigelsesret overfor eventuelle nye medlemmer. For at blive medlem skulle man nu være »beskæftiget med kemisk Arbejde« – uden at det nærmere blev defineret, hvordan dette skulle fortolkes. Det viste sig i praksis ikke at være tilstrækkeligt at væ-

re ung amatør med et lille kemilaboratorium i kælderen. Man skulle de facto helst have taget en del kemiundervisning på en videregående læreanstalt.

Det eneste område, hvor Kemisk Forening virkelig forsøgte at slå sin stilling fast som landets (eneste?) autoritet på det kemiske område, var – og er – på spørgsmålet om kemisk nomenklatur. Spørgsmålet om, hvad grundstofferne og de kemiske forbindelser hedder – ikke bare i universitetslæreboøgerne, men også i skolebøgerne og i dagligdagen – har optaget foreningen gennem hele 1900-tallet. Man forsøgte sig så tidligt som i 1906 med at udvikle en uorganisk nomenklatur i overensstemmelse med internationale standarder for navngivning af kemiske forbindelser. Bla. afskaffede man H. C. Ørsteds gamle navne for grundstofferne ilt (oxygen) og brint (hydrogen) og gik over til de internationalt gældende navne, som har den store fordel, at der er overensstemmelse mellem grundstofnavnet og det kemiske symbol, der er tilknyttet grundstoffet. Men på trods af, at kemikersamfundet modtog den nye nomenklatur positivt, og den blev indført i universitetslæreboøgerne, så blev foreningens anmodning til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet om at gøre den til dansk standard afslået. Ministeriet ville ikke anbefale nogen nomenklatur, da der skulle være størst mulig frihed for skolerne og lærerne til at »ordne Undervisningen efter dens [skolens] bedste Skøn«, som det hed i svaret til foreningen.<sup>17</sup> Det lykkedes ikke Kemisk Forening hverken dengang eller senere at overbevise danskerne om fordelene ved et internationalt standardiseret kemisk sprog.

På andre områder blev Kemisk Forening dog op gennem 1900-tallet anerkendt som en autoritet; lidt tilfældigt måske, for det var ikke noget man arbejdede aktivt på i foreningen. Det var i høj grad de videnskabelige foreningers formål – i al beskedenhed – at skabe rammer for et socialt samvær for en gruppe personer med fælles interesser. Man ønskede nok med foreningsdannelserne at markere sin autonomi og sin afgrænsning i forhold til andre videnskabelige discipliner, men man var på ingen måde aggressiv i sin »markedsføring«.

På nogle måder minder foreningerne om de engelske klubber, hvor man efter nøjere optagelsesregler kan møde ligesindede under uformelle omstændigheder. Det samme gjaldt måske i endnu højere grad »Selskabet: den korslagte Kniv og Gaffel« – eller retteligt: Danmarks Naturvidenskabelige Samfund, der blev oprettet i 1911. Det polemiske tilnavn fik selskabet af et medlem, som tilsyneladende syntes, at selskabet havde udviklet sig til en middagsklub, hvor det oprindelige formål var trådt for meget i baggrunden. Dette var ellers al ære værd.

Bag selskabets idé stod industrimanden og kemiingeniøren G. A. Hagemann (1842-1916), der på oprettelsestidspunktet var direktør for Polyteknisk Læreanstalt og mangeårigt medlem af Københavns Borgerrepræsentation.<sup>18</sup> Han havde tidligere været med til at grundlægge førnævnte Dansk Ingeniørforening. Han stod, med Paul Bergsøes terminologi, med et ben i både  $A_1$  og  $A_2$  klassen, og det var netop det forhold, han benyttede sig af. Hagemann var fremskridtsoptimist af natur, og optimismen var

grundet på naturvidenskabernes positive udvikling omkring forrige århundredskifte. Han var af den faste overbevisning, at naturvidenskaberne ville blive samfundets kulturbærere i det 20. århundrede.

Det var, skrev han i et brev i 1913, naturvidenskabernes formål »at tjene Menneskeheden, sikre dens Sundhed og at forbedre eller forskønne dens Livsvilkaar«. <sup>19</sup> For bedst at sikre denne udvikling ønskede Hagemann at styrke forholdet mellem den rene og den anvendte videnskab, mellem arbejdet i laboratorierne og i industrien.

Hagemann havde til gengæld ikke meget tilovers for den klassiske dannelse – næh, en naturvidenskabelig dannelse måtte træde i dens sted. Som han fortsatte i brevet fra 1913, så kan man »ikke være blind for den glædelige Udvikling, som Naturvidenskaben og dens Anvendelse rent kulturelt har ført med sig. Den historiske sproglige Uddannelse kan ikke have Bud til den store Del af Menneskeheden. Historien, denne skematiske Beretning om alle de Grusomheder, Laster, Forbrydelser, som Menneskene i Staternes Interesse, i Religionernes og Kulturens Navn ustraffet begik, er i og for sig en daarlig Kulturvækker (...) Derimod staar Naturvidenskaben! Den vækker Tanken og de slumrende Ideer, den fremkalder Beundring over Alskabningens Visdom og Skønhed, – den skaber en ny Kultur i Harmoni med Fred mellem Menneskene, paa Grundlag af Retfærdighed. Danmarks Naturvidenskabelige Samfund vil være denne nye Kulturs faste Borg«. <sup>20</sup> Det er jo ikke så beskedent et mål at sætte sig, men hvordan skulde det lykkes i praksis?

Som nævnt brugte Hagemann sin

baggrund som både direktør for en højere læreanstalt og som industrimand til at bygge bro mellem de 2 samfund (eller klasser). Danmarks Naturvidenskabelige Samfund kom til at bestå af 2 sektioner, en for »Repræsentanter for en række Institutioner og Foreninger, ved hvilke Naturvidenskab dyrkes« og en for »saadanne enkelte Personer samt Repræsentanter for en række Institutioner og Foretagender, der anvender Naturvidenskaben og dens Resultater eller har Interesse derfor«.

Denne anden sektion var desuden forpligtet til at betale for selskabets opretholdelse ved årligt at erlægge et større beløb i medlemskontingent. Hagemann donerede selv 50.000 kr. i 1912 til selskabets opstart. De 2 gange 18 officielle initiativtagere til selskabet inkluderede en stor del af de naturvidenskabelige professorer i sektion 1 og tekniske direktører og naturvidenskabeligt uddannede industrimænd i sektion 2, f.eks. Fr. Johannsen fra KTAS, Vilh. Jørgensen fra Kryolithindustrien (en tidligere Hagemann-virksomhed), Alex. Foss fra F. L. Smidth, E. Suenson fra Det Store Nordiske Telegraf-Selskab og 3 personer fra De Danske Sukkerfabrikker. <sup>21</sup>

I samfundets almindelige virke skulle broen bygges ved at invitere kendte udenlandske naturvidenskabelige forskere til at holde foredrag i samfundet. Dette skulle stimulere og inspirere både de danske forskere og aftagerne af den naturvidenskabelige forskning. De inviterede foredragsholdere tilhørte alle den internationale videnskabelige elite, men de havde sjældent nogen industritilknytning. Samfundet blev behørigt indviet på det første møde i april 1912, som bla.

blev overværet af toppen af A<sub>1</sub>-klassen: statsminister Klaus Berntsen, kultusminister Jacob Appel og udenrigsminister W. Ahlefeldt-Laurvig. Den engelske kemiker og Nobelpristager Sir William Ramsay talte, og efter foredraget var der souper på Hotel Phoenix, hvor professor i kemi og festtaler par excellence Einar Biilmann holdt hovedtalen. Blandt de senere foredragsholdere var andre Nobelpristagere som fysikerne Ernest Rutherford og Marie Curie og penicillinets opdager Alexander Fleming. Samfundet havde også danske foredragsholdere og arrangerede jævnligt ekskursioner og konferencer.

Imidlertid er det ikke en for hård dom at fælde over Danmarks Naturvidenskabelige Samfund, at foreningens betydning primært var indirekte. Det er svært at dokumentere, at de udenlandske besøg faktisk havde en stimulerende effekt på udviklingen af en dansk naturvidenskabeligt baseret kultur. Der er imidlertid ingen tvivl om, at selskabets prestige var meget stor sammenlignet med de andre videnskabelige foreningers. Samfundet var med sine elitære gæster i stand til at opnå pressens bevågenhed og var derigennem med til at øge dansk naturvidenskabs prestige på den nationale scene, og opbygge et billede af dansk naturvidenskab som værende på internationalt (Nobelpristager)niveau. Varig indflydelse fik selskabet gennem udgivelsen af det populærvidenskabelige tidsskrift *Naturens Verden*, der fortsat udkommer, trods Danmarks Naturvidenskabelige Samfunds nedlæggelse i 1993.

Man kan måske sige noget tilsvarende om Danmarks uden tvivl mest prestigefyldte videnskabelige klub, Det Kongelige Danske Videnskaber-

nes Selskab. Selskabet havde i første halvdel af 1900-tallet omkring 65 medlemmer, valgt efter forslag fra andre medlemmer og ud fra et kriterium om faglig fortjeneste snarere end formel uddannelse eller ansættelse. Det var altså ikke et formelt kriterium for at blive medlem, at man var professor eller havde erhvervet sig en doktorgrad, men i praksis var det næsten altid gældende. Som en kommentator skrev i 1943, så var medlemsskab af »*Videnskabernes Selskab*« en af de fineste Æresbevisninger en dansk Videnskabsmand kan opnå.<sup>22</sup>

Men som Olaf Pedersen bemærkede i selskabets 250-årsskrift, så blev den yngre, akademiske generation holdt ude i kulden.<sup>23</sup> Selskabet var fra 1866 opdelt i en historisk-filosofisk og en naturvidenskabelig-matematisk klasse, hvoraf især den sidste fik flere medlemmer i sidste halvdel af 1800-tallet. De befandt sig dog alle arbejdsmæssigt i den rene, ikke-anvendte videnskabs sfære. For »*Videnskabernes Selskab*« var – og er – den rene videnskabs selskab. Her var ingen forsøg på at skabe bro mellem videnskabernes dyrkere og aftagere, og på den måde stod selskabet i kontrast til »*Danmarks Naturvidenskabelige Samfund*«.

Dette ses også i selektionen af hvilke professorer, der valgtes som medlemmer. Hvis man f.eks. ser på hvilke kemikere, der blev indvalgt i 1900-tallet inden 2. verdenskrig, så ser man, at 7 af de 10 optagne medlemmer var professorer i kemi på indvælgelsestidspunktet, mens de resterende 3 blev det efter optagelsen.<sup>24</sup> Der var imidlertid 8 andre professorer i kemi i perioden, som aldrig opnåede indvælgelse. Det interessante er, at af de 8 var de alle på nær en

enkelt professorer i teknisk eller anvendt kemi og dermed ansat uden for universitetet. Var man professor i kemi ved universitetet (og dermed »rigtig« akademiker) var man altså så godt som sikker på før eller siden at blive tilbudt medlemskab af Videnskabernes Selskab, mens dette langt fra var tilfældet, hvis man f.eks. var professor ved Landbohøjskolen eller Farmaceutisk Læreanstalt.

Hvad fik naturvidenskabsmændene og det naturvidenskabelige miljø så ud af medlemskabet af Videnskabernes Selskab i første halvdel af 1900-tallet? Der er ingen tvivl om, at selskabet som social klub fungerede godt. Medlemmerne havde i selskabet mulighed for at tale med (andre) medlemmer af den akademiske elite og således fremme deres egne interesser i forbindelse med f.eks. publikationer, stillingsbesættelser eller fundraising. Selskabet gav også via sine foredragsaftener, med foredrag fra både den humanistiske og den naturvidenskabelige afdeling, medlemmerne mulighed for at få indblik i andre videnskaber end deres egen – på den måde har selskabet forsøgt at gå imod den accelererende specialiseringstendens, som kendetegner den videnskabelige verden i dag. Tilbage til det naturvidenskabelige miljø gav selskabet i tidligere tider understøttelse af større videnskabelige projekter, men de igangsatte forsknings- og publikationsprojekter, der blev sat iværk i 1900-tallet var typisk ikke-naturvidenskabelige. Forskere kunne gennem selskabets prisopgave-system opnå akademisk hæder uden for de højere læreanstalters system. Man udskrev med mellemrum prisopgaver, hvis besvarelse kunne belønnes med sølv- eller guldmedalje og et varierende

pengebeløb. Systemet var en pendant til universitetets prisopgavesystem, som også udløste belønning i medaljeform.

Den vigtigste funktion for Videnskabernes Selskab i forhold til det naturvidenskabelige samfund var utvivlsomt bestyrelsen af Carlsbergfondet. Fondet var blevet oprettet i 1875 af Carlsbergs stifter, brygger J. C. Jacobsen med den klausul, at det skulle bestyres af »Videnskabernes Selskab«. Det var et af de rigeste private fonde i Danmark og det, som gav mest til naturvidenskaberne.<sup>25</sup> Mellem 1876 og 1926 uddelte Fondet omkring 9 mill. kroner i understøttelser.<sup>26</sup>

I pagt med ånden i Videnskabernes Selskabs indvælgelseskriterier gav fondet primært støtte til de veletablerede videnskabsmænd – man skulle have bevist sit værd som forsker for at kunne opnå økonomiske midler fra Carlsbergfondet. De unge forskere kunne eksempelvis opnå understøttelse ved at en ældre forsker ansøgte om at få dem ansat som videnskabelige assistenter, men ellers måtte de søge midler andetsteds.

Hvis man igen ser på kemikernes bevilgede ansøgninger i de første 40 år af 1900-tallet, så var de personer, der fik bevillingerne, enten professorer på tildelingstidspunktet, eller de blev det senere. Kun meget få af de bevilgede beløb gik til personer, som lå i det akademiske miljøes periferi eller som var ansat udenfor de højere læreanstalter. Faktisk gik omkring halvdelen af de kemiske bevillinger til blot 3 personer: Einar Biilmann, J. N. Brønsted, begge professorer ved universitetet, og Niels Bjerrum.<sup>27</sup> Sidstnævnte var ganske vist lidt i periferien, idet han var professor på Landbohøjskolen, men han var en



*Fig. 4. En lille bid af det naturvidenskabelige netværk i København i 1920, fotograferet ved Polyteknisk Læreanstalt i anledning af den tyske kemiker Fritz Habers besøg. Bagest (fra venstre) ses Niels Bohr, kemikerne E. Güntelberg og J. N. Brønsted; på bænken sidder (fra venstre) den ungarske kemiker George de Hevesy, kemikeren Agnes Petersen og Fritz Haber (Fra Niels Bohr Arkivets billedsamling, København).*

særdeles eminent forsker og en af Danmarks mest innovative kemikere i perioden, og desuden i en generation medlem af fondets bestyrelse og af andre Carlsberg-relaterede bestyrelser. Derfor blev han også vel understøttet af Carlsbergfondet.

## Samarbejde og ambitioner

Personoverlappet mellem de videnskabelige, faglige foreninger var, som det måske indirekte er fremgået, betragteligt. Hvis man tilhørte den naturvidenskabelige elite omkring 1920-

30, f.eks. som professor ved universitetet, så var man sandsynligvis medlem af »Videnskabernes Selskab«, »Danmarks Naturvidenskabelige Samfund« og af endnu et selskab, som jeg ikke har omtalt her: »Selskabet til Naturlærens Udbredelse«.<sup>28</sup> Hvis man var kemiker var man yderligere medlem af »Kemisk Forening« og måske også af »Fysisk Forening« (oprettet 1908) og tilsvarende for de andre naturvidenskabsgrene. Var man uddannet på Polyteknisk Læreanstalt var man sikkert også medlem af »Polyteknisk Forening«. I 1937 blev »Akademiet for de tekniske Videnskaber« oprettet, et slags »Videnskabernes Selskab« for de anvendte ingeniørvidenskaber; men også her var mange af de rene videnskabsmænd medlem, f.eks. universitetsprofessorerne.

Dermed ikke sagt, at dette »overlap« blev brugt i faglig henseende. Nok har professorerne i kemi haft rig mulighed for at mødes selskabeligt, og nogle af dem var personlige venner, men det resulterede ikke i formelle samarbejder i laboratoriet. Naturvidenskabelig forskning i Danmark vedblev til efter 2. Verdenskrig at være enkeltmands-projekter.

Et eksempel er de 2 førnævnte kemikere J. N. Brønsted og Niels Bjerrum. De gik i samme klasse i Metropolitanskolen, hvorfra de blev studenter i 1897. Begge læste kemi ved universitetet, søgte det samme professorat i 1908 – som Brønsted fik –, var mere end gode bekendte og havde livet igennem sammenfaldende faglige interesser. Alligevel udførte de aldrig fælles forskning. Det er tydeligt i de publicerede arbejder fra den ene eller anden, at de blev inspireret af den andens arbejder, og eksempelvis Bjerrum byggede i sin forskning i nog-

le tilfælde videre på Brønstedes arbejder; men det er svært at vise, at denne påvirkning gik ud over, hvad der blev offentliggjort på skrift, og at de faktisk havde faglig glæde af at mødes personligt i »Kemisk Forening«, »Videnskabernes Selskab« eller hvor det nu måtte være.

Tværtimod kan man i 1920'ernes og 1930'ernes naturvidenskabelige København tale om en Hevesy-effekt. Begrebet refererer til den ungarske kemiker George de Hevesy, som opholdt sig i København i 2 omgange, dels mellem 1920 og 1926 og igen fra 1935 til 1943 (hvor han måtte flygte til Sverige pga. nazisternes jødeforfølgelser.) I begge perioder var Hevesy en meget aktiv forsker, men hans interesser gik i nogen grad på tværs af de danske forskningsinstitutioner. Af den grund, og fordi Hevesy ikke havde egne laboratoriefaciliteter, var han nødt til at arbejde rundt omkring på institutterne, hvor han kunne få plads. Han måtte fysisk skabe forbindelse mellem institutter og personer, som ellers ikke ville have haft lejlighed til at samarbejde. Så Hevesy gik og cyklede København rundt – eller tog sporvognen – fra Brønstedes institut til Niels Bohrs, ud til Carlsberg Laboratorium i Valby og tilbage til Nørre Allé og fysiologen August Kroghs laboratorium på Juliane Maries vej, og han havde kontakter på Radiumstationen på Finseninstituttet, som lå på Strandboulevarden, og på Landbohøjskolen.

Begge ophold var finansieret af fondsmidler. F.eks. gik Niels Bohr og Brønsted i 1933 sammen om at ansøge om midler til Hevesy i en underafdeling af det amerikanske Rockefeller Foundation. Som argumentation i ansøgningen slog de på, at Hevesy

kunne være med til at udbygge samarbejdet mellem de 2 professorers institutter – vel vidende, at der praktisk talt intet samarbejde var uden det, som Hevesy bragte med sig.<sup>29</sup>

På tilsvarende måde var Hevesy forbindelsesled mellem Niels Bohr og August Krogh – vel at mærke med den hensigt, at forbindelsen først og fremmest kunne fremme Hevesys egen forskning, og ikke så meget fordi han uegennyttigt ønskede at styrke det danske forskningsmiljø. Men der skulle en Hevesy til, før man fik udnyttet det potentiale, som hele tiden havde ligget der, og som man retorisk havde refereret til.

Heller ikke ud over det personlige plan lykkedes det de naturvidenskabelige foreninger at skabe en synergieffekt. Foreningerne var ikke gode til at udnytte hinandens kompetencer. Man var dog i nogen grad gode til at »dele« foredragsholdere. Således blev udenlandske foredragsholdere i Kemisk Forening ofte inviteret i samarbejde med »Fysisk Forening« eller »Biologisk Selskab«. Også den store fejring i 1920 af 100-året for H. C. Ørstedes opdagelse af elektromagnetismen blev organiseret i samarbejde mellem flere videnskabelige foreninger, her »Selskabet for Naturlærens Udbredelse«, »Dansk Elektroteknisk Komité«, »Elektroteknisk Forening«, »Dansk Ingeniørforening«, »Fysisk Forening«, »Kemisk Forening og Den tekniske Forening«.<sup>30</sup>

Ved den lejlighed var det iøvrigt også lykkedes at mobilisere store samfunds- og kulturpersonligheder til at deltage i den nedsatte H. C. Ørsted Komité, velsagtens for at maksimere pressens opmærksomhed på arrangementet og for at lette arbejdet med at skaffe økonomisk underlag for mø-

det. Blandt de ca. 80 komitede medlemmer var undervisningsminister Jacob Appel, landbrugsminister Th. Madsen-Mygdal, rektor for Københavns Universitet Thorkild Røvsing, nationalbankdirektør C. Ussing og diverse direktører fra tekniske virksomheder, etatsråder og bankdirektører.

Endelig var udefrakommende opmærksomhed som altid med til at samle enhederne. Da det 18. skandinaviske naturforsker møde blev afholdt i København i 1929 (samtidigt med fejringen af 100-året for Polyteknisk Lærestalts oprettelse) bestod organisationskomiteen af intet mindre end 107 personer: 61 professorer og 46 repræsentanter for foreninger og for industrien. Der valgtes til lejligheden et antal ærespræsidenter, som sigende nok – i betragtning af, at der var tale om en naturvidenskabelig konference – alle var politikere, bla. statsminister Thorvald Stauning. På den måde lykkedes det det naturvidenskabelige miljø at få undervisningsministeriet til at betale halvdelen af udgifterne i forbindelse med konferencen, mens den anden halvdel blev skaffet gennem private sponsorer (virksomheder).<sup>31</sup> Det er dog karakteristisk, at det var i forbindelse med de store arrangementer, at man etablerede samarbejde og koordinering; og der er ikke tegn på, at disse arbejder fortsatte, når dagligdagen meldte sig igen.

## Byens betydning

Redaktørerne af antologien »Videnskaberne i København« (1998) fremhævede i bogens indledning, at de så det som en styrke ved placeringen af Københavns Universitet, at det lå



spredt ud over den indre by i stedet for at være samlet på en campus. På den måde integreredes det intellektuelle miljø med byens kultur: »Byen [har] op igennem Europas historie altid (...) udgjort det sociale og kulturelle rum for samspillet mellem videnskab og samfund«, som redaktørerne skriver.<sup>32</sup> Det og det faktum, at København ikke var større end den var, bevirkede, fortsættes det, at man i første halvdel af 1900-tallet havde ekstra gode muligheder for tværfaglige samarbejder. Imidlertid indgår der ingen naturvidenskabelige eksempler i denne indledning, og det er nok ikke tilfældigt. For det er muligt, at placeringen af de humanistiske og samfundsvidenskabelige tænkere i indre by havde en gavnlig effekt på samarbejdet, men som det er vist her, gjaldt det ikke for naturvidenskaberne.

Naturvidenskaberne oplevede en blomstringsperiode *uden* for voldene (men dog stadig i cykelafstand til hinanden og city), men det var en blomstring, som i højere grad var en samling enkeltstående strålende blomster end en blomstereng. De gjorde som individuelle naturforskere, snarere end som en gruppe med fælles udspring, deres fag og deres by internationalt kendt. København fik dog alligevel glæde af dem, for de skabte byen et navn som naturvidenskabeligt center med tiltrækningskraft for udenlandske forskere. Men det var et skrøbeligt center, som helt afhæng af tilstedeværelse af disse enestående forskere.<sup>33</sup> Da de af naturlige årsager forsvandt (blev pensionerede eller/og døde) i tiden efter 2. Verdenskrig, forsvandt også den internationale tiltrækningskraft. Det var vel nærmest prisen for at have den størrelse Kø-

benhavn og dens højere læreanstalter nu en gang havde.

Byens og landets størrelse var også medvirkende til at skabe et andet karakteristisk fænomen for Danmarks naturvidenskabelige miljø indtil 2. Verdenskrig: Man deltes om lærerkræfterne. Fra Polyteknisk Læreanstalt blev oprettet og til langt op i 1900-tallet var læreanstalten og universitetet fælles om undervisningskræfterne i de eksakte videnskaber: Fysik, matematik og kemi. Intet andet sted har en sådan pragmatisk løsning været praktiseret.

Det interessante er, at ordningen fortsatte langt længere, end det var nødvendigt af lærerkapacitetsmæssige eller idealistiske årsager. Det skabte en særlig dansk polyteknisk uddannelse med stor vægt på de naturvidenskabelige grundvidenskaber;<sup>34</sup> og det skabte tætte bånd mellem de eksakte videnskaber og læreanstalten. Den daglige praksis for de naturvidenskabelige studerende ved universitetet var stort set sammenfaldende med de polytekniske studerendes. Om ikke af andre årsager, så var det forhold, at de studerende var sammenblandet, med til at skille naturvidenskabsmændene ud fra de andre grupper ved universitetet. Deres dagligdag – som studerende og forskere – lignede mere polyteknikernes end humanisternes.

Det akademiske samfunds delvise animositet mod oprettelsen af endnu et universitet i Danmark (Århus) blev også begrundet i landets lidenhed. Der var ikke råd til mere end et universitet, som det hed sig. Mod dette blev argumenteret, at det videnskabelige liv ved et nyt universitet ville gavne ikke blot institutionens ansatte og studerende, men i høj grad også kultu-

ren i den by, hvor universitetet blev placeret. Desuden ville man give universitetets ansatte og studerende bedre mulighed for at vekselvirke, end det lod sig gøre i København med universitetet spredt over hele byen og i efterhånden utilstrækkelige lokaler.<sup>35</sup> Det akademiske miljøes udformning i København var altså med til at skabe grobund for oprettelsen af et andet universitet, som ville have andre bymæssige forudsætninger at virke under.

Artiklen her viser, at nok var København landets hovedstad, og nok voksede den kraftigt op gennem 1900-tallet, men den akademiske elite var i århundredets første tiår stadig ikke større, end at den kunne samles i ét rum (mødesalen i »Videnskabernes Selskab«). Alle kendte alle, i hvert fald af navn og udseende, og det er de samme personer, man møder igen og igen, de samme få som havde magten og agten.

Jeg tillader mig at stille mig i opposition til redaktørerne af »Videnskabernes København«, hvad angår såvel konklusion som kildegrundlag for deres indledning til værket. Byens rammer var – i hvert fald for de naturvidenskabelige discipliner – ikke med til at nære et intellektuelt miljø på institutionelt plan, og de korte afstande var ikke med til at skabe en synergieffekt blandt fagets udøvere.

## Noter

1. Anita Kildebæk Nielsen: *August Krogh (1920): »Videnskabsmand forklarer hvorfor piger rødmer«*, Henry Nielsen & Keld Nielsen (red.): *Nabo til Nobel - Historien om tretten danske Nobelpriser*, 2001, s. 345-369, specielt s. 346.
2. Einar Jarløv: *Chr. Gram*, Hospitalstidende 81, 1938, s. 1113-1115, specielt s. 1114.
3. Albert Gnudtzmann & Helmer Lind: *Stor-København: Skildringer og Billeder af Byen og dens Liv i vore Dage*, 1907, s. 342.
4. Om udflytningerne af universitetsinstitutionerne og anlæggelsen af den nye botaniske have, se Ragna Heyn Olsen: »At forene det Nyttige og Fornøjelige med det Videnskabelige«, 1066. Tidsskrift for historie, 32, 2002, s. 3-15.
5. Hans H. Kjølens: *Fra Skidenstræde til H. C. Ørsted Institutet. Udviklingen gennem de sidste halvandet hundrede år af de fysiske, kemiske og matematiske laboratorier ved Københavns Universitet i union med Den polytekniske Lærestanstalt i faglig og kulturhistorisk belysning*, 1965, s. 172-174. Også i forbindelse med indvielsen af Kommunehospitalet i 1863 på Øster Farimagsgade havde man beklaget sig over dets afsides beliggenhed.
6. Helge Kragh: *Om Cyklens Teknologi- og Kulturhistorie*, Danmarks Tekniske Museum Årbog 1998-1999, 2000, s. 52-67, specielt s. 62.
7. Ibid.
8. Albert Gnudtzmann & Helmer Lind (1907), se note 3, s. 313.
9. Ibid., s. 341.
10. Ibid., s. 327.
11. Paul Bergsøe: *Jeg husker -*, 1964, s. 79 og 82.
12. Med naturvidenskabelige og matematiske professorater menes i denne sammenhæng lærestole i agrikulturkemi, astronomi, botanik, fysiologi, fysik, geografi, geometri, kemi, matematik, mekanik, mineralogi, teknisk kemi og zoologi.
13. »Dansk Matematisk Forenings« historie er bla. beskrevet i Kurt Ramskov: *The*

- Danish Mathematical Society through 125 Years*, *Historia Mathematica* 27, 2000, s. 223-242.
14. *Ibid.*, s. 226.
  15. Kemisk Forenings historie er uddybede beskrevet i Anita Kildebæk Nielsen: *The Chemists. Danish Chemical Communities and Networks, 1900-1940*, 2000.
  16. *Ibid.*, s. 92. Med mænd mentes mænd, idet kvinder først formelt fik adgang i 1900, men da var det første kvindelige medlem allerede accepteret; det var frk. Betzy Meyer, der var en af de første kvindelige kemiingeniører i Danmark.
  17. *Ibid.*, s. 185.
  18. »Danmarks Naturvidenskabelige Samfunds« historie er beskrevet i P. Dorph-Petersen: *Danmarks Naturvidenskabelige Samfund 1911-1961*, 1961. En biografi af G. A. Hagemann findes bla. i Povl Vinding: *G. A. Hagemann. En dansk ingeniørs levnedsløb*, 1942. Se også Anita Kildebæk Nielsen, note 15, bind 1, s. 234 ff.
  19. Brev fra G. A. Hagemann til professor i fysik C. Christiansen, 1913, citeret fra Anita Kildebæk Nielsen, se note 15, bind 1, s. 236.
  20. *Ibid.*
  21. Dorph-Petersen som anført i note 18. I 1903-04 fik G. A. Hagemann maleren P. S. Krøyer til at udføre maleriet »Industriens mænd«, som viste Hagemanns videnskabelige, industrielle og private netværk. Af de 53 mænd på maleriet var 10 blandt sektion 2-initiativtagerne til Danmarks Naturvidenskabelige Samfund. Af de sidste 8 i sektionen kendte Hagemann også de fleste personligt. Se Henry Nielsen & Birgitte Wistoft: *Industriens Mænd. Et Krøyer-maleris tilblivelse og industrihistoriske betydning*, 1996. Maleriet findes på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot.
  22. Povl Bagge: *Videnskabelige Sammenlutninger*, Svend Dahl (red.) *Danmarks Kultur ved Aar 1940*, bind 7, 1943, s. 76-85, specielt s. 76.
  23. Olaf Pedersen: *Lovers of Learning. A History of the Royal Danish Academy of Sciences and Letters 1742-1992*, 1992. Videnskabernes Selskabs historie er udførligt beskrevet i Asger Lomholts 5-bindsværk *Det kongelige danske Videnskabernes Selskab 1742-1942. Samlinger til Selskabets Historie*, 1942-73.
  24. Anita Kildebæk Nielsen, se note 15, bind 1, s. 222 ff.
  25. Carlsbergfondets historie er beskrevet i Kristof Glamann: *Carlsbergfondet*, 1976.
  26. A. B. Drachmann: *Fondets almindelige Understøttelser til Videnskabens Fremme (Afdeling B)*, *Carlsbergfondet 1876-1926*, bind 1, 1930, s. 121-153, specielt s. 124-128.
  27. Anita Kildebæk Nielsen, se note 15, bind 1, s. 143-144.
  28. Se M. C. Harding: *Selskabet for Naturlærens Udbredelse*, 1924.
  29. Anita Kildebæk Nielsen & Helge Kragh: *An Institute for Dollars: Physical Chemistry in Copenhagen between the Wars*, *Centaurus*, 39, 1997, s. 311-331.
  30. M. C. Harding (red.): *Det nordiske H. C. Ørsted Møde i København 1920 og Komiteens øvrige Virksomhed*, 1921.
  31. Anita Kildebæk Nielsen, se note 15, bind 1, s. 259-260. Konferencens beretning blev udgivet som Øjvind Winge (red.): *Beretning om det 18. skandinaviske Naturforsker møde i København 26.-31. august 1929*, 1929.
  32. Thomas Söderqvist *et al.*: *København som videnskabelig storby, 1880-1960 – en indledning*, Thomas Söderqvist *et al.* (red.) *Videnskabernes København*, 1998, s. 9-23, specielt s. 12 ff.
  33. Danmarks og i særdeleshed Københavns status som naturvidenskabeligt kraftcenter i mellemkrigsårene blev detalje-

ret vurderet af det amerikanske fond Rockefeller Foundation, og den historie er beskrevet flere steder, se f.eks. Finn Aaserud: *Videnskabernes København i 1920'erne belyst ved amerikansk filantropi*, s. 201-221 i Thomas Söderqvist *et al.*, se note 32.

34. Om begrundelserne for Polyteknisk Læreanstalts oprettelse og udformning se Michael F. Wagner: *Det polytekniske genembrud. Romantikens teknologiske konstruktion*, 1999.
35. Se f.eks. Andreas Blinkenberg: *Aarhus Universitet*, s. 25-37 i Svend Dahl, se note 22.

# Selskabet for Københavns Historie i 2002-03

*Henrik Gautier og Bi Skaarup*

Årets generalforsamling blev holdt den 18. marts 2002 i Vartov. Vi var omkring 80 medlemmer tilstede og Birgit Berg var dirigent. Formanden blev genvalgt, og Birgitte Bøggild-Johannsen, Bjørn Westerbeek Dahl, Ulla Tofte og Henrik Gautier genvalgtes til bestyrelsen. De to suppleanter, Torben Ejlersen og Nils Kr. Zeeberg, genvalgtes ligeledes. Det samme var tilfældet med vores revisorer, Jens Simonsen og Erik Housted, og revisorsuppleanten Finn Ørsholm. Efter mødet konstituerede bestyrelsen sig: Henrik Gautier fortsatte som sekretær, Hans Kofoed som kasserer og Bjørn Westerbeek Dahl som Kronikkens redaktør.

Foredraget efter generalforsamlingen blev holdt af Bjørn Westerbeek Dahl, vores største kender af Københavns Befæstning fra Christian den 4. til voldenes fald i det sene 19. århundrede. Foredraget belyste ved eksempler fra det virkelige liv, hvordan de ret stramme demarkationsbestemmelser, dvs. de bestemmelser for arealerne foran befæstningen, der regulerede bebyggelsen, blev håndhævet. Det lykkedes Bjørn at få befolket disse områder med rigtige levende mennesker, hvilket gjorde dette nemt lidt tørre og komplicerede emne spændende.

I april var der 60, der holdt lørdag

på Amager. Det foregik i Kvartershuset i Jemtelandsgade og det var vores revisor og Amager-kender Erik Housted, der fortalte om Sundbyernes historie i tiden lige op til indlemmelsen i hovedstaden 1902. Bag efter tog han de 45, der kunne klare turen, ud på en byvandring i det centrale Sundby.

Efter sommerferien havde vi i september endnu et foredrag om Amager, idet docent i historie ved Københavns Universitet, Karl-Erik Frandsen holdt foredrag i Vartov for 60 tilhørere om pesten 1711 og dens hærgen på Amager.

Ved det følgende arrangement præsenterede Bymuseet ved de to inspektører Johan Jensen og Bi Skaarup to udstillinger, de hver især havde stået for: dels den stærkt eksperimenterende med det sære navn »Utid«, dels den langt mere traditionelle Metro-metropolis. Utid er en udstilling lavet af 2 kunstnere Rosan Bosch og Rune Fjord i samarbejde med Johan Jensen. Udstillingen forsøger at tage det svære begreb »den arkæologiske erkendelse« op; hvordan finder vi ud af, hvad der er sket. Den gør det på en meget utraditionel måde, idet den besøgende iført gummistøvler bliver sendt igennem en lille labyrint med bare hvide vægge og mudder på gulvet, mens han/hun hører arkæologen

tale om erkendelsens problemer. De fleste af vore deltagere vovede sig ned og prøvede turen, og vi fik mange interessante kommentarer om deres oplevelse af dette museets hidtil største eksperiment. Det andet indlæg denne aften handlede om de udgravninger, som anlæggelsen af Metroen har affødt.

Årets sidste arrangement foregik på Medicinsk-Historisk Museum i Bredgade den 4. december. Stedets nye leder Frank Allan Rasmussen bød os inden for til en snak om hans planer for dette gamle og meget fascinerende sted. De ca. 50 deltagere blev samlede i det fine auditorium, hvor der oprindeligt blev lavet anatomiske dissektioner for medicinstuderende. Efter en gennemgang af Frank Allan Rasmussens spændende visioner om stedets fremtid, viste han rundt i de

spændende og mærkelige samlinger. Bagefter var Selskabet vært ved en lille forfriskning i lokalet ved siden af.

Det første arrangement i det nye år løb af stabelen den 10. februar. I Vartov hørte en lille sluttet skare på knap 30 personer Nan Dahlkilds gennemgang af de københavnske biblioteksbygningers historie fra Universitetsbiblioteket i Fiolstræde over diverse folkebiblioteker til Den Sorte Diamant på Havnefronten. Det var en spændende historie om læsestuernes udvikling til noget man med god ret kan kalde kulturhuse, for i dag er der både foredragssal, udstillingslokaler, lokalhistorisk arkiv og café ud over udlånet i en del af disse huse. Eller som Nan Dahlkild sagde: nogle af dem ligner faktisk mere lufthavnsterminaler end biblioteker.

# Københavns Stadsarkiv i 2002

*Henrik Gautier*

Den 6. februar 2002 kunne arkivet markere 100-års dagen for indflytningen til lokalerne på det nye rådhus og samme dag fejre åbningen af en udvidet og renoveret læsesal. Læsesalen fremstår i dag smuk og så funktionel, som Rådhusets rammer tillader. Behovet for udvidelsen har afspejlet sig i besøgstallet, der i årets løb steg med 20 pct.

Af den bevarede besøgsprotokol fra 1903 kan vi se, at arkivet det år besøgte af 365 gæster. Til sammenligning blev arkivets læsesal i 2002 besøgt af 4.424 gæster.

Sammenligner man de besøgendes ærinde dengang og nu, er der slående forskelle. De besøgende dengang var professionelle historikere eller almindeligt historisk interesserede, oftest med en længere uddannelse, der studerede et almindeligt historisk emne eller en lokalitet. Forskningen i egen slægt er så godt som ikke repræsenteret. Heroverfor står i dag en helt anderledes bredt sammensat brugergruppe, for hvem slægtsforskning er det dominerende anliggende.

I sammenligning med situationen for blot få år siden, kan vi dog konstatere en betydelig stigning i antallet af studerende, der benytter arkivet. Det skal uden tvivl ses i sammenhæng med det meget glædelige samarbejde, der er indledt mellem Københavns Universitets Institut for Historie og arkivet.

Her i 100-året kan der være grund

til at foretage endnu en sammenligning mellem dengang og nu. Ved projekteringen af arkivet var det et krav, at dets magasin på Rådhuset skulle kunne rumme tilvæksten af arkivalier i 100 år. Med de 3.150 meter hylde, der blev indrettet, havde arkitekten mere end opfyldt dette krav. I dag, de 100 år senere, optager arkivets samlinger ca. 33.000 hylde meter fordelt i flere fjernmagasiner. Det er svært at spå om fremtiden; men man kommer ikke uden om, at planlægningen af det nye Rådhus var visionær.

Ved en særlig bevilling fra Kultur- og Fritidsudvalget er i 2002 etableret en bedre klimastyring i magasinerne, og ved hjælp af en erfaren person i jobtræning har det været muligt at gøre en særlig konserveringsindsats, hvorved tilstanden for en lille, men værdifuld del af de ældste kort og tegninger er væsentligt forbedret.

Stadsarkivet var i årets løb i kontakt med alle kommunens forvaltninger, og der er indgået aftaler om aflevering af i alt 10 hyldekilometer arkivalier frem til 2010. I årets løb blev modtaget aflevering af godt 1,8 hyldekilometer arkivalier, først og fremmest fra Familie- og Arbejds-markedsforvaltningen og Skattevæsenet.

I 2002 iværksatte Stadsarkivet en kortlægning af elektroniske systemer, der er eller har været i brug i kommunen. Kortlægningen afsluttes i

2003 og skal danne basis for arbejdet med arkivering af de systemer, der skal bevares.

Fra Privatarkivområdet skal nævnes, at det meget store arkiv, der i 2001 blev afleveret fra Københavns Understøttelsesforening, i 2002 har kunnet tages op til registrering takket være ansættelse af en erfaren person i jobtræning. Understøttelsesforeningen, der stadig eksisterer, var i slutningen af det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede et betydningsfuldt supplement til det offentlige socialvæsen, hvis arkiv det er af stor interesse at få gjort tilgængeligt for forskningen.

På formidlingsområdet fortsætter

udviklingen af Skoletjenesten i samarbejde med Bymuseet. Initiativerne i forhold til universitetsstuderende er udbygget. Og i august 2002 åbnedes en hjemmeside, [www.OverØresund.dk](http://www.OverØresund.dk) om slægtsforskning over Sundet. Hjemmesiden er resultatet af et samarbejde mellem lands- og stadsarkiverne i København, Malmø og Lund.

Arkivar Torben Ejlersen gik på pension i 2002 efter godt 10 år i Stadsarkivet. Siden 1997 varetog Ejlersen det løbende arbejde med redaktionen af Historiske Meddelelser om København. I stedet ansattes Peter Henningsen, der er cand. mag. i historie og europæisk etnologi, og ph.d. i historie.





THE UNIVERSITY OF CHICAGO  
LIBRARY

KØBENHAVNS KOMMUNES  
HOVEDBIBLIOTEK

Afd. for historie og  
geografi

Krystalgade 15  
1172 København K  
Tlf. 33 73 60 60



**NMAG**

**NÆRMAGASIN**

46.305

Historiske meddelelser om  
København

2003

*ex. 675*

0 665 633 1